9УП
І-90

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

маловідомі
імена
події
факти

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ СЕРІЇ КНИГ
"РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ"

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Маловідомі імена, події, факти

(Збірник статей)

Випуск 3

КИЇВ
РІДНИЙ КРАЙ
1998

ББК Т3 (4 УКР) Я 43

У збірнику на основі широкого кола джерел розкриваються маловідомі сторінки в історії України, аналізується внесок української інтелігенції у збереження та популяризацію багатовікових народних традицій, розвиток науки і культури, висвітлюються найбільш визначні події Другої світової війни, публікуються документи з архівів колишніх спецслужб.

Для викладачів, студентів, вчителів, краєзнавців, всіх хто цікавиться історією України.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання з спеціальності "історія" (Бюлетень ВАК України, 1997, №4)

Редакційна колегія:
П.Т.Тронько (відповідальний редактор),
О.Г.Бажан (відповідальний секретар),
Л.А.Гречина, Ю.З.Данилюк, Й.І.Жезицький, О.П.Реєнт, Є.М.Скляренко, В.А.Савчук

Відповідальний за випуск - *Ю.З.Данилюк*

Рецензенти: *М.І.Кравчук* - д.і.н., професор
І.С.Дзюбко - д.і.н., професор

ISBN 966-02-0598-8

© Інститут історії України НАН України
© Головна редакційна колегія науково - документальної серії книг "Реабілітовані історією"

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
MAIN EDITORIAL BOARD OF
SCIENTIFIC-DOCUMENTARY SERIES OF THE BOOKS
"REHABILITATED BY HISTORY"

HISTORY OF UKRAINE

Unknown names, events, facts

(Collection of articles)

Issue 3

KYIV
RIDNY KRAY
1998

ББК ТЗ (4 УКР)Я 43

In this collection on the basis of a wide range of sources new pages of Ukrainian History are revealed. Such aspects as contribution of Ukrainian intelligentsia in preservation and popularization of multi-century traditions, development of science and culture, the most remarcable events of the Second World War are analyzed. Documents from the archives of former Security Services are published here.

For the teachers, students, teachers of local lore, everyone who is interested in Ukrainian History.

It is authorized for publishing by the Scientific Council of Institute of History of Ukraine (National Academy of Sciences).

The collection is registered by the Highest Certifying Board of the Cabinet of Ministers of Ukraine as a special edition of a speciality "History "

Editorial Board:
P.T.Tronko (responsible editor),
O.G.Bazhan (responsible secretary),
L.A.Grechina, Y.Z.Danilyk, Y.I.Zhezitsky, O.P.Reent, Y.M.Sklarenko, V.A.Savchuk.

Responsible for the Issue - *Y.Z.Danilyk*

Reviewers: *M.I.Kravchuk*-Doctor of Historical Sciences, Professor
I.S.Dzubko - Doctor of Historical Sciences, Professor

ISBN 966-02-0598-8

© Institute of History of Ukraine
National academy of sciences of Ukraine
© Main Editorial Board
of scientific - documentary series of the books" Rehabilitated by History"

Історичне краєзнавство у відродженні духовності і культури

Л.В.Шевченко

КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА

В кінці XIX - на початку XX ст. українська наука та культура розвивались всупереч офіційній забороні царським урядом (Указ 1876 р.), української мови, тобто друкування українських наукових видань, сценічних та музичних текстів, писаних українською мовою[1].

Більш активно цей процес проходив у Галичині, де діяла низка філій товариства "Просвіта". В 1892 р. у Львові на базі літературного товариства ім.Шевченка було засноване Наукове товариство ім.Шевченка (НТШ). Новоутворене товариство ставило своїм завданням не лише сприяння розвиткові української словесності, а "розвиток і розробку науки на українській мові"[2]. Це товариство, керівником якого були М.С.Грушевський та І.Я.Франко, залучило до роботи найбільш видатних вчених України та талановиту наукову молодь. Своїми науковими виданнями та діяльністю воно одразу ж зарекомендувало себе у науковому світі.

На Східній Україні таким було Українське наукове товариство, засноване в 1907 р. за ініціативою співробітників часопису "Киевская старина" та за зразком НТШ.

Цілі, яке ставило товариство, з самого початку відзначались послідовністю і рішучістю. Репресований по "Справі СВУ" професор Йосип Гермайзе в 1929 р. писав: "Наукове товариство відразу героїчно та сміливо ввело в українське наукове життя нову тактику. Тепер використовувались громадські можливості в умовах російської "куцої" конституції, ставилось ясне питання, що орган товариства є орган української науки без усяких двозначностей, недоговореності... Одверто йшла мова про Україну, український народ, українську культуру. Теми ставилися широко"[3].

Організатором і головою товариства був видатний вчений М.С.Грушевський, який 1906 р. переїхав до Києва. Навколо нього об'єднались українські вчені, що поставили собі за мету "...відбудувати "розсипану храмину" української науки, розбитої, розруйнованої довгими часами репресій і заборон, безоглядного гніту і давлення всіх проявів українського життя"[4].

У Статуті УНТ передбачалося, що головним завданням Товариства є "розроблення й популяризація українською мовою різних галузей науки", підтримування зв'язків між ученими, відомими своїми працями в окремих галузях науки, переважно у Києві, заохочування їх до вступу у товариство; знайомити членів товариства із статтями, підготовленими до друку, науковими відкриттями та висновками; сприяти розповсюдженню наукових знань через лекції та видання, а також організовувати публічні засідання"[5]. В кінці 1906 р. Статут товариства було затверджено урядом, а 29 квітня 1907 р. відбулись перші загальні збори УНТ, на яких головою було обрано М.С.Грушевського, секретарем Я.Шульгіна (пізніше секретарем став І.Стешенко), скарбником В.Щербину.

Всього у складі Товариства в 1907 р. було 21 чол. Вже за один рік кількість членів Товариства збільшилась до 59. Серед них були такі визначні вчені, як В.Антонович, М.Біляшівський, М.Василенко, Ф.Вовк, Б.Грінченко, О.Грушевський, П.Житецький, І.Каманін, О.Косач, А.Кримський, А.Корчак-Чепурківський, О.Левицький, А.Лобода, В.Лучицький, С.Маслов, В.Модзалевський, Г.Павлуцький, В.Перетц, М.Петров, О.Русов, М.Сумцов, Л. та О.Черняхівські, Д.Щербаківський та ін. З кожним роком кількість членів збільшувалась. Вже в 1920 р. їх було 75, в 1912 - 98 [6], до того ж для вступу в Товариство претенденту, згідно Статута, треба було давати дві рекомендації від дійсних членів товариства. А, головне, в Статуті відзначалось, що "дійсними членами можуть бути особи, що самостійно працюють над якоюсь га-

луззю науки, а також ті, практична праця яких має науковий характер"[7]. Цим підкреслювався науковий рівень та вага товариства в розвитку культури України.

На зборах Товариства 14 вересня 1907 р. було остаточно вироблено план та напрями його діяльності. Для організації наукової роботи було вирішено утворити секції і комісії. Першими в 1907-1908 роках були сформовані наукові секції: історична - "для історії з помічними науками, археології, етнології, історії штуки, права, економіки - взагалі і особливо для історії України: її археології, етнології і т.п."; філологічна - "для мови, історії літератури, народної словесності - української й загальної"; природнича - "для наук фізико-математичних, природничих і лікарських взагалі і в спеціальнім приложенні до українського народу й України"[8]. Пізніше природнича секція об'єдналась з технічною. Були також організовані меодична і статистично-економічна секції та етнографічна комісія.

При Товаристві була велика бібліотека та музей. Товариство займало в Києві кілька приміщень: по вул.Великій Підвальній, 36; з 1919 р. - по Трьохсвятительській вул., 23 (тепер вул.Десятинна, 9). Публічні (розширенні) засідання проходили також і у приміщенні "Українського клубу" по вул.Володимирській, 42. Діловодство, виступи на засіданнях та видання друкованих праць велися українською мовою.

З утворенням Товариства розпочалась і його видавнича діяльність. В 1907 р. замість "Киевской старины" почав виходити щомісячний журнал "Україна". Успадкувавши від неї науковий характер, в "Україні" друкувались також критичні та публіцистичні статті.

В 1908 р. започаткувалось видання періодичного наукового збірника "Записки Українського наукового товариства в Києві". Проектувалось видавати по 4 книжки на рік. В них друкувались реферати та доповіді членів Товариства, представлені на наукових засіданнях секцій, а також надіслані розвідки, замітки, огляди,

критичні статті з різних галузей знання, а особливо з українознавства - історії, літератури, історії мови та літератури, етнографії, археології, географії, права, економіки, статистики та ін. За 7 років (з 1907 до початку першої світової війни в 1914 р.) було видано 21 том наукових праць Товариства: 13 збірок історичної та філологічної секції, 3 - природничо-технічної, 3 - медичної, 2 - наукового українознавства[9].

Крім наукових праць, члени Товариства відгукувались в збірниках на різні ювілейні дати українського наукового життя. Так, кн. 2 за 1908 р. присвячена 45-річному ювілею наукової діяльності українського мовознавця та літературознавця П.Житецького; кн. 3 за 1908 р. присвячена "незабутнім заслугам" визначного українського історика В.Антоновича; кн. 5 за 1909 р. присвячена "славній пам'яті Миколи Гоголя в сотні роковини його уродин"; кн. 11 за 1913 р. - "незабутній пам'яті" українського композитора, члена УНТ М.Лисенка; кн. 15 за 1915 р. - ювілею Т.Г.Шевченка.

З самого початку в Товаристві найбільш широко були представлені гуманітарні науки - історія, мова та література, слабше - природничі та медичні науки.

Керівник філологічної секції акад. В.Перетц на першому ж засіданні 10 січня 1908 р. накреслив завдання: вивчення історії української літератури, починаючи з найдавніших часів. Для цього передбачалось видання каталогів пам'яток української мови та літератури XVI-XVII століть з передмовою та коментарем до стародруків, видання збірок драматичних та поетичних творів давньої української літератури XVI-XVII ст, а також передрук пам'яток XVII-XVIII ст. "з виконанням вимог сьогочасної науки"[10].

Автор І.Єрофеїв досліджував українські думи. Він записав 34 історичні та побутові думи з 140 варіантами. Найкраще вони збереглися в народному епосі в Полтавській, Чернігівській, Харківській, Київській та Катеринославській губерніях. Серед історичних дум найбільш поширеними були: про боротьбу козаків з

татарами та турками, про козака Голоту, про Олексія Поповича і бурю на Чорному морі, про Марусю Богуславку, про смерть Богдана Хмельницького та обрання його сина Юрія гетьманом. Багато записано дум про козацьке життя[11].

Збирали твори народної творчості й інші дослідники. Так, С.Гаєвський записував народні пісні, що супроводжували релігійні свята - великодні та різдвяні вірші (кн. 11 за 1913 р.). В "Українському етнографічному збірнику", що видавався під егідою УНТ, в 1914 р. опубліковані статті: М.Сумцова "Слобідсько-українські історичні пісні", І.Франка "Старе й нове в устах народу", Л.Добровольського "З старих пісень на Київщині" тощо.

Члени УНТ проводили етнографічні екскурсії по селах України, досліджували побут народу, народні обряди та звичаї. Матеріали досліджень також друкувались на сторінках збірок.

Найбільш активно працювала історична секція. Імпульс їй надавала енергійна діяльність голови Товариства М.С.Грушевського. Він друкував свої наукові розробки або рецензії майже в кожному номері "Записок" та "України". В роботі секції брали участь О.Грушевський, І.Каманін, О.Левицький, Г.Павлуцький, М.Біляшівський, М.Петров та ін. Роботою секції деякий час керував М.П.Василенко.

Тематика досліджень, що провадились членами секції, була широкою. Значна увага приділялась вивченню історії козаччини, селянських та національних рухів, періоду гетьманства, економіки та права на території України.

До історії давньої Русі звертались у своїх розробках: вчений, академік А.Шахматов ("До питання про північні перекази за княгиню Ольгу" - "Записки УНТ", 1908, кн. 2); М.Грушевський ("Нові гіпотези з історії староруського права" - "Український національний збірник", 1915); І.Добровольський ("Михайло і Золоті ворота" - "Записки УНТ", 1913, №11) та ін.

У другій половині XIX ст. почалося наукове вивчен-

ня історії козацької держави й гетьманів. Великий внесок у цю справу внесли українські вчені М.Костомаров, В.Антонович, М.Грушевський, Д.Багалій та інші. Члени УНТ також продовжували цю справу. Фольклорний матеріал про гетьманів Петра Дорошенка та Петра Сагайдачного аналізували Б.Грінченко та І.Каманін[12]. І.Каманін на основі архівних матеріалів досліджував родовід Богдана Хмельницького[13]. Біографію Кошового отамана Івана Сірка вивчав В.Данилевич[14].

Науковці історичної та статистично-економічної секцій, використовуючи історичні джерела, досліджували економічний стан України. За приклад брались окремі маєтки та земельні володіння осіб або монастирів. На першому засіданні УНТ 16 вересня 1908 р. М.С.Грушевський виголосив доповідь "Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельниччиною", де проаналізував господарський стан початку XVII ст. Ряд статей з економіки України написав О.С.Грушевський: "З життя української старшини XVIII ст. Земельні маєтки п.Леонтія Свічки" ("Записки УНТ, 1908, кн. 3); "З економічного життя українських монастирів XVII-XVIII ст." ("Україна", 1914, кн. 4); "З економічного життя XVI ст." ("Україна", 1917, кн. 3-4).

Великий фактичний матеріал з історії господарства Південно-Західного краю зібрав А.Ярошевич[15]. У 80-90-х роках на цій території проживало 10 мільйонів чоловік. Тут працювало 142 цукроварні, 8 рафінадних заводів, до 270 гуралень і сила раціонально поставлених сільськогосподарських підприємств[16]. Автор детально зупинився на господарській діяльності таких великих землевласників, як Потоцькі, Русанівські, Блажівські, Терещенки, Ханенко та ін.

В 1913 р. з'явився статистико-економічний нарис М.Порша "Робітництво України". Автор, аналізуючи перепис населення 1897 р., відмітив, що Україна за кількістю фабрик та заводів, за концентрацією пролетаріату, працюючого на них, постає в один ряд з на-

йрозвиненішими регіонами Російської імперії[17]. Дуже цінними в цій роботі для сучасного дослідника історії виробничих відносин кінця XIX ст. є таблиці, розроблені автором, де підрахована кількість робітників по різних галузях виробництва, по окремих губерніях України, поділ робітників по віку та національною приналежністю в окремих професіях.

Голова статистично-економічної комісії УНТ О.О.Русов підготував цінний статистичний матеріал "Про заняття українців по перепису 1897 р.". Проаналізувавши кількісний склад населення 19 губерній Європейської частини Росії, автор зробив підрахунки співвідношення осіб української національності до 100 жителів по кожній губернії. Найбільш заселеними українцями були: Полтавська губернія (93 українця на 100 осіб населення), Чернігівська (85 на 100), Київська (79 на 100), Подільська (81 на 100), Харківська (80 на 100). Серед них також він називає Кубанську губернію (47 на 100), Ставропольську (37 на 100) та Воронізьку (36 на 100)[18], які зараз входять до складу Російської Федерації. В статті також наводились таблиці по "заняттях населення": хліборобством, бджільництвом, рибальством та ін.

В 1913 р. було організовано етнографічну комісію у складі Д.М.Щербаківського, М.С.Грушевського, О.П.Косач, О.О.Русова, М.Ф.Сумцова та ін. Вчені видали в 1914 р. "Український етнографічний збірник", в якому свої розробки, стосовно побуту та фольклору українського народу, опублікували І.Я.Франко, М.Ф.Сумцов, О.Шрамченко, Л.Добровольський, В.Верховинець та ін.

Природничо-технічна (голова - П.І.Холодний) та медична (голова - М.А.Галін) секції також видавали свої збірники, в яких поруч з суто професійними статтями публікували й розвідки та матеріали, які були результатом досліджень флори, фауни, геології, розвитку медицини України.

Членами УНТ були також відомі зарубіжні вчені. Товариство підтримувало творчі контакти з багатьма

науковими установами Росії та Західної Європи. Видання УНТ надсилались більше як у 45 наукових установ. Серед них: Сербська Академія наук (Бєлград), Румунська Академія наук (Бухарест), Наукові товариства (Варшава, Відень, Базель), Академія наук (Нью-Йорк), Пенсільванський інститут (США), Литовське наукове товариство (Вільно), редакції журналів у Лейпцігу, Загребі, Празі, Імператорська Археографічна комісія та Академія наук (Санкт-Петербург), Вчені Архівні комісії (Катеринослав, Оренбург, Сімферополь), Історично-філологічне товариство (Харків), Кам'янець-Подільське церковне історико-археологічне товариство та ін.[19]

З початком І світової війни у діяльності Українського наукового товариства в Києві почались перебої. Багато його членів було відправлено на фронт. Припинилось видання "Записок", замість них в 1914 р. вийшло 4 номери часопису "Україна", останні два номери вийшли без підпису головного редактора М.С.Грушевського, бо його ув'язнили. На початку 1915 р. київська цензура відмовила у виданні часопису українською мовою, бо дозволено було друкувати "общерусской правописью". Публікувати твори російською мовою Товариство відмовилось. Вирішено було видавати журнал у Москві, де протягом 1915-1916 рр. вийшо 2 номери під зміненою назвою "Український науковий збірник". Але через друкарські та технічні труднощі дальше видання журналу припинилось.

Робота Українського наукового товариства відновилась у Києві в середині 1917 р. Почались регулярні (раз на 2 тижні) засідання з зачитанням рефератів. Розпочато їх було рефератом голови Товариства М.С.Грушевського "Велика, Мала і Біла Русь"[20]. Всього засідань до кінця року відбулось 6, рефератів зачитано 10. Збільшилась кількість членів Товариства - з 161 до 198 чол.[21] Більше всього вступило співробітників до природничо-технічної та медичної секцій. Члени цих секцій накреслили плани широкої

роботи по дослідженню природних багатств України. За 1911-1915 роки вийшло всього 3 номери "Збірника природничо-технічної секції".

12 січня 1918 р. було вирішено відокремити секцію природознавства як самостійну. Вже в 1918-1919 рр. вийшов №4 "Збірника природничої секції" та т.І в 4-х частинах "Вістей природничої секції УНТ". На її сторінках друкувались твори членів Товариства П.А.Тутковського (голова), О.А.Янати, М.В.Шарлеманя, В.І.Лучицького та ін., присвячених дослідженню флори, фауни, геологічної будови та перспективам розвитку природничих наук на Україні.

Збільшилась кількість секцій у Товаристві. В грудні 1918 р. створена правнича секція (голова - академік Б.О.Кістяківський)[22]. Були організовані також агрономічна, географічна, математична, хімічна, фізична, археологічна, сільськогосподарська та інші комісії[23].

В 1918-1921 рр. активну роботу проводила секція мистецтв, організована 29 серпня 1918 р.[24] Серед її членів були такі відомі мистецтвознавці та музейні працівники, як з Києва, так і інших міст України: В.І.Барвінок, М.Ф.Біляшівський, С.О.Гіляров, Ф.Л.Ернст, В.Є.Козловська, В.Л.Модзалевський, О.П.Новицький, Г.Г.Павлуцький, І.Свінцицький, О.Сіцінський, Ф.І.Шміт, Д.М.Щербаківський, М.Л.Бойчук, В.Г.Кричевський, Г.І.Нарбут та ін. На кінець 1919 р. дійсних членів було 33, членів-співробітників - 6[25].

Перший голова секції - Д.В.Антонович, пізніше - М.О.Макаренко, секретар - Ф.Л.Ернст. Члени секції брали участь в роботі Комітету по реставрації Софійського собору та інших пам'яток Києва, робили фотографії і репродукції з пам'яток української старовини, що зазнали руйнування, збирали експонати для музеїв мистецтв українських діячів науки та мистецтв, писали твори з історії українського мистецтва тощо.

Ще один вид краєзнавчої діяльності проводило Українське наукове товариство. В квітні 1920 р. було засноване Екскурсійне бюро при музеї УНТ (завідуючий

М.В.Шарлемань). Протягом 1920 р. відбулись геологічні екскурсії під керуванням П.А.Тутковського, зоологічні екскурсії в Пущу-Водицю та на Труханів острів під керівництвом М.В.Шарлеманя; вироблені екскурсійні маршрути по пам'ятках архітектури та мистецтва м.Києва: Собор св.Софії, Києво-Печерська Лавра, Володимирський собор, Національний музей - під керівництвом В.Прокоповича, Д.Щербаківського, Ф.Ернста[26].

М.В.Шарлемань підготував до друку "Короткий провідник для природничих екскурсій по м.Києву та його околицях", а також екскурсійну карту околиць Києва.

За думкою керівників Українського наукового товариства в Києві, і, в першу чергу, його голови М.С.Грушевського, в перспективі воно як серйозна наукова асоціація, "коло якого, як коло єдиного наукового товариства на Україні, в якому дійсно єднаються діячі всіх галузей наук"[27], повинно перетворитись в Українську Академію наук. 29 березня 1917 р. на загальних зборах Товариства було обрано комісію, яка мала розробити статут та програму організації Академії[28]. Але, за дорученням уряду, створенням Української Академії наук мало займатись міністерство народної освіти на чолі з М.В.Василенком, також членом УНТ[29].

Перші збори ВУАН відкрились 9 липня 1918 р., а 27 листопада 1918 р. відбулось перше спільне зібрання академіків, на якому президентом Української Академії наук обрано В.І.Вернадського, неодмінним секретарем А.Ю.Кримського.

Українське наукове товариство, яке залишилось "вільною науковою асоціацією, збудованою на основах широко-громадських, які цілковито виключають... вузькість і формальність, що панує часто в наукових установах"[30], продовжувало працювати в своїх секціях та комісіях. Але тяжке та скрутне економічне становище України, нестача фінансів, все це затруднювало діяльність організації, що діяла на громадських заса-

дах, і тому весною 1921 р. було прийняте рішення про приєднання секцій УНТ до Академії наук. Історична, філологічна, історико-економічна, мистецтвознавча, археологічна секції, а також археологічний, мистецтвознавчий музеї, музей українських діячів та бібліотека УНТ перейшли до складу історико-філологічного відділу, етнографічна комісія - до відповідної комісії ВУАН.

Відзначаючи роль Українського наукового товариства в історії української науки та культури, треба підкреслити, що воно, працюючи в надзвичайно складних політичних умовах, коли недооцінювалось та переслідувалось вивчення української історії і сама українська мова зазнавала гонінь, все ж воно було головним осередком Правобережної України по вивченню україністики та закладенню фундаменту для майбутньої Академії наук України.

ПРИМІТКИ

[1] Україна. 1907.-№5.-С. 135-151; №6.-С. 249-268.

[2] Коновець О.Ф.. Просвітницький рух в Україні: XIX - перша третина XX ст.-К., 1992.-С. 42.

[3] Гермайзе О. Праця Київського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України. Передрук з журналу "Україна".-1929.-Січень-лютий//Київська старовина.-1992.-№6.-С. 110.

[4] Грушевський М. Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво//Записки Українського наукового товариства в Києві (далі - Записки УНТ).-1908.-Кн. І.-С. 14.

[5] Витяги з Статуту Українського наукового товариства в Києві//Записки УНТ.-1908.-Кн. І.-С. 156.

[6] Записки УНТ.-1910.-Кн. 7.-С. 107; 1913.-Кн. 12.-С. 158.

[7] Інститут рукописів Національної бібліотекиУкраїни ім.В.І.Вернадського (далі - ІР НБУ ім.В.І.Вернадського).-Ф. X, спр. 32877.-Арк. 6.

[8] Грушевський М. Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво//Записки УНТ.-1908.-Кн. І.-С. 9.

[9] Онопрієнко В.І., ЩербаньТ.О. Українське наукове товариство: Вклад в національну культуру//Вісник АН УРСР.-1990.-№11.-С. 69.

[10] Перетц В. Найближчі завдання вивчення історії української літератури//Записки УНТ.-1908.-Кн. І.-С. 23.

[11] Єрофеїв І. Українські думи і їх редакції//Записки УНТ.-1909.-Кн. 6; 1910.-Кн. 7.

[12] Грінченко Б. Пісня про Дорошенка та Сагайдачного//Записки УНТ 1908.-Кн. І; Каманін І. Ще до пісні про Петра Сагайдачного//Записки УНТ.-1908.-Кн. 2.

[13] Каманін І. Походження Богдана Хмельницького //Записки УНТ.-1913.-Кн. 12.

[14] Данилевич В. Нові дані для біографії І.Сірка//Записки УНТ.-1908.-Кн. 3.

[15] Ярошевич А. Опис маєтків як джерело по економіці Південно-Західного краю//Записки УНТ.-1909.-Кн. 4.

[16] Там само.-С. 137.

[17] Порш М. Робітництво України: Нарис по статистиці праці//Записки УНТ.-1913.-Кн. 12.-Арк. 99.

[18] Русов О. Про заняття українців по перепису 1897 р.//Записки УНТ.-1909.-Кн. 5.-С. 99.

[19] ІР НБУ ім. В.І.Вернадського.-Ф. Х.-Спр. 32322, 32433.

[20] Україна.-1917.-Кн. 1-2.-С. 7-9; 1918.-Кн. 1-2.-С. 7-10.

[21] Грушевський О. Українське наукове товариство в Києві та Історична секція при Всеукраїнській Академії наук в рр. 1914-1923//Україна.-1924.-Кн. 4.-С. 184.

[22] ІР НБУ ім. В.І.Вернадського.-Ф. Х.-Спр. 31657.

[23] Там само.-Спр. 31637, 31638, 32913.

[24] Там само.-Спр. 31637.

[25] Там само.-Спр. 31646.

[26] Там само.-Спр. 32157.-Арк. 1.

[27] Там само.-Спр. 32877.-Арк. 5.

[28] Там само.-Спр. 32919.-Арк. 91.

[29] Докладніше про створення УАН див.: Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук: Нарис історії.-К.: Наукова думка, 1993.-С. 11-17; Щербань Т.О. До історії діяльності Українського наукового товариства: 1907-1921//Архіви України.-1991.-№5-6.-С. 35-38; .Врублевський В.Т. До

створення Української Академії наук//Український історичний журнал.-1993.-№1.-С. 30-39.

[30] ІР НБУ ім. В.І.Вернадського.-Ф. Х.-Спр. 31615-31635.-Арк. 27.

О.І.Крук

СТВОРЕННЯ ЕТНОГРАФІЧНИХ ЕКСПОЗИЦІЙ ЯК ОДИН З НАПРЯМКІВ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО МУЗЕЙНИЦТВА у 1960-80-х роках

Етнографічні експозиції у закритих приміщеннях та під відкритим небом займають особливе місце серед інших музейних експозицій, оскільки дозволяють відвідувачам глибше усвідомити витоки своєї культури, пізнати багатовікові народні традиції. Не випадково, що саме етнографічні експозиції у Києві, Львові, Ужгороді, інших населених пунктах користуються широкою популярністю як у місцевого населення, так і вітчизняних та зарубіжних туристів.

Характерно, що питання створення етнографічних експозицій виникло вже в роки 2-ої світової війни. Зокрема, 27 жовтня 1944 р. до заступника Голови Раднаркому України М.П.Бажана звернувся з листом старший науковий співробітник Львівського державного етнографічного музею В.М.Паньків, в якому пропонував утворити "Парк української культури". "Там було б, - писав він, - народне будівництво, як перенесені оригінальні землянки, курні хати, загороди, господарські будинки, млини, вітряки, по-можливості - дерев'яна церква і дзвіниця (гуцульська або бойківська), колиби пастухів і дереворубів, народний промисел: кузня, гончарство, ткацтво, столярство, кошикарство, слюсарство, шкірництво. Всі ці цехи працювали б під проводом досвідчених майстрів-митців"[1]. Одночасно з цим, відомий український етнограф вважав, що всю загальну атмосферу у парку мали визначати: неповторна народна музика, динамічний народний танок тощо.

На жаль, в силу відсутності необхідних коштів, загальної політичної ситуації, що існувала на той час на західноукраїнських землях, реалізувати висловлені ідеї так і не вдалося. Однак, вони стали предметом серйозного обговорення у творчих спілках, громадських організаціях, відповідних наркоматах і відомствах, змусили замислитись над перспективами етнографічного напрямку в українському музейництві. Так, цей комплекс питань знайшов відображення в доповіді дійсного члена АН України В.М.Птухи "Про стан та міроприємства по поліпшенню роботи музеїв УРСР" на засіданні Президії Академії наук республіки 18 січня 1950 р. Підсумовуючи положення, викладені у зазначеній доповіді, керівництво Академії для практичного розв'язання цих та інших питань утворило спеціальну комісію у такому складі: Симоненко І.Ф. (голова), Косарик Д.М., Шевченко Ф.П., Шовкопляс І.Г., Гуржій І.О.[2]

Завдання створення етнографічних музеїв постійно обговорювала комісія по охороні пам'яток при Спілці архітекторів України. Ревними поборниками реалізації згаданої ідеї виступали архітектори Юрій Нельговський, Георгій Логвин, Юрій Хохол та інші. Завдяки їх послідовності, питання відновлення пам'яток народної архітектури та створення етнографічних музеїв під відкритим небом виносились на засідання двотижневого семінару, проведеного Спілкою архітекторів України весною 1972 р.[3]

Не залишився осторонь цих питань і Художній фонд України, який прагнув створити діючі етнографічні експозиції в різних куточках України. З цією метою правління Худфонду своєю постановою від 8 лютого 1960 р. ухвалило спорудити в м.Косові керамічну піч, залучити до роботи провідних майстрів[4].

Широку громадську увагу до створення етнографічних музеїв привернула письменниця і громадський діяч В.Л.Василевська, яка на сторінках республіканської газети "Правда Украины" у грудні 1960 р. писала: "Стрімко і неперестанно міняється в наш час вигляд се-

ла. Нове будівництво приходить на зміну старому, промислове виробництво витісняє ручну працю. Стирається, і, чим далі, буде стиратися існуюча різниця між містом і селом. Село в тому розумінні, яке у нас ще існує, скоро відійде у сферу історії. Для майбутніх поколінь воно буде легендою, відомою хіба що по літературі та живопису". Пропонуючи якомога ширше створювати етнографічні експозиції, В.Василевська відзначала: "Нехай подивиться тракторист і комбайнер, як колись-то орали землю дерев'яним плугом, рили мотикою, жали хліб серпом і косою. Нехай жінка, відкриваючи кран газової плити, знає, як виглядала курна хата без димоходу. Нехай людина, що отримує білосніжну муку, побачить кам'яні жорна, на яких колись-то мололи зерно..."

Суворим попередженням видатної письменниці служили слова: "Коли час не йде, а летить, коли життя міняється так стрімко, чи не є це "без п'яти дванадцять?", чи не втратимо, чи встигнемо зібрати все те, що зберегти необхідно, що може безповоротно щезнути..."[5].

В 60-80-х роках у різних регіонах розгорнулася робота по створенню етнографічних музеїв під відкритим небом. Завдяки зусиллям ентузіастів, оригінальні експозиції відкриті у Львові, Ужгороді, Чернівцях, інших населених пунктах. У своєрідний комплекс увійшов Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури і побуту, оголошений постановою ЦК КПУ та Ради Міністрів України від 13 березня 1979 р. Державним історико-культурним заповідником[6].

Разом з тим, створення регіональних етнографічних музеїв не знімало з порядку денного питання організації загальнодержавного Музею народної архітектури та побуту, в якому були б представлені найбільш характерні зразки з усіх регіонів України. На необхідність спорудження саме такого музею неодноразово вказували творчі спілки - письменників, архітекторів, художників, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії, провідні українські вчені К.Гус-

листий, М.Сиваченко, В.Горленко, Т.Косміна та багато інших.

Доцільно відзначити, що комплекс заходів, пов'язаний з створенням Музею народної архітектури та побуту неодноразово обговорювався на засіданнях вищого політичного керівництва. Лише після експертизи авторитетної комісії у складі Н.Т.Кальченка, М.О.Соболя, П.Т.Тронька 4 лютого 1974 р. політбюро ЦК КПУ було прийнято позитивне рішення про спорудження скансену.

Одночасно з цим, важливі завдання ставилися перед республіканськими міністерствами та відомствами. Так, Академії наук, Держбуду, Міністерству культури, облвиконкомам, спільно з Українським товариством охорони пам'яток історії та культури доручалося організувати роботу по виявленню та збереженню і відбору для експонування у музеї давніх пам'яток народного будівництва (житлових, громадських, господарських, виробничих та інших будівель), відповідного побутового начиння, виробів народного мистецтва, ремесла, знарядь праці та ін.[7]

Надзвичайно важливо, що поступовою роботою були охоплені всі регіони України, оскільки в кожній з областей функціонувала спеціальна комісія по виявленню пам'яток народної архітектури та побуту. Наскільки результативною була їх діяльність свідчать матеріали по Полтавській області. Там, лише в 2-х районах - Зіньківському та Диканьському, фахівцями було виявлено та досліджено 25 оригінальних пам'яток народної архітектури[8]. Всього ж експедиції, проведені 1970-1972 рр., дали змогу виявити і взяти на облік понад 2 тисячі зразків народної архітектури, біля 20 тис. оригінальних експонатів[9].

Зібрані матеріали дозволили конкретно приступити до розбудови 6 основних зон музею, а саме:

1. Середня Наддніпрянщина (південна частина Київської області, Черкаська, північна частина Кіровоградської та західна частина Полтавської областей).

2. Полісся (східне - Чернігівська та північна частина Сумської області; центральне - північні частини Київської та Житомирської областей), західне - Рівненська та Волинська області).

3. Поділля (Вінницька, Хмельницька, південна частина Житомирської та північна частина Одеської областей).

4. Карпати (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька та Закарпатська області).

5. Слобожанщина (південна частина Сумської області, східна частина Полтавської, Харківська, Луганська та північна частина Донецької області).

6. Південь України (південна частина Кіровоградської, Одеської та Донецької областей, Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Херсонська області та Крим)[10].

Нещодавно опубліковані документи у збірнику на пошану академіка П.Т.Тронька свідчать про ті винятково складні умови, в яких відбувалося будівництво музею, коли будь-яке шанобливе ставлення до народної культури і традицій розглядалося як прояв націоналізму. У листопаді-грудні 1972 року за дорученням першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького Музей народної архітектури та побуту перевіряла спеціальна комісія ЦК КПУ. Зроблені нею висновки заслуговують на особливу увагу. Так, комісія відзначила, "...що в роботі по створенню музею є суттєві організаційні та ідейно-політичні прорахунки і недоліки. Порушуються принципи ідейно-художнього спрямування архітектурного комплексу, в організації добору та придбання експонатів мають місце прояви стихійності і самопливу, відсутні наукові критерії та підхід.

Так, у розробленому проекті експозиції музею помітне замилування патріархальною старовиною.

Серед зібраних речей мало таких, які дають уявлення про класові протиріччя та соціальну нерівність в українському дореволюційному селі. Автори окремих розділів експозиції, добираючи пам'ятки матеріальної

і духовної культури XIX - початку XX ст.ст., не завжди дотримуються принципів історизму, залишають поза увагою місто з його різким класовим розшаруванням. У здійснюваній роботі не передбачено показу змін, що відбулися в житті та побуті трудящих республіки за роки Радянської влади...

...Серйозні недоліки допущені у доборі кадрів працівників музею. Так, внаслідок виявленої нерозбірливості у доборі кадрів та притуплення політичної пильності, на роботу в музей були прийняті на посаду художника-реставратора Сергієнко О.Ф., виключений з Київського медінституту за ворожі прояви, на посаду зав.фондами музею - Ковгар Б.Ф., колишній випускник факультету журналістики Київського університету. Обидва вони використовували роботу в музех як ширму для проведення націоналістичної пропаганди, виготовлення та поширення "самвидавівських писань". Сергієнко і Ковгар за антирадянську діяльність заарештовані"[11].

Цілком очевидно, що після таких звинувачень над Музеєм народної архітектури і побуту нависла цілком реальна загроза. Лише гнучкість керівництва Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, під опікою якого він знаходився, дозволила зберегти для нащадків унікальні зразки народної культури. Сьогодні у с.Пирогово під Києвом на 147 гектарах зібрано більш як 80 тисяч етнографічних експонатів, переведено і встановлено просто неба 320 нерухомих пам'яток народного зодчества[12].

Якщо Музей народної архітектури і побуту України вдалося відбудувати як культурний, науковий, громадський центр, то будівництво унікального етнографічного комплексу на о.Хортиця залишилося лише у планах на майбутнє.

Спорудження зазначеної етнографічної зони мало відбуватися в контексті реалізації постанови Ради Міністрів України від 18 вересня 1965 року про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією за-

порізького козацтва. Причому, необхідно відзначити, що у розробці етнографічної експозиції брали участь такі провідні українські вчені, як доктори історичних наук Володимир Голобуцький, Олена Компан, Дмитро Тєлєгін, кандидат історичних наук Олена Апанович. Чимало особистих зусиль для вироблення тематико-експозиційного плану доклали місцеві краєзнавці-аматори. В кінцевому своєму результаті етнографічна зона на о.Хортиця мала складатися з таких основних споруд:

1. ядро Січі (центральна фортеця, січова площа, церква, курені, передмістя з пушкарнею, гончарнею, майстернею, корчмою);
2. вали Сагайдачного (упорядковані і реконструйовані залишки укріплень, створені під керівництвом П.Сагайдачного);
3. запорізький табір - рухома фортеця, що являла собою оригінальне похідне і бойове розташування війська;
4. сторожова;
5. запорізький зимівник - хутір з господарськими будівлями;
6. запорізький гард - спеціальні споруди на річках, пристосовані для рибальських промислів;
7. ретраншементи - система фортифікаційних споруд;
8. гавань та верф з чайками;
9. кладовище запорізьких козаків.

На жаль, будівництво етнографічної зони на о.Хортиця, як і спорудження інших об'єктів розпочати так і не вдалося. Останню крапку в роботі по спорудженню меморіалу на о.Хортиця поставила доповідна записка Центральному комітету Компартії України секретаря ЦК КПУ В.Ю.Маланчука і відповідальних працівників ЦК КПУ С.Д.Безклубенка та А.В.Мяловицького. В ній, серед іншого, говорилося: "...Надмірне розгортання робіт по спорудженню меморіального комплексу запорізького козацтва, підкреслена увага до нього з боку преси та окремих керівних працівників,

призвели до невиправданного перебільшення його місця в культурному житті республіки останніх років, надали йому небажаного звучання і значення. До того ж і ідейно-тематична спрямованість роботи над меморіальним комплексом не відзначалась належною класовою чіткістю і послідовністю, вся увага концентрувалася, насамперед, і головним чином, на моменті національному.

Мали місце елементи захоплення козацькою старовиною, ідеалізації січового самоврядування (центральне місце відводилося діорамі "Козацька рада", 60 кв.м) та військових звитяг запорожців (діорама про захоплення козаками на чолі з П.Сагайдачним фортеці Кафи), здатні підживлювати націоналістичні та шовіністичні ілюзії і пережитки[13].

Таким чином, викладені матеріали дають підставу для таких основних висновків:

- створення і комплектування етнографічних композицій у досліджуваний період здійснювалось під суцільним ідеологічним контролем вищого політичного керівництва республіки, місцевих партійних і радянських органів;
- незважаючи на труднощі і негаразди, з ініціативи наукової і творчої інтелігенції, краєзнавців-аматорів у 60-80-х рр. у республіці створена мережа етнографічних музеїв, які належним чином відображають народну культуру і побут українського народу;
- робота, проведена в даному напрямку, сприяла активізації наукових досліджень з проблем етнології, публікації колективних і індивідуальних монографій і наукових збірників.

Разом з тим, робота по створенню етнографічних музеїв ще потребує свого продовження. В зв'язку з цим, вважали б за доцільне висловити ряд практичних рекомендацій. Так, було б своєчасним, вже найближчим часом провести повну інвентаризацію пам'яток народного зодчества, виявити і взяти на облік найбільш цінні будинки, громадські і побутові

приміщення тощо. Своєї розробки потребує державна програма створення етнографічних музеїв, оскільки ряд регіонів до цього часу так і не підійшов до вирішення відповідних питань. Реалізація цих та інших першочергових завдань дозволить ширше використовувати пам'ятки народної культури у формуванні національної самосвідомості, вихованні глибокої поваги до минулого нашої держави.

ПРИМІТКИ

[1] Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (далі - ЦДАМЛМ України).-Ф. 590, оп. 1, спр. 896.-Арк. 3.

[2] Там само.-Спр. 22.-Арк. 3.

[3] Там само.-Ф. 640, оп. 1, спр. 1139.-Арк. 77, 79.

[4] Там само.-Ф. 487, оп. 1, спр. 152.-Арк. 30.

[5] Правда Украины.-1960.-11 грудня.

[6] ЗП УРСР.-1979.-№3.-С. 18.

[7] Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. У 6-ти частинах.-Ч. 4.-К., 1989.-С. 139.

[8] Там само.-С. 140.

[9] Центральний державний архів громадських об'єднань України.-Ф. 1, оп. 32, спр. 657.-Арк. 2.

[10] Тронько П.Т. Унікальний заклад культури в Україні//З любов'ю до України.-К., 1995.-С. 201.

[11] Там само.-С. 104.

[12] Там само.-С. 204.

[13] Там само.-С. 88-89.

О.І.Бонь

ОЛЕКСІЙ ПЕТРОВИЧ НОВИЦЬКИЙ В УКРАЇНСЬКОМУ ПАМ'ЯТКООХОРОННОМУ РУСІ в 20-ті роки XX ст.

Дослідження пам'яткоохоронної роботи, здійснюваної українською інтелігенцією в умовах національно-

визвольних змагань 1917-1921 рр., в період політики українізації, потребує висвітлення життєдіяльності тих осіб, які стояли біля витоків державної системи охорони пам'яток історії та культури в Україні. Саме до таких належить ім'я відомого українського вченого, історика, пам'яткознавця Олексія Петровича Новицького.

Інтерес до української історії та культури Олексій Петрович мав ще з студентських років, коли навчаючись на математичному факультеті Московського університету, регулярно відвідував лекції відомих російських істориків В.І.Ключевського, О.М.Веселовського, М.С.Тихонравова, М.І.Стороженка, збирав, систематизував і узагальнював інформацію, пов'язану з археологічними, архітектурними, мистецькими та іншими пам'ятниками. Юнацькі захоплення майбутнього академіка вплинули на остаточний вибір професії.

Праця Новицького на ниві мистецтвознавства, археології, історії не залишилась непомітною серед наукового загалу. В 1906 році його обрано дійсним членом Московського археологічного товариства, а в 1909 році членом Ради Російського історичного музею.

Пожвавлення українського національного руху на початку XX ст., участь у роботі XIV Археологічного з'їзду, що проходив у Чернігові в 1908 р., налагодження тісних контактів з українськими науковцями і культурними колами під час наукового форуму та нетривалого відпочинку в Києві істотно позначились на подальшому житті та наукових інтересах О.П.Новицького. Відтоді він бере активну участь у діяльності української громади в Москві, яка згуртувалась навколо "Товариства слов'янської культури"[1].

Як один з керівників української секції "Товариства слов"янської культури", Олексій Петрович був причетний до відзначення 50-х роковин з дня смерті Тараса Шевченка, організації шевченківських вечорів, виставок, свят, що мали місце в столиці Російської імперії та далеко за її межами [2].

Уподобання О.П.Новицького були добре відомі у

Києві. Не випадково, що саме до нього 2 жовтня 1917 р. звернувся від імені уряду Центральної Ради І.Стешенко з проханням надати допомогу в поверненні в Україну історичних реліквій українського народу, вилучених у нього свого часу Катериною II. Останній вказував на необхідність складення докладного списку всіх українських культурних цінностей, що перебували в культових спорудах, музеях, архівах Росії[3] .

Взявшись охоче за цю роботу, О.П.Новицький практично самотужки здійснював її до літа 1918 р., коли в силу різних причин був змушений виїхати до Криму.

Як пригадував сам Олексій Петрович, кримський період став чи не найважчим в його біографії. Криваві баталії громадянської війни, пов'язані з цим розруха, відсутність сполучень, на роки затримали родину Новицьких на півострові. Щоб не залишитись осторонь роботи, мати можливість заробити на існування, вчений береться за будь-яку доручену справу. Так, з розпорошених війною, реквізованих більшовицькою владою приватних бібліотек він намагався сформувати Феодосійську фундаментальну бібліотеку, яку очолив навесні 1919 р.[4] Та незабаром за розпорядженням Комісії по ліквідації військової здобичі при командуванні деніківських військ він був змушений повернути впорядковану літературу колишнім власникам.

Невдачею завершилась також спроба створення музею старовини і мистецтва в Таврійському університеті у Сімферополі, куди О.П.Новицького восени 1919 р. було запрошено на скромну посаду старшого асистента кафедри історії та теорії мистецтва [5]. Ентузіастам не вдалося навіть відшукати пристосованого приміщення, не кажучи про розгортання хоча б мінімальної експозиції.

Не маючи іншого виходу, О.П.Новицький 17 січня 1920 р. прийняв пропозицію Коктебельського відділу народної освіти взяти на себе керівництво бібліотечним підвідділом, а також здійснити у Коктебелі облікування раритетної літератури, найбільш цінних художніх і мистецьких творів[6] .

Весною 1922 р., після ліквідації Коктебельського

відділу народної освіти, О.П.Новицький був обраний професором кафедри російської історії Феодосійського інституту народної освіти та призначений завідуючим Феодосійським археологічним музеєм. Останнє принесло швидше моральну насолоду, ніж матеріальне забезпечення. Становище родини було катастрофічним[7].

Заради справедливості необхідно зазначити, що до долі О.П.Новицького залишалися небайдужими його численні друзі, колеги, всі, хто знав його щиру, неспокійну вдачу. Так, 21 березня 1922 р. з проханням створити умови для від'їзду вченого до Москви звернувся до Кримревкому народний комісар освіти РРФСР А.В.Луначарський[8]. 10 травня 1922 р. це прохання продублював по своїм каналам письменник В.Вересаєв[9]. Відомому вже на той час історику, мистецтвознавцю, музейнику, пропонувалась пристойна посада в системі Наркомосу Росії. Однак, давня мрія Новицького працювати в Україні взяла таки гору.

Про долю Олексія Петровича Новицького у Києві довідались не відразу. В роки громадянської війни серед української інтелігенції поширилися чутки, що вчений загинув у вирі баталій. Одне з видань, переслідуючи благородну мету, опублікувало навіть короткий, вражаючий некролог про людину, яка повністю присвятила себе українській культурі. Лише з відновленням поштового зв'язку О.П.Новицький зумів повідомити друзів, що "чутки про його смерть значно перебільшені" і висловити свої побажання щодо роботи у Києві.

Прохання Новицького з неприхованоюо радістю підтримали академіки М.Ф.Біляшівський, Ф.І.Шміт. Останній, давши глибокий аналіз праць Олексія Петровича на засіданні історико-філологічного відділу 11 травня 1922 р., запропонував обрати його дійсним членом ВУАН по кафедрі мистецтвознавства[10]. Згадане рішення остаточно було схвалене 1 червня 1922 р. і затверджене на Спільному зібранні ВУАН 26 червня 1922 р.[11]

31 серпня 1922 р. дійсний член ВУАН О.П.Новицький виїхав до Києва. Тут його чекали зустрічі із старими дру-

зями, нова, велика та багатогранна наукова і практична діяльність.

Цілком очевидно, що найбільш близькою О.П.Новицькому була в першу чергу, пам'яткоохоронна та музейна робота, на теренах яких він вже мав чимало важливих здобутків. Тому не випадково керівництво Академії вважало за доцільне використати його саме в цій галузі наукової і культурно-освітньої діяльності. Вже 27 вересня 1922 р. Археологічний комітет, що спирався на самовіддану працю академіків М.Біляшівського, М.Василенка та Ф.Шміта, висловив бажання кооптувати до свого складу і О.Новицького[12]. Тоді ж Київська губполітосвіта доручила вченому очолити Комітет по охороні пам'яток старовини і мистецтва при екскурсійно-виставочно-музейній секції. До науково-дослідної та навчальної роботи прагнув залучити Олексія Петровича і Археологічний інститут, який запропонував йому посаду професора. Своєрідним визнанням наукових заслуг Новицького стало також обрання його головою секції українського мистецтва кафедри мистецтвознавства [13]. Таким чином, після тривалого періоду поневірянь і розчарувань О.П.Новицький опинився у самому епіцентрі подій.

Предметом особливого зацікавлення вченого стала його діяльність в Археологічному комітеті при ВУАН, який незважаючи на всі негаразди, відсутність належного фінансування залишався однією з провідних пам'яткоохоронних установ республіки. Причому він докладав чимало особистих зусиль для зростання авторитету ВУАКу. Так, ставши 24 липня 1924 р. головою Комітету, О.П.Новицький виклав чимало важливих і цікавих думок, спрямованих на його реформування [14]. Наприклад, вчений пропонував залучити до роботи у ВУАК якнайширше коло фахівців-археологів, істориків, архітекторів, мистецтвознавців, виступав за розподіл функцій Комітету як загальнодержавного органа, наділення його адміністративними функціями, правом законодавчої ініціативи тощо. Олексій Новицький переконував своїх

колег і функціонерів НКО УСРР в необхідності подання належної уваги справі популяризації пам'яток серед широких верств населення[15]. Зазначені ідеї знайшли свою підтримку у академіка Д.І.Багалія, який в свою чергу рекомендував їх для затвердження Укрнаукою. Незважаючи на свою недосконалість, проект О.Новицького по реформуванню ВУАКу сприяв зростанню авторитету цієї пам'яткоохоронної організації, об'єднанню навколо неї справжніх ентузіастів української культури[16].

Нова спроба конкретизувати функції ВУАКу була зроблена влітку 1926 р., коли 31 липня на засіданні президії Укрнауки затверджувалась Інструкція про розподіл обов'язків між Комітетом та відповідними структурами НКО. У відповідності з нею, на ВУАН покладались науково-методичні і консультативні функції. Інші ж - адміністративні - відводились Інститутам охорони пам'яток культури. Не зважаючи, що далеко не всі положення Інструкції влаштовували вчених, вони безперечно усунули численні непорозуміння, дублювання, які мали місце у пам'яткоохоронній роботі[17].

Характерно, що з Всеукраїнським археологічним комітетом і особисто з Олексієм Петровичем Новицьким пов'язана розробка пам'яткоохоронного законодавства - широко відомого Декрету "Про охорону пам'ятників культури і природи", а також "Положення про пам'ятки культури і природи", затвердженого спільною постановою ВУЦВКу і РНК УСРР 16 червня 1926 р. Окремі позиції згаданих документів обговорювались на засіданні Комітету, в колах провідних вчених. Зокрема Новицькому належить ідея організації республіканської реєстрації пам'яток, питаннями якої могла опікуватись створена в 1923 р. комісія Археологічного комітету при ВУАН у складі М.Ф.Біляшівського, Ф.Л.Ернста та ін.[18]

Важливою і плідною була праця О.П.Новицького в збереженні ряду унікальних пам'яток Києва, що мали світове значення. Завдяки зусиллям академіка ВУАН 11 лютого 1923 р. відновила свою діяльність спеціальна академічна комісія по дослідженню найстарішої культової

пам'ятки Києва - Софійського собору. В червні спільним зібранням Академії було затверджено її склад: О.Новицький (голова), академік М.Біляшівський (заст.голови), В.Козловська (секретар)[19] .
Цей колектив однодумців за короткий проміжок часу, як повідомляла "Хроніка археології і мистецтва", дослідив "причини, які сприяють тому, що в склепінню на хорах Софії утворюються щілини; відкрито у головному вівтарі доти невідому фреску, реставровану цікаву пам'ятку культового малярства, відому під назвою "Миколи Мокрого", простудійовано плити з червоного пісковцю, що лежать на Софійському подвір'ї та плити в балюстраді хор"[20]. Результати дослідження вівтарних мозаїк Софійського собору лягли в основу багатьох наукових праць, в тому числі збірника "Київ та його околиця". Дослідники унікальної пам'ятки неодноразово зверталися до владних структур з пропозиціями щодо проведення ремонтно-реставраційних робот як окремих споруд, так і Софійського комплексу в цілому. Наприклад, голова Софійської комісії О.Новицький неодноразово порушував питання перед Київським губвиконкомом про виселення друкарні з Софійського собору - Митрополичого будинку, який на думку академіка, є "винятковою пам'яткою мистецтва"[21]. Згодом 17 червня 1929 року завдання реставрації пам'ятки були поставлені в доповіді О.П.Новицького на засіданні ради ВУАН. Уважно розглянувши висунуті пропозиції, остання доручила спеціальній комісії у складі О.Новицького, інспектора по охороні пам'яток старовини Ф.Л.Ернста, уповноваженого Укрнауки в місті Києві Л.М.Левицького скласти перспективний план реставрації Софійського собору, визначити першочергові заходи по охороні історико-культурної пам'ятки[22]. Можливо саме ці та інші заходи дозволили відвернути від Софійського собору ту трагічну долю, яка спіткала в 30-х рр. Михайлівський Золотоверхий собор. Рішенням ВУЦВК 1 лютого 1930 р. перлина церковної архітектури XII століття була закрита і передана під приміщення клубу студентського містечка (КУБУЧ), що в майбутньому мусив перерости в

житловий комплекс. Перебудова Собору, яка в кінцевому результаті неминуче призведе до знищення культової пам'ятки світового рівня, глибоко вразила Олексу Петровича. Він докладає чимало зусиль у врятування Михайлівського собору. В складі комісії НКО УСРР по обстеженню пам'яток монастиря академік О.Новицький разом з іншими вченими, працівниками музею В.Барвінком, І.Щитківським, Б.Пилипенком, К.Мощенком і Ф.Ернстом, накреслює шлях до врятування визначної пам'ятки архітектури, закликає уряд оголосити його державним історико-культурним заповідником [23].
На жаль, як показав час, заходи по збереженню Михайлівського Собору не знайшли підтримки і схвалення у владних структурах.
Помітним був внесок О.П.Новицького в дослідження і збереження інших безцінних пам'яток. Він, зокрема, залучався до роботи комісії по вивченню стану Андріївської гори, яка реально загрожувала знищенню Андріївської церкви. На основі численних архівних матеріалів вченому вдалося висловити обгрунтовані рекомендації по проведенню дренажних робіт[24] .
Велику та багатогранну пам'яткоохоронну роботу вчений органічно поєднував з музейним будівництвом. З метою зберегти історико-культурні скарби Києво-Печерської Лаври в умовах тотальної антирелігійної кампанії 20-х років О.П.Новицький багато уваги приділяє роботі по створенню (15 березня 1923 р.) Музейного містечка на території православної святині[25] .

Йому також належить ініціатива створення Музею історії Києва, експозицію якого він планував розгорнути на основі розкопок, що проводились в центральній частині Києва в 1926-27 рр. Київська музейна нарада, яка відбулася в листопаді 1927 р. повністю підтримала пропозицію одного з фундаторів українського музейництва[26]. Ще до цього, О.П.Новицькому на матеріалах, переданих в березні 1926 р. мистецьким об'єднанням "Березіль", вдалося створити оригінальний за своїм змістом театральний музей. 14 жовтня 1926 р. він став його ди-

ректором.

На ентузіазмі академіка О.П.Новицького тривалий час тримався музей діячів України, який регулярно проводив виставки, видавав каталоги, наукові збірники, постійно поповнювався оригінальними експонатами. Лише в 1926 році до музею надійшло 4480 експонатів .

Таким чином, наведені факти аж ніяк не вичерпують усієї великої і багатогранної діяльності О.П.Новицького в галузі музейного будівництва, збереження національно-культурної спадщини українського народу.

Однак і вони яскраво свідчать про той вагомий внесок, який він зробив у скарбницю української культури.

ПРИМІТКИ

[1] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського (далі - ІР НБУ ім.В.Вернадського).-Ф.279.-№ 1.-Арк.1.

[2] Коломийченко Р. Шевченківські дні в Москві//Діло .-1911.-14 березня.

[3] ІР НБУ ім.В.І.Вернадського.-Ф.279.-№ 1.-Арк.7.

[4] Там само.-№2801.-Арк. 1.

[5] Там само.-№1.-Арк. 7.

[6] Там само.-№2.-Арк. 3.

[7] Там само.-№2809.-Арк. 6.

[8] Там само.-№1235.-Арк. 1.

[9] Там само.-№1232.-Арк. 1.

[10] Там само.-№4.-Арк. 1.

[11] Там само.-Арк. 3.

[12] Там само.-Арк. 5.

[13] Там само.-№1.-Додаток.

[14] Там само.-№904.-Арк. 15.

[15] Там само.-Спр. 6.-Арк. 2.

[16] Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР.-К.-Полтава,1994.-Ч. 1.-С. 101.

[17] ІР НБУ ім.В.І.Вернадського.-Ф. 279.-№312.-Арк. 1.

[18] Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917-1941 рр.-Ч.1.-К.,1995.-С.104.

[19] ІР НБУ ім.В.І.Вернадського.-Ф.279.-№ 904.-Арк.8.

[20] Хроніка археології і мистецтва.-К.,1931.-№ 3.-С.89-91.

[21] ІР НБУ ім.В.І.Вернадського.-Ф.279.-№ 831.-Арк.1.

[22] Там само.-№ 1252.-Арк.374.

[23] Нестуля О. Вказ.праця.-Ч.2.-С.77.

[24] Там само.-Ч.1.-С.104.

[25] ІР НБУ ім.В.І.Вернадського .- № 904-а.

[26] Там само.-№ 1252.-Арк.347.

[27] Там само.

О.А.Шевчук

НОВИЙ ЕТАП В ПІДНЕСЕННІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ
в другій половині 80-х -початку 90-х рр. XX ст.

Новий етап у становленні і розвитку громадського руху за збереження рідної мови, надання їй статусу державної, пов'язаний з другою половиною 80-х рр. Проголошені М.Горбачовим: "Перебудова"; "Гласність"; "Демократизація" радянського суспільства сприяли народженню нових громадських ініціатив, згуртовували навколо них кращі сили українського суспільства.

Однією із перших мовні питання в умовах перебудови підняла Спілка письменників України. Зокрема, під знаком відродження рідної мови проходив IX з'їзд письменників України, який відбувся у червні 1986 року. Загальний тон письменницькомуо форуму задав один з патріархів української літератури О.Т.Гончар, доміна-

нтою виступу якого були слова: "Серед питань, яких торкатиметься з'їзд, очевидно, буде й таке: наше мовне середовище, тобто природне довколишнє середовище, в якому живе й твориться література. Мова - душа кожної національної культури, наснажливе й нічим незамінне джерело її розвитку, і кому вже, як не нам, письменникам, - та й хіба тільки нам, - вболівати за це?" [1]

Передбачення автора "Собору" своїми виступами підтвердили П.Загребельний, П.Перебийніс, Д.Павличко та ін., які наголошували на тому, що загибель рідної мови стане загибеллю нації у цілому, призведе до ствердження бездуховності, безкультур'я, породить цілу плеяду безбатченків, байдужих до болю власного народу.

Стурбованість української творчої інтелігенції висловив на союзному рівні письменник Борис Олійник. Виступаючи на VIII з'їзді письменників СРСР, він так охарактеризував коло проблем, які хвилювали українських літераторів: "Порушувались на з'їзді і питання мови. І це природно, бо проблема розвитку рідного слова завжди тривожила і тривожитиме письменника вже з тієї причини, що слово - це його будівельний матеріал. Але ось проблеми рідної мови в школі, театрі, в дитячих садках, - це вже питання нашої ленінської національної політики, порушення принципів якої ранить гостро" [2].

Надзвичайно важливо, що Спілка письменників України від загальних заяв і декларацій зуміла у найкоротші терміни перейти до конкретної практичної роботи.

У лютому 1987 р. правління СПУ ухвалило рішення про створення спеціальної комісії, яка б опікувалася питаннями викладання української мови та літератури у школах та вищих навчальних закладах України. Очолив комісію талановитий український поет Дмитро Павличко [3].

Щиро уболіваючи за справу, комісія зуміла увійти у контакт з Міністерством освіти України, глибоко і всебічно проаналізувати стан українських шкіл у кожній з областей, висловити свої пропозиції щодо поліпшення викладання української мови і літератури у школах республіки. Серед іншого, рішуче виступили члени комісії

проти тих статей проекту Статуту загальноосвітньої середньої школи, а також існуючого закону УРСР про народну освіту, які надавали батькам право вибору для своїх дітей мови навчання. У зв'язку з цим у заяві Комісії говорилося: "Це правило, що існує вже 27 років, на практиці призвело до занедбання вивчення національної мови у середній та вищій школі республіки" [4]. Натомість комісія вважала, що мову навчання повинні були визначати не батьки, а Міністерство освіти союзної республіки, відповідно до національного складу населення того чи іншого регіону [5].

Рішення комісії були закріплені у постанові пленуму правління Спілки письменників України, що відбувся у червня 1987 року. Крім того, у згаданій постанові рекомендувалось значно збільшити кількість україномовних теле-радіопередач, видання літератури, випуск фільмів українською мовою, поліпшити мовну підготовку працівників культурної сфери. Цікавою, на нашу думку, була пропозиція про створення в системі Академії наук України республіканського комітету розвитку і збереження чистоти української мови [6].

Оцінюючи пропозиції Спілки письменників України, вище політичне керівництво намагалося подати їх у вигляді безпідставних, далеко відірваних від життя. Це стосувалося у першу чергу питань, пов'язаних з переглядом законодавчих і нормативних актів про народну освіту. Хибність такої позиції наочно продемонстрував тримісячний опит, проведений у серпні 1989 року серед своїх читачів газетою "Радянська освіта". 42733 респонденти висловились за відповідні зміни у законодавстві СРСР і союзних республік про народну освіту [7].

Висока громадська позиція творчої інтелігенції, її підтримка широкими колами населення певною мірою активізували діяльність Верховної Ради України у напрямку розробки законодавчих актів, пов'язаних з наданням українській мові статусу державної. З цією метою у січні 1988 року Президія Верховної Ради України ухвалила утворити відповідну робочу групу, до складу якої увійшов

ряд провідних вчених республіки, громадських діячів, представників творчих спілок, засобів масової інформації. Серед них: академіки П.Т.Тронько, В.М.Русанівський, письменники Г.М.Мушкетик, І.М.Дзюба, Д.В.Павличко, журналісти - директор РАТАУ В.С.Бурляй, головний редактор журналу "Комуніст України" А.В.Мяловицький та інші. Очолив робочу групу директор Інституту філософії АН України, академік АН України В.І.Шинкарук.

Доцільно підкреслити, що у членів зазначеної робочої групи, як і у суспільстві у цілому, не було однозначної думки щодо майбутнього Закону про мову. Дехто вважав, що російській мові, як і українській, необхідно також надати статус державної. Інші - пропонували підкреслити у законі роль російської мови як мови міжнаціонального спілкування. Широко дебатувалося питання щодо прав батьків на вибір мови навчання.

На тлі порушених питань з особливою гостротою готувалося засідання робочої групи 22 травня 1989 року. Напередодні його з своїми зауваженнями до проекту Закону "Про національні мови в Українській РСР" звернулися депутати Верховної Ради України Г.М.Мушкетик та П.Т.Тронько. У цілому, схвалюючи проект, підготовлений робочою групою на чолі з академіком АН України В.І.Шинкаруком, вони разом з тим визнали за необхідне внести ряд доповнень і уточнень. Так, Г.М.Мушкетик та П.Т.Тронько рекомендували підкреслити у преамбулі закону роль і значення української мови для існування і розвитку української нації, обгрунтувати, чому саме українська мова повинна отримати статус державної мови у республіці, вказати, що статус української мови, як державної не ущільнює право осіб, рідною мовою яких є будь-яка інша мова.

Однозначною була позиція депутатів Верховної Ради і в тому, що державною мовою України повинна бути українська мова - національна мова України. У записці Г.М.Мушкетика та П.Т.Тронька вказувалося на необхідність додати, що українська мова є мовою роботи і діловодства державних, партійних і радянських органів, підприємств, установ, навчальних закладів і організацій

республіки.

Згадані депутати парламенту категорично заперечили проти надання прав батькам у виборі мови для навчання дітей, дублювання назв населених пунктів, вулиць, майданів паралельно російською мовою тощо [8].

Пропозиції Г.М.Мушкетика та П.Т.Тронька були в основному враховані у Законі "Про мови в Українській РСР", прийнятому Верховною Радою УРСР 28 жовтня 1989 року.

Прийняття Закону про мову, незважаючи на його певну недосконалість, застарілість положень ознаменувало собою завершення боротьби кількох поколінь українських патріотів за ствердження рідної мови на українській землі. Звичайно, далеко не кожний її етап рівновеликий за своїм значенням, впливом на суспільну думку, конкретними практичними результатами. Однак, у своїй сукупності вони засвідчили неперервність українського національно-культурного руху, який послідовно ставив завдання відродження власної мови, культури, незалежної демократичної держави.

ПРИМІТКИ

[1] Вступне слово О.Гончара//Літ.Україна.-1986.-12 червня

[2] Виступ делегата Б.Олійника//Літ.Україна.-1986.-3 липня

[3] Керуючись чуттям єдиної родини//Літ.Україна.-1987.-9 квітня.

[4] Українська радянська література у патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих //Літ.Україна.-1987.-9 липня

[5] Там само.

[6] Постанова Спілки письменників України //Літ.Україна.-1987.-9 липня.

[7] Радянська освіта.-1989.-1 серпня.

[8] З любов'ю до України.-К.,- 1995.-С. 125-129.

Документи свідчать...
З листа О.Т.Гончара Генеральному секретареві ЦК КПРС М.С.Горбачову про негативні явища в сфері національно-культурної політики в Україні

20 червня 1987 р.

Прошу принять эту книгу в знак моего глубокого к Вам уважения и признательности. Ведь "Собор" после двадцати лет травли и замалчивания и сегодня приходит к всесоюзному читателю, приходит благодаря нынешней атмосфере гласности и демократизации - автор полностью это осознает и всегда будет об этом помнить.

Позвольте в связи с этим высказать несколько соображений о делах в Украине, в частности о том, в каком положении находится сегодня наш национальный язык, школы республики да и вся сфера нашей классической современной культуры. Состояние многолетнего застоя, невнимание к основным запросам народа, искусственное сокращение количества украинских школ - все это вызвано самыми грубыми отступлениями от ленинской национальной политики. В течение последних 15-20 лет, особенно в годы 70-е, идет последовательный процесс дискриминации украинского языка, не прекращается этот процесс и сегодня, что весьма сказывается на развитии культуры, на работе творческой интеллигенции, вызывает духовную подавленность многих и многих людей.

"Правда" чуть ли не в каждом номере сообщает, сколь распространились на Украине коррупция, нарушение законности, карьеризм, взяточничество и другие негативные явления. И характерно: чем больше усиливались в республике эти отвратительные аморальные явления, чем больше было чиновничьего произвола, тем ревностнее номенклатурные доморощенные "обладатели кресел" обрушивались на духовные национальные ценности народа, особенно на украинский язык, пытаясь именно унижением его продемонстрировать свою "благонамеренность", служебную ортодоксальность.

Стараниями тех, кому гласность и сегодня явно не по душе, язык украинского народа изгоняется из школы последовательно, ему больше не находится места в учреж-

дениях, в детских садах, в средних и высших учебных заведениях, где еще после войны преподавание велось в основном по-украински.

Сегодня же пользоваться языком народа считается "непрестижным", наоборот, всячески его игнорировать, вытеснять из жизни считается среди лиц ответственных чуть ли не модой, чуть ли не признаком "интернационализма".

Да, мы интернационалисты, русский язык для нас дорог, он нам необходим, поддерживать его авторитет в республике мы считаем для себя интернационалистским долгом, но ведь и язык Шевченко, Леси Украинки, язык, который многомиллионная нация признает своим родным и который является основой, созданной народом и создаваемой ныне культуры, он, богатейший язык этот заслуживает сегодня куда лучшей участи!

В республике на важных постах - высших и низших - немало невежд, людей меркантильных, бездуховных, давно растерявших идеалы (если они у них были), поэтому чиновник такого склада доволен своим примитивным "суржиком", ему, кабинетному деятелю, чтобы учинять разносы, достаточно сотни убогих канцелярских штампов, полноценный красочный национальный язык ему кажется чем-то излишним, волнующим якобы только интеллигенцию<...> В республике действует порядок, согласно которому от изучения украинского языка в школе можно отказаться. Изучать или не изучать на уроке язык своего народа - в какой цивилизованной стране вопрос может встать подобным образом? <...>

Язык народа - это его национальное достояние, значение родного слова в повседневной нашей жизни огромно, однако сегодня украинский язык настоятельно нуждается в конституционной защите. Это предусмотрено в Конституциях республик Кавказа, крайне это необходимо и на Украине, чтобы защитить язык народа от чиновничьего произвола. Письма трудящихся в редакции газет, многочисленные жалобы к депутатам пронизаны горечью и болью за состояние родного языка, лю-

ди настаивают, чтобы ленинские заветы выполнялись неукоснительно и чтобы национальный язык Украины был на всех уровнях восстановлен в своих естественных, освященных революцией, правах. На многочисленных собраниях творческой интеллигенции республики, на недавнем съезде учителей Украины, на сессии институтов украинской Академии Наук и на только что состоявшемся расширенном Пленуме Союза писателей Украины везде слышим единодушные голоса: два братских языка - украинский и русский в школах республики должны изучаться в обязательном порядке! Это будет действительно разумное, справедливое, интернациональное решение вопроса. Нормализация этой ситуации несомненно пойдет на пользу перестройке, даст живой импульс развитию украинского театра, кино, всей нашей культуры. Оздоровится атмосфера в школьных коллективах, где отступление от ленинских норм сказывается болезненно, сеет среди детей и учителей отчуждение, которого раньше никогда не было, противопоставление языков никак не способствует интернациональному и патриотическому воспитанию.

Положение может и должно быть исправлено, Украина в этой ситуации очень надеется на помощь ЦК и нашего общепризнанного лидера - Генерального секретаря, столь чуткого к интересам народов страны! К тому же проблемы, возникшие на Украине, видимо, в той или иной степени, имеют место и в других республиках.

Простите, дорогой Михаил Сергеевич, за это пространное, с примесью горечи письмо, но не мог иначе - нарушение ленинских норм обходится нам слишком дорого, душа на Украине болит во многиу, и автор етих строк не является исключением <...>

Ваш Олесь Гончар

ЦЗСД.-Ф. 89, пер. 23, спр. 40.-Арк. 13-17. Оригінал.

О.В.Савчук

НАУКОВА, ТВОРЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНИ І СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ РОБОТИ у 60-х рр. XX ст.

У становлення і формування системи пам'яткоохоронної роботи в Україні у 60-х рр. значний вклад внесла наукова та творча інтелігенція. Треба підкреслити, що у цей період культура України зазнала великих втрат, однак вони були б значно більшими, якби не самовіддані зусилля непересічних патріотів із числа науковців, творчої інтелігенції, які своїм палким словом, активною громадською позицією, самовідданою, повсякденною працею формували розуміння у широких верств населення, державних структур, непоправимості втрат пам'яток історії та культури, що залишили у спадок минулі покоління.

Відомо, що українська інтелігенція залишилася чи не єдиною силою, яка ще у 20-30-х рр. стала на заваді знищення таких унікальних пам'яток світового значення як Софійський собор, дендрологічний парк в Умані, комплекс пам'яток Старого міста у Кам'янці-Подільському. З її ініціативи було врятовано від пограбування, вивезення, знищення безцінні колекції, документальні масиви, які всебічно висвітлювали різні етапи історії нашої держави.

Кращі традиції своїх попередників повністю успадкувала інтелігенція постсталінської доби, яка з тривогою ставилась до виявлення нігілістичних тенденцій в українській культурі. Значно посилився інтерес до пам'яток і в самих широких верствах населення України. Опрацьовуючи документи вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади та управління кінця 50-х - початку 60-х рр., можна помітити значне зростання листів, заяв, інформаційних повідомлень, що висвітлювали негативний стан збереження

пам'яток історії та культури.

Яскравим прикладом цього служать матеріали, виявлені Ю.З.Данилюком та В.А.Войналовичем у колишньому Центральному державному архіві літератури та мистецтв СРСР (зараз - ЦДАЛМ РФ).

Так, персональний пенсіонер з м.Нової Каховки І.Г.Новиков просив редакцію "Огонька" допомогти зберегти від руйнування колишній палац князя Трубецького в с.Козацькому Бериславського району Херсонської області[1]. Колектив Львівської міжобласної спеціалізованої науково-реставраційної виробничої майстерні №2 звертався до головного редактора газети "Известия" О.Аджубея з проханням надати допомогу в налагодженні ремонтно-реставраційної служби по пам'ятках архітектури в республіці. "З цих питань, - писали реставратори, - ми зверталися в різні вищі партійні органи, радянські організації, центральні органи преси, але, на жаль, ніхто до цього часу не вирішує даного питання. Надсилаючи цей лист Вам, ми сподіваємось, що він буде відповідно спрямований"[2]. Не треба бути занадто здогадливим, щоб зрозуміти, що львів'яни сподівалися на ознайомлення з їх листом М.С.Хрущова.

В іншому випадку, невідомий кореспондент з Донецької області 12 лютого 1956 р. звертався до депутата Верховної Ради СРСР та УРСР письменника П.Г.Тичини. "Недавно проїздив та проходив тим місцем, - пише він, де не одне сторіччя існувала Низова Січ... Стоять до цього часу самотні печери, які були колись для січовиків сховищем при селищі Куца Балка Бериславського району. У виноградному радгоспі "Красный Маяк" коло прірви стоїть козацька церква, яку адміністрація радгоспу перетворила в склад, малюнки понищила, скорботно скрегоче залізо купола, незабаром навесні в Каховському морі підніметься вода на вісім метрів, хвиля вдарить в пісчані береги, козацька церква, простоявши 200 років, піде в прірву за мить... Невже Ви не захистите від руйнації історичну спадщину великих прадідів?"[3]

Аналогічне запитання цілком резонно ставили члени клубу "Києвознавець", який діяв в столиці України на

початку 60-х рр. Через відсутність серйозних кроків у справі по збереженню пам'яток з боку державних органів, вони зініціювали створення спеціальної комісії, яка ставила за мету в найкоротші терміни здійснити реєстрацію та фотофіксацію найбільш цінних пам'яток Києва, висловити свої рекомендації щодо режиму їх збереження[4].

Об'єднати зусилля громадськості у справі збереження історико-культурної спадщини активно закликали відомі діячі науки і культури України. Не залишився байдужим широкий загал дослідників рідного краю до заклику відомої письменниці і громадської діячки Ванди Василевської зібрати і донести до майбутніх поколінь пам'ятки народної культури.

"Стрімко і неперестанно міняється в наш час, - писала В.Л.Василевська, - вигляд села. Нове будівництво приходе на зміну старому, промислове виробництво витісняє ручну працю. Стирається і чим далі буде стиратися існуюча різниця між містом і селом.

Село в тому розумінні, яке у нас ще існує, скоро відійде в сферу історії. Для майбутніх поколінь воно буде легендою відомою хіба що по літературі і живопису...

Коли час не йде, а летить, коли життя міняється так стрімко, чи не є це "без п'яти дванадцять?" Чи не втратимо, чи встигнемо зібрати все те, що зберегти необхідно і що може безповоротно щезнути..."[5].

Необхідно відзначити, що спроби залучення громадських сил до збереження історико-культурної спадщини робилися вже в перші повоєнні роки. Так, 30 грудня 1948 р. Рада Міністрів України своєю постановою "Про заходи по поліпшенню охорони пам'яток культури на території УРСР" зобов'язала президію Академії наук України утворити науково-методичну раду по охороні пам'яток культури в складі представників Академії наук України, Управління в справах архітектури при Раді Міністрів України, Комітету у справах мистецтв при Раді Міністрів України, Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів України, а також ок-

ремих видатних фахівців у галузі дослідження та реставрації пам'яток культури.

Рада Міністрів України доручила президії Академії наук України опрацювати і затвердити "Положення про науково-методичну раду", а також визначити її персональний склад. У відповідності з положженням на науково-методичну раду покладалось здійснення науково-методичного керівництва у справі охорони, вивчення пам'яток історії та культури, вдосконалення наукових методів реставраційних робіт, встановлення наукової класифікації пам'яток культури[6].

Актив краєзнавців-аматорів планувалося також широко залучити для проведення обліку, реєстрації пам'ятників мистецтва. Зокрема, з короткої інструкції "Про порядок обліку, реєстрації, утримання пам'ятників мистецтва", затвердженої Комітетом у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР 2 березня 1949 р., довідуємося, що для підготовки і всебічного обговорення проектів "державних списків пам'ятників культури" пропонувалося скликати авторитетну комісію в складі кваліфікованих мистецтвознавців, науковців, працівників художніх музеїв, художників, скульпторів[7].

На жаль, у 50-х роках розкрити можливий потенціал краєзначого активу у справі збереження історико-культурної спадщини повною мірою так і не вдалося, оскільки наведені нами документи здебільшого декларували необхідність залучення громадськості до цієї важливої справи, але не створювали для цього ніякої законодавчої і нормативної бази.

Виправити те негативне становище, яке склалося, було покликане "Примірне положення про громадського інспектора по музеях і охороні пам'ятників культури", затверджене Міністерством культури України 18 грудня 1962 р. У відповідності з ним, громадським інспекторам по музеям і охороні пам'яток могла бути особа із краєзнавчого активу, що мала вищу освіту і брала участь у роботі музеїв та пам'яткоохоронному русі.

Як зазначалося у Положенні, головним завданням громадського інспектора мало стати надання практич-

ної допомоги державним музеям і музейним кімнатам, створеним на громадських засадах, у їх експозиційній, науково-дослідній та культурно-освітній роботі, а також у роботі по охороні, вивченню і популяризації пам'ятників історії, археології та мистецтва.

Положення визначало і конкретні права громадського інспектора по музеях і охороні пам'яток. Так, він мав право:

а) обстежувати роботу державних музеїв, музеїв і музейних кімнат, створених на громадських засадах, контролювати виконання ними законодавчих і нормативних актів;

б) обстежувати стан охорони пам'ятників історії і культури та контролювати здійснення законодавчих та нормативних актів з даного комплексу питань. Подавати свої висновки про стан роботи музеїв та охорони пам'ятників на розгляд обласного управління культури або управління музеїв і охорони пам'ятників культури Міністерства культури України;

в) брати участь у роботі семінарів музейних працівників та краєзнавчого активу;

г) вивчати та впроваджувати кращий досвід у практику роботи музеїв, а також у практику по охороні, науковій обробці та популяризації пам'ятників культури;

д) організувати краєзнавчий актив, спрямовуючи його діяльність на створення і вдосконалення громадських музейних кімнат, а також на поліпшення хорони пам'яток культури в області[8].

Навіть таке поверхове "Положення про громадського інспектора дало свої позитивні результати. На його основі краєзнавці-аматори сприяли реалізації положень, викладених у розпорядженні Ради Міністрів України від 11 вересня 1963 р. про реєстрацію та паспортизацію пам'яток історії, археології, мистецтва.

Як довідуємось з вищеозначених документів, безпосередньо на місцях створювались спеціальні комісії з числа радянських працівників, музейників, вчителів, краєзнавців-аматорів[9]. Усього в роботі по реєстрації і

паспортизації пам'яток взяло участь понад 12 тис. краєзнавців-аматорів[10].

Зусилля краєзнавців при проведенні реєстрації та паспортизації пам'яток виявились настільки ефективними, що Міністерство культури України рекомендувало перетворити створені для цієї мети громадські об'єднання в постійно діючі комісії при виконкомах місцевих Рад депутатів трудящих, вважало за доцільне проведення ними щорічних оглядів пам'яток, популяризації історико-культурної спадщини в місцевій періодичній пресі тощо[11].

Цілком очевидно, що створення громадських інституцій по охороні пам'ятників культури не могло зняти з порядку денного питання про формування авторитетної громадської пам'яткоохоронної громадської організації, яка б взяла на себе вирішення питань, пов'язаних з розробкою законодавства про охорону пам'яток, об'єднання зусиль краєзнавців у справі налагодження контролю за станом збереження історико-культурних об'єктів, вирішення інших важливих проблем.

Згадані питання були принципово поставлені в листі до секретаря ЦК КПРС Л.Ф.Іллічова від 13 лютого 1962 р. доктором історичних наук М.Вороніним, академіками АН СРСР І.Петровським, Б.Рибаковим, письменниками Л.Леоновим, В.Солоухіним, академіком Академії художеств СРСР Д.Шмариновим, членом-кореспондентом Академії художеств СРСР О.Лаптевим. У ньому пропонувалося:

- створити систему охорони пам'яток у країні (Державний комітет);
- удосконалити пам'яткоохоронне законодавство, прийняти спеціальний закон про пам'ятки історії та культури;
- розширити науково-дослідницьку роботу по пам'ятниках, організувати належним чином підготовку відповідних спеціалістів;
- створити Всесоюзне добровільне товариство охорони пам'ятників історії та культури[12].

За створення Товариства охорони пам'яток вислови-

лись також учасники конференції, скликаної в липні 1965 р. Академією художеств, Спілкою художників СРСР, Спілкою архітекторів СРСР, Радянським комітетом міжнародної ради музеїв. У прийнятій ними відозві говорилося... "В усіх союзних республіках організовуються добровільні товариства охорони пам'яток. Завдання всіх, кому дорога велика культурна спадщина нашої країни, її героїчне минуле, - створити масові республіканські товариства, їх місцеві відділення, залучаючи до роботи в них найширші верстви населення". Діячі культури звертались до всіх своїх співвітчизників: "Вивчайте історичні місця, архітектурні та художні цінності своєї республіки, краю, району. Збирайте матеріали про героїв, видатних людей краю. Кожний пам'ятник історії і культури, де б він не знаходився, є недоторканим надбанням усього народу"[13].

Подібні заклики поступово ширились і в Україні. Наприклад, П.Г.Тичина, виступаючи на засіданні комісії Верховної Ради України з питань культури на початку 1966 р., наголошував на необхідності оперативного контролю за станом збереження пам'яток, і тут же запитував: "А хто ж цю оперативність здійснюватиме? Добровільне товариство по охороні пам'ятників старовини? О! Це було б чудово.

Адже воно могло б кинути клич і до письменників, і до композиторів, художників, журналістів, вступати в члени нашого Товариства! Ви ж часто їздите на виступи в усі області і навіть окремі райони області, - ви нам допоможете багато... Одначе Добровільне товариство чомусь не підносить свого гласа..."[14].

Необхідність створення громадського формування по збереженню пам'ятників історії та культури засвідчила глибока за своїм змістом стаття великого патріота української культури М.Ю.Брайчевського. У ній вказувалося, що розрізнені зусилля окремих представників наукової, творчої інтелігенції не дають бажаного результату. Як наприклад, наводилась історія руйнування унікальної пам'ятки вітчизняної архітектури

Микільської трапезної, спорудженої за проектом архітектора Й.Старцева у Києві.

За її збереження виступали академіки М.Рильський, О.Білецький, Л.Булахівський, академік архітектури В.Заболотний, творчі колективи Держбуду України, Інституту історії і теорії архітектури України, Академії будівництва і архітектури України. Однак, не дивлячись на протести громадськості, пам'ятка була знесена[15].

Зважаючи на широкі громадські ініціативи, в кінці 1965 - на початку 1966 рр. за рішенням Ради Міністрів України[16] розгорнулася робота по створенню Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. При цьому було взято до уваги цінний досвід, набутий у даному напрямі в кінці 20-х - на початку 30-х рр., коли Україна залишилась чи не єдиною республікою СРСР, де діяла авторитетна громадська пам'яткоохоронна організація за участю провідних вчених, мистецтвознавців, літераторів, краєзнавців-аматорів.

Створення організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури взяв на себе представницький Оргкомітет, до складу якого увійшли: С.М.Бібіков, І.К.Білодід, М.Ю.Брайчевський, В.Й.Довженок, К.К.Дубина, Г.В.Головко, К.Г.Гуслистий, І.О.Ігнаткін, Е.П.Кирилюк, В.О.Кудін, М.П.Бажан, П.А.Загребельний, І.Л.Ле, М.П.Стельмах, В.І.Касіян, С.А.Кириченко[17].

Установчий з'їзд Українського товариства охорони пам'яток історії та культури* відбувся 21 грудня 1966 р. Участь у його роботі письменників, митців, широкого краєзнавчого загалу засвідчила великі потенційні можливості новоствореної громадської пам'яткоохоронної організації. Вже за рік своєї діяльності вона об'єднувала 25 обласних, 97 міських, 465 районних, 22000 первинних організацій, 2 млн.краєзнавців[18].

Останнім часом у деяких наукових виданнях, у періодичній пресі дається негативна оцінка діяльності Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, яке, начебто, повністю підпорядковувалось вищому політичному керівництву, вищим органам дер-

жавної влади та державного управління, було позбавлене будь-якої самостійності. З подібною оцінкою важко погодитись. На нашу думку, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури в умовах наступу на демократичні здобутки періоду політичної відлиги якраз і залишилось тим своєрідним осередком, через який передова українська інтелігенція активно продовжувала роботу по збереженню національної історико-культурної спадщини, популяризації кращих багатовікових народних традицій. Не випадково навколо Товариства об'єдналися такі вчені і діячі культури як Михайло Брайчевський, Олена Компан, Олена Апанович, Іван Гончар, Григорій Логвин, українські дисиденти В.Барладяну, В.Ковгар, О.Сергієнко, на яких у 60-х - на початку 80-х рр. правоохоронними органами за надуманими політичними звинуваченнями було сфабриковано ряд кримінальних справ.

Таким чином, на початкових етапах своєї діяльності Українське товариство охорони пам'яток історії та культури залишалось чи не єдиною культурно-просвітницькою організацією, яка проводила відповідну роботу, спрямовану на формування національної самосвідомості народу, розуміння виняткового значення пам'яток історії та культури у збереженні морального здоров'я суспільства.

Незважаючи на різнобічність напрямків роботи Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, вже на початку 70-х рр. у його діяльності визначається ряд національно-культурних програм, на яких зосереджується увага активу громадської організації.

Так, організації УТОПІК активно підключилися насамперед до реалізації Державної програми по увічненню пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва.

Про необхідність формування згаданої програми неодноразово наголошували провідні науковці, діячі культури.

Нариклад, доктор історичних наук, професор В.Голо-

буцький у своєму листі від 24 листопада 1964 року до заступника Голови Ради Міністрів П.Т.Тронька докладно обгрунтував історичне значення Січі і подав свої конкретні пропозиції по увічненню пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва[19].

Подані пропозиції знайшли свою підтримку в президії ЦК Компартії України та Раді Міністрів України, які своїми постановами відповідно від 31 серпня та 18 вересня 1965 року оголосили територію острова Велика Хортиця в м.Запоріжжя Державним історико-культурним заповідником, доручили відповідним міністерствам і відомствам розробити перспективну програму увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва.

Важливо, що організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури спільно з Академією наук України, Міністерством культури, Держбудом республіки брали найактивнішу участь у роботі по формуванні тематико-експозиційного плану заповідника о.Хортиця, виявленні пам'ятних місць козацької слави. Так, організаціями УТОПІК досліджувались визначені для увічнення 6 місць розташування Запорізької Січі, 4 місця традиційних Козацьких рад, 39 місць бойової слави запорізьких коззків, 28 місць, пов'язаних із життям та діяльністю визначних діячів Запорізької Січі, 7 центрів запорізьких паланок, 10 місць колишніх укріплень та сторожових постів запорізьких козаків, 6 місць колишніх запорізьких переправ та перевозів, 35 місць розташування поселень запорізьких козаків, 14 пам'ятників архітектури, 8 запорізьких кладовищ та окремі козацькі могили[20].

Заслуговує на увагу й інша важлива ініціатива, започаткована Українським товариством охорони пам'ятників історії та культури. Йдеться про відбудову, відтворення, музеєфікацію унікального комплексу пам'яток - Чигирина, Суботова, Холодного Яру. Основні начерки цієї роботи були накреслені в постанові президії правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури "Про участь організацій УТОПІК у

підготовці до відзначення 200-річчя Коліївщини". У відповідності зі схваленими заходами Українське товариство охорони пам'яток історії та культури спільно з Інститутом історії АН України планувало провести наукову сесію, присвячену 200-річчю Коліївщини, увійти до уряду, виконкомів обласних, міських, сіл, селищ, колгоспів, шкіл про увічнення героїв гайдамацького повстання, присвоєння імен Гонти і Залізняка новозбудованим кораблям.

У постанові УТОПІК з цього питання вказувалось на необхідність організації художньо-документальних виставок, присвячених Коліївщині у Києві, Черкасах, Умані, інших містах республіки, створення відповідних теле- та радіопередач по республіканському та місцевих каналах, публікації путівника і серії листівок, здійснення інших заходів, пов'язаних із вшануванням ватажків гайдамацького руху, реставрацією Мотронинського монастиря, що став центром гайдамацького повстання. Крім вищезазначених заходів, президією правління УТОПІК затверджується план підготовки і відзначення 200-річчя Коліївщини, розроблений Черкаською обласною організацією УТОПІК[21].

Аналізуючи запропоновані заходи, переконуємося, що на практиці вони являли конкретну програму відзначення однієї з найбільш яскравих сторінок історії українського козацтва, розраховану на зацікавлену участь ряду республіканських міністерств і відомств, громадських організацій, творчих спілок, окремих найбільш активних і самовідданих краєзнавців-аматорів. Навіть при тому, що далеко не всі заходи з наведеної постанови були виконані, сам факт її прийняття засвідчив позицію української інтелігенції у ставленні до власної історії та культури.

В результаті наполегливості громадськості, постановою Ради Міністрів України від 7 березня 1989 р. комплекс пам'яток історії, культури та природи м.Чигирина, с.Суботова та урочища Холодний Яр Черкаської області було оголошено Державним історико-культурним

заповідником[22].

Чимало зусиль доклало Українське товариство охорони пам'яток історії та культури й для спорудження у м.Києві Музею народної архітектури і побуту України. 4 лютого 1969 р. політбюро ЦК Компартії України, заслухавши висновки комісії у складі Н.Т.Кальченка, М.О.Соболя, П.Т.Тронька, затвердила спеціальні заходи по організації унікального скансену, розрахованого на зацікавлену участь у його реалізації Академії наук України, Міністерства культури, Держбуду республіки, які зобов'язувалися налагодити систематичну роботу по виявленню пам'яток народного будівництва - житлових, громадських, господарських, виробничих та інших будівель, відповідного побутового начиння, виробів народного мистецтва, ремесла, знарядь праці. Фінансування згаданих робіт, рішенням вищого політичного керівництва покладалося на Українське товариство охорони пам'яток історії та культури[23].

Значення запланованої роботи важко переоцінити, оскільки вона, чи не вперше в Україні, ознаменувала собою початок систематичного виявлення, дослідження, фіксацію пам'яток народної культури.

Таким чином, на початкових етапах своєї діяльності Українське товариство охорони пам'яток історії та культури залишилося чи не єдиною культурно-просвітницькою організацією, яка проводила роботу, спрямовану на формування національної самосвідомості народу, розуміння виняткового значення пам'яток історії та культури у збереженні морального здоров'я суспільства.

ПРИМІТКИ

[1] Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР.-У 6-ти частинах. -Ч.4. - К., 1989.-С. 13.

[2] Там само.

[3] Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва (далі - ЦДАМЛМ України).-Ф. 464, оп. 1, спр.

10733.-Арк. 7.

[4] Науковий архів державного історичного музею України.-Ф. Р-1260, оп. 1, спр. 716.-Арк. 1-13.

[5] Правда України.-1960.-12 грудня.

[6] ЗП УРСР.-1948.-№23-24.-С. 91.

[7] Законодавство про пам'ятники історії та культури.-К., 1970.-С. 129.

[8] Там само.-С. 415-416.

[9] Там само.

[10] Центральний державний архів вищих органів державної влади та державного управління України (далі - ЦДАВО України).-Ф. 5116, оп. 10, спр. 212.-Арк. 60-64.

[11] Там само.-Арк. 64.

[12] Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Вказ.праця.-С. 12.

[13] Обращение Академии художеств СССР, Союза художников СССР, Союза архитекторов СССР, Советского комитета Международного совета музеев "Объединим усилия в деле сохранения и пропаганды памятников нашей многонациональной культуры.-М., 1965.-С. 3-4.

[14] ЦДАМЛМ України.-Ф. 464, оп.1, спр.107852.-Арк. 9-10.

[15] Брайчевський М.Ю. Сохраним памятники истории//История СССР.-1961.-№2.-С. 208.

[16] ЗП УРСР.-1965.-№8.-С. 117.

[17] Поточний архів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Матеріали для підготовки Установчого з'їзду Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

* З 1966 по 1968 рр. Українське товариство охорони пам'яток історії і культури очолював директор Інституту історії АН України, доктор історичних наук, професор К.К.Дубина. 1968-1988 рр. головою УТОПІК обирався заступник Голови Ради Міністрів України, а згодом віце-президент АН України, академік П.Т.Тронько. З 1988 р. Товариство очолює віце-президент НАН України, директор Інституту археології, академік НАН України А.А.Толочко.

[18] ЦДАВО України.-Ф. 5116, оп. 10, спр. 333.-Арк. 48.

[19] Особистий архів академіка НАН України П.Т.Тронька. Матеріали по спорудженню меморіалу на о.Хортиця.-Папка № 4.

[20] Науковий архів Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури (далі - НА УТОПІК). Матеріали по реалізації постанов ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР по увічненню пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорізьких козаків.-Папка № 26.-Арк. 7-9.

[21] Державний архів Запорізької області.-Ф. Р.-5575, оп. 1, спр. 13.-Арк. 84-86.

[22] ЗП УРСР.-1989.-№3.-С. 14.

[23] НА УТОПІК. Матеріали до засідання правління.-Папка № 29.-Арк. 6-7.

В.О.Савчук

СТАНОВЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ФОРМ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ НА ПОДІЛЛІ у 20-х роках XX ст.

Поділля як економіко-етнографічний регіон в історії України посідає чільне місце. Тому цілком закономірно, що його історія, етнографія, природа були у полі зору дослідників. Варто відзначити, що серед дослідників цього краю був Т.Г.Шевченко. Цей край у кінці XIX - початку XX ст. вивчали проф. М.Петров-Батюшков ("Подолия - историческое описание"); Молчановський ("Очерк известий о Подольской земле до 1434 г."); М.Грушевський ("Барское Староство"), Сімашкевич ("Историко-географический, етнографический очерк Подолии"), Ю.Сіцінський ("Каменец-Подольский") і ряд інших[1].

Вагомий внесок у дослідження Поділля зробив професор Петро Миколайович Бучинський (1852-1927), який народився у с.Довжок. Прибувши у 1911 році у наукове відрядження у Кам'янець-Подільський, він до кінця свого життя залишився у ньому, написавши більше 20 наукових праць. В 1912-1919 роках Петро Миколайович Бучинський очолював"Подільське Товариство Дослідників та Аматорів Природи". Це товариство ство-

рило у Кам'янці-Подільському музей природи, видало 4 томи "Записок", організувало низку лекцій. Завдяки організаторській роботі П.М.Бучинського в районі села Жванець було відкрито станцію по дослідженню Дністра. Немало зробив П.М.Бучинський для дослідження і культури Поділля[2].

Великим подвижником у організації вивчення історії Поділля був Юхим Йосипович Сіцінський (1859-1937). У його доробку понад 200 праць. Він став засновником Історичного музею, яким керував понад 33 роки. З 1903 по 1920 роки очолював Подільське історико-археологічне товариство. Був дійсним членом наукового Товариства ім.Т.Г.Шевченка[3].

Становлення системних наукових форм краєзнавчих досліджень на Поділлі нерозривно пов'язано із заснуванням у 1918 р. у м.Кам'янці-Подільському Українського державного університету. У 1920-1921 рр. його було реорганізовано в інститут народної освіти та сільськогосподарський інститут. Свій внесок в організацію краєзнавчих досліджень вніс Вінницький ІНО, що був відкритий у 1920 р. На жаль, його було закрито у 1923 р., але за цей короткий проміжок часу вченими вузу було підготовлено низку цікавих праць, зокрема, проф.В.Камінського із звичаєвого права, проф.М.Безбородька із геології краю[4].

Формування організаційних форм подільської школи краєзнавства також пов'язане з іменами В.Д.Отамановського і В.О.Гериновича. В.Д.Отамановський при сприянні проф.А.Ярошевича при Вінницькій філії Всенародної бібліотеки ВУАН у 1924 р. організував Кабінет виучування Поділля. Без державного фінансування Кабінет у 1924-1926 рр. зумів організувати планове вивчення Поділля, опублікувавши результати його у 7 випусках "Енциклопедії Поділлєзнавства", об'єднав навколо себе наукових консультантів дослідників-ентузіастів, яких було понад 20. Організував зв'язки з 50 науковими установами за кордоном і близько 180 установами України, Росії, Білорусії, Закавказзя[5].

Серед наукових форм краєзнавчих досліджень, що діяли на Поділлі у цей період , крім ІНО, варто назвати і науково-дослідну кафедру, що була при ІНО з 1922 р., а у 1926 р. стала науково-дослідною кафедрою народного господарства та культури Поділля при сільськогосподарському інституті. Перший пленум її відбувся 28 січня 1927 р. У складі кафедри нараховувалося 29 наукових співробітників, зокрема - професори М.Байєр, Н.Гаморак, М.Геращенко, Б.Дудолькевич, В.Живан, О.Красівський, І.Любарський, С.Плюйко, В.Храневич[6].

Цікаві форми роботи мало наукове товариство у Кам'янці-Подільському при ВУАН. Організоване у 1925 р. воно нараховувало 67 членів, а в 1928 - 97 [7]. Уже на етапі становлення товариство заявило про себе як кваліфіковану структуру, що взялася за планомірне вивчення та популяризацію історії, культури, народного господарства краю. Цікавими і змістовними стали дослідження Сіцінського - огляд краєзнавчого життя на Поділлі; Недужого - хлібна торгівля на Кам'янеччині у 1924-1925 рр.; Герасименка - Кармелюк у народній поезії та ін.[8]

Свій внесок у становлення краєзнавчої праці зробили Кам'янець-Подільська та Вінницька Секції наукових робітників. Кам'янець-Подільська, наприклад, у січні 1927 р. розпочала читку лекцій у Центральному робітничому клубі із природничих, санітарних наук, гігієни , виділила керівників для наукових гуртків при клубі[9].

Про вклад науковців у дослідження Поділля свідчить те, що вчені Кам'янець-Подільського університету у 1920 р. передали до історичного словника української мови 26 600 карток, у 1919-1920 рр. прочитали 478 лекцій з метою популяризації краєзнавчих знань для жителів округи[10].

Діяльність науковців позитивно вплинула на зародження громадських форм краєзнавства на Поділлі. В 1925 р. засновується Вінницьке округове краєзнавче товариство. У його бюро увійшло 11 чоловік.

Головою товариства став Ф.Самутін. У цьому ж році у Кам'янці-Подільському за ініціативою професора

В.Гериновича сформувався округовий комітет краєзнавства, що об'єднав близько 300 краєзнавців[11]. Він мав секції геології, грунтознавства, сільського господарства, географії, ботаніки, зоології, народної освіти, статистики, мистецтва.

На засіданні правління комітету, наприклад, 14 лютого 1927 р. секретар Савченко у звіті підкреслив, що на цей час проведено 12 районних конференцій, детально обстежено 2 села, вивчено бюджет селянських господарств, налагоджено досить широкі зв'язки з науковими установами УСРР, РСФРР, БСРР, ЗСФРР із закордоном - Товариством імені Т.Г.Шевченка у Львові. Поставлено питання про заснування густої мережі метеорологічних та гідрологічних станцій[12].

Оцінюючи діяльність подільських краєзнавців, зокрема, Кам'янець-Подільський Комітет краєзнавства у своєму звіті на 1 січня 1929 р підкреслював "слід зауважити своєрідну форму краєзнавчої праці на Кам'янеччині. Округовий Комітет краєзнавства зв'язаний із краєзнавчим товариством у Кам'янці і 12 районними організаціями, які об'єднують і направляють працю численних гуртків при школах, сільбудах та клубах"[13]. Отже, подільська школа краєзнавства завдяки вдалому поєднанню наукових та громадських засад зуміла у 20-х рр. виробити активні форми краєзнавчого вивчення регіону, поставити їх у ряд найголовніших і найактуальніших завдань. На жаль, наприкінці 20-30-х рр. внаслідок політичних репресій подільське краєзнавство одним із перших зазнала непоправних втрат.

ПРИМІТКИ

[1] Державний архів Вінницької області (далі - ДАВіНО).- Ф.Р.-52576, оп. 1, спр. 8.-Арк. 3 зв.

[2] Геринович В. Петро Миколайович Бучинський//Червоний кордон.-1927.-21 серпня.

[3] Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців

XIX-XX ст.-Кам'янець-Подільський, 1993.-С.319-320.

[4] Отамановський В. Краєзнавство на Поділлі.-Вінниця,1926.-С.4.

[5] Там само.-С.5.

[6] Алещенко М.І., Романюк В.Г. Краєзнавча робота в другій половині 20-х років в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті//VIII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство і культура".-Ч.1.-Харків,1997.-С.55.

[7] Філь Ю. До історії Кам'янець-Подільського наукового при Українській академії наук товариства//Записки.-Кам'янець на Поділлі.-1928.-Т.1.-С.93.

[8] ДАВіНО.-Ф.Р-5257.-оп.1,спр.8. Арк.7зв.

[9] Червоний кордон.-1927.-8 січня.

[10] Прокопчук В.С. Краєзнавство Кам'янеччини 20-х років//Кам'янеччина в контексті історії Поділля.-Кам'янець-Подільський,1997.-С.27.

[11] Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі.-Вінниця,1925.-Ч.2.-С.1.

[12] З діяльності Кам'янецького округового комітету краєзнавства//Червоний кордон.-1927.-19 лютого.

[13] Краєзнавство.-1928.-№ 6-10.-С.91-92.

Біля джерел української науки і культури

Л.Ю.Посохова

З ІСТОРІЇ БЛАГОДІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА СЛОБОЖАНЩИНІ
у XVIII - першій половині XIX ст.

До числа чудових традицій, які з різних причин припинили своє існування у радянські часи і відроджуються сьогодні, відноситься благодійна діяльність на користь розвитку науки, мистецтва, просвітництва. У Слобожанському регіоні благодійність набула розповсюдження вже у XVIII ст. Одним із навчальних закладів, який користувався такого роду підтримкою, був Харківський колегіум. Цей навчальний заклад був другим за значенням, після Києво-Могилянської академії, центром науки та освіти в Україні XVIII - першій половині XIX ст.

З перших днів свого існування Харківський колегіум відчув благодійну допомогу, і настільки значну, що ми можемо свтерджувати, що саме завдяки цій підтримці колегіум перетворився на видатний осередок культури. Більшість з благодійних пожертвувань була зроблена протягом 1726-1736 років мешканцями міста Харкова та інших міст і сіл Слобожанщини. Про це, зокрема, свідчить звіт бєлгородського єпископа Порфирія Крайського до Синоду (від 18 червня 1767 р.), в якому перелічені найбільш значні з пожертвувань[1]. Наведемо лише деякі з них. Перш за все, князь М.М.Голіцин подарував колегіуму кілька сіл (Піски, Замоський Кут та ін.). Сусіднє зі школою у дворове місце подарувала вдова сотника Данила Черняка Агафія, що значно розширило територію навчального закладу. Вдова осавула Рубанова передала колегіуму велике село Рубанівку, священик храму Різдва Христова за р.Лопань Олексій Бородаєв - леваду на Ольшанському шляху. Від Л.Шидловського та від одного з монахів Харківського Преображенського монастиря школа мала млини на річках Уди та Харків, від мешканця Харкова В.Степанова - хутір і т.д. Ці приклади можна продовжувати. А.С.Лебедєв

знайшов і опублікував у своєму дослідженні документ, який проливає світло на загальну кількість володінь колегіуму. По відомості 1786 р. колегіум мав 665 душ чоловічої статі; землі орної - 1786 десятин 1869 саженів; землі сінокісної - 667 десятин 640 саженів; лісів - 1409 десятин 2204 саженів, кіл млинових - 20; кіл ступних - 12 [2]. До даних цього документу зверталось багато дослідників. Між тим, нами знайдено ще декілька цікавих документів, в яких міститься інформація про майно колегіуму. У фонді "Харківське духовне правління" (ЦДІА України) зберігається відомость про хутори, млини, підданих черкас, які належали Харківському колегіуму, датована 1766 роком. У цьому документі зафіксовано, що на цей рік за колегіумом значилось: слободи: Клочки та Подворки (61 чоловік), Ольшанка (108 чоловік), Замоський Кут (54 чоловіка), Гуки (42 чоловіка); села: Піски (81 чоловік), Рубанівка (222 чоловіка); хутори: Березовський (36 чоловік), Лопанський (18 чоловік), Липецький (24 чоловіка), Даниловський та Немишлі (8 чоловік). Тобто всього 554 чоловіка. Крім того, у 18 амбарах було 42 млинових кола, кіз та овець - 332, робочих волів - 46, корів - 52; винних заводів в Ольшані та Пісках - 2, при них 110 свиней; 150 вуликів[3]. Про господарство колегіуму йдеться ще в короткій відомості, яку надіслав єпископ Порфирій до Синоду. В ній зазначалось, що в 1767 році колегіуму належало 570 душ чоловічої статі, по різних селах та слободах; вуликів - 240, рогатої худоби - 69; овець - 408, коней - 36 [4].

Наведені дані дають можливість уявити, наскільки велике господарство склалося в Харківському колегіумі завдяки благодійним пожертвуванням населення. В Україні до середини XVIII ст. колегіум займав перше місце серед навчальних закладів за рівнем своїх "багатств", оскільки, як зазначав Д.К.Вишневський, навіть Києво-Могилянська академія, в порівнянні з ним, мала менш сприятливі умови існування[5]. Доходи від цього господарства йшли цілком на потреби учнів та викладачів. Не дивно, що вже наприкінці 30-х років XVIII ст. в ко-

легіумі навчалося більше 500 студентів, а у наступні десятиріччя чисельність їх зросла до 600-700 на рік. В Україні за цим показником колегіум міг зрівнятися тільки з Києво-Могилянською академією.

Харківський колегіум, як відомо, був всестановим навчальним закладом, в якому одержували освіту представники козацтва, шляхти, духовенства, міщан, купців. Однак, що важливо, освіту здобували вихідці також із збіднілих родин. Ця видатна особливість колегіуму спиралася знов-таки на благодійні пожертвування населення Слобожанщини. Наведемо одне із яскравих свідоцтв. На будівництво кам'яного будинку бурси (його називали ще сирітським, тому що в ньому проживали сироти, або діти бідних батьків, які не мали коштів на їх навчання) відгукнулися широкі верстви населення. Про це говорить книга збору коштів за січень 1770 р. Її відкриває запис про пожертвування єпископа Самуїла Миславського (100 карбованців - найбільша сума в книзі), інші надходження - від багатьох різних людей. "Єфросинія (прізвище нерозбірливе) - 20 копійок", "священик Антоній Зеленський дав 1 карбованець", "Васса - 2 копійки", "Пелагея та Єфросинія - 4 копійки", "дав Андрій та Ганна - 50 копійок", "Дмитро та Горпина - 10 копійок", "від протопопа Михайла - 7 карбованців" і т.д.[6] В цих підписах, зроблених неграмотно і нерозбірливо, відчувається щире бажання покращити життя учнів.

На утриманні князів Голіциних, які стали меценатами закладу, постійно знаходилось 12-15 кращих студентів колегіуму (із незаможних). Родина Голіциних вела листування з керівництвом колегіуму про використання грошей, які мали йти на їжу, одяг, книги й папір для учнів, яким вони допомагали[7].

При надходженні грошових пожертвувань, керівництво колегіуму кожного разу вирішувало, що є найбільшою потребою у даний момент. Так, наприклад, коли у січні 1777 р. до колегіуму від майора Щербиніна надійшла благодійна сума у 100 карбованців, керівництво запропонувало пошити для учнів 15 суконних шинелей, а також купити найбільш необхідні книги для тих

учнів, які не можуть їх собі придбати[8].

Благодійних пожертвувань зазнала і бібліотека Харківського колегіуму - перше значне книжкове зібрання Слобідської України. Основу бібліотеки склали книжки засновника закладу бєлгородського єпископа Єпифанія Тихорського, які були передані їй по його духовній. У перших рядках цього документа Єпифаній просив не забувати про колегіум та захищати його, а також передати йому всі книги, які він зібрав протягом життя (До речі, він заповів закладу і всі свої гроші)[9]. Бібліотеці жертвували книги і інші єпископи (І.Міткевич, С.Миславський). У 1813 і 1817 рр. до її фондів надійшли книжки харківських єпископів Христофора Сулими та Аполлоса Терешкевича (відповідно 500 і 300 книг). Передавали книжки до бібліотеки колегіуму його ректори, префекти, інші особи - мешканці краю. Деякі з надходжень дуже цікаві. Так, у 1768 р. бібліотека одержала декілька примірників підручника староєврейської мови, написаного грецькою мовою (виданого у Лозанні). Автографи на книгах свідчать про те, що вони були подаровані колегіуму автором підручника[10].

На початку XIX ст. у Харківському колегіумі з'явилася традиція нагородження кращих учнів по закінченню курсу срібними медалями. Право на це було виклопотане для колегіуму родичем князів Голіциних відомим російським меценатом М.П.Румянцевим. Він викарбував і подарував закладу перші 100 медалей, а крім того, пожертвував 2 тисячі карбованців, щоб щорічний відсоток від цієї суми йшов у подальшому на карбування медалей, а також на закупівлю навчальних посібників[11].

Різні часи пережив Харківський колегіум протягом своєї довгої історії. Але те, що супроводжувало цей заклад протягом більше ніж століття - це благодійна допомога. Так було і у 1816 році, коли колегіум звернувся до населення з проханням підтримати його у скрутну хвилину. Ця скрута була обумовлена серед іншого

тим, що у колегіума були відібрані всі його земельні та інші володіння, і він мав тепер задовольняти свої потреби мізерною державною сумою (при тому, що кількість студентів в цей час перевищувала 800 чоловік). Населення Слобідської України ще раз продемонструвало своє відношення до колегіуму, а також вміння цінувати навчальний заклад. Жителями регіону було пожертвувано 1800 карбованців.

Таким чином, Харківський колегіум, всестановий за своїм характером навчальний заклад, з одного боку здійснював значний вплив на культуру та освіту Слобідського краю, а з іншого боку - його великі заслуги були зумовлені тією різноманітною підтримкою, яку надавало йому населення регіону.

ПРИМІТКИ

[1]Російський державний історичний архів (далі - РДІА).-Ф. 796, оп. 48, спр. 430.-Арк. 85-88.

[2] Лебедев А.С. Харьковский коллегиум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета.-М., 1886.-С. 37-39.

[3] Центральний державний історичний архів у Києві (далі - ЦДІА у місті Києві).-Ф. 2007, оп. 1, спр. 776.-Арк. 2-3.

[4] РДІА.-Ф. 796, оп. 48, спр. 430.-Арк. 89.

[5] Вишневский Д. Киевская академия в первой половинеXVIII ст.-К., 1903.

[6] ЦДІА у місті Києві.-Ф. 1973, оп. 1, спр. 2144.-Арк. 1-4.

[7] Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського державного університету.-№141, 182/с.

[8] ЦДІА у місті Києві.-Ф. 1973, оп. 1, спр. 683.-Арк. 2.

[9] РДІА.-Ф. 796, оп. 12, спр. 247.-Арк. 38.

[10] Ковалевський А. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII - XX ст.//Антологія літератур Сходу.-Харків, 1961.

[11] РДІА.-Ф. 802, оп. 1, спр. 32.-Арк. 75.

Г.Я.Рудий

ПРОБЛЕМИ ВИЩОЇ ШКОЛИ В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ І ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ 1917-1920 рр. У ВІДОБРАЖЕННІ ПУБЛІЦИСТИКИ

Вивчення матеріалів газетної періодики зазначеного періоду, як оповідного джерела, допомагає розкрити основний зміст і тенденції напрямки процесу розвитку національної вищої освіти.

Слід відзначити, що становлення вищої школи в Україні відбувалося у руслі відродження національної самосвідомості, культури, освіти.

За нашими підрахунками розвиток вузівської школи серед газетних публікацій про проблеми науки й освіти становить 16 відсотків. Про розподіл газетних матеріалів дає уявлення таблиця №1.

Таблиця №1

Висвітлення в українській пресі процесу реформування вищої школи (%)

Періоди			
Центральна Рада	Гетьманат	Директорія	УРСР
21	49	16	10

Як свідчить аналіз, 21 відсоток газетних публікацій про розвиток національних вищих навчальних закладів приходиться на добу Центральної Ради. Дослідження тогочасної преси дає змогу з'ясувати жанрову палітру зазначених матеріалів.

Таблиця №2

Висвітлення в українській пресі процесу становлення вищої школи

Ж а н р и	
Кореспонденція	24
Репортаж	2
Хроніка	38
Стаття	33
Інтерв'ю	1
Нарис	2
Лист	1

Отже, у газетній періодиці зазначеного періоду переважання аналітичних жанрів, що свідчить, по-перше, про інформаційну активність преси щодо пошуку й висвітлення фактів і, по-друге, про велику увагу редакції газет до висвітлення конкретних ситуацій, пов'язаних із розвитком вищої школи. Логічною вбачається висока питома вага статей, оскільки вони разом з нарисами були домінуючими у висвітленні обгрунтування ролі і місця українських університетів в політичному і культурному житті України. Важливе місце відведено на шпальтах газет урядовим рішенням з питань заснування українських вищих навчальних закладів. На сторінках періодичних видань регулярно подавалися кореспонденції щодо концепції побудови вищої освіти: українізація існуючих вузів і створення нових вузів.

З огляду на це широкого розголосу тогочасної преси набув процес українізації російськомовних навчальних

закладів. Так, на першому Всеукраїнському педагогічному з'їзді в "Резолюції про вищу школу" було ухвалено звернутися до викладачів вищих учбових закладів, які володіють українською мовою, із закликом проводити навчання рідною мовою, а тим викладачам-українцям, які мешкають поза межами України пропонувалось повернутись на батьківщину[1].

Значну увагу періодичні видання приділили заснуванню українських вузів. Особливо широкого резонансу набула тема про підготовку і відкриття 5 жовтня 1917 року у Києві першого українського народного університету і виділення для його потреб Центральною Радою 25 тисяч карбованців[12]. У першому українському вузі функціонували історико-філологічний, природничо-математичний, юридичний факультети та підготовчі курси[3]. Народний університет мав стати кузнею для підготовки національних спеціалістів вищої кваліфікації, адже в Київському університеті св.Володимира навчання проводилося переважно російською, єврейською, польською, німецькою мовами і його викладачі вороже або байдуже ставилися до української культури. Також на сторінках української преси трапляються інформаційні повідомлення про відкриття подібних навчальних закладів у Миколаєві, Одесі, Харкові і проекти заснування українських університетів в Кам'янці-Подільському та Умані[4]. Зокрема, у львівській газеті "Діло" повідомлялося про рішення чернігівських губернських земських зборів створити в Чернігові український народний університет імені М.Коцюбинського. В зв'язку з цим, місцева влада звернулася з проханням до Міносвіти одночасно асигнувати 25000 крб. земських коштів, рахуючи, що 25000 крб. щорічно буде давати міністерство. Згідно з планом університету, насамперед мали вивчатися наукові дисципліни з українознавства, головним чином українське природознавство[5].

Поряд з цим, чимало газетних публікацій викликало рішення Ради професорів при Міністерстві освіти перетворити Київський український народний університет в

державний і об'єднати його з університетом св.Володимира[6]. Більшість з них носила полемічний характер. Зокрема, поширювалась думка, що в демократичній державі не може насильно проводитися українізація вищої школи[7]. Автори подібних публікацій відображали інтереси насамперед російськомовної частини інтелігенції.

Важливе місце відведено на сторінках періодичних видань становленню національної вищої школи за доби гетьманської держави. Загалом за підрахунками автора тема розвитку національної вищої освіти за часу Української держави становить 38 відсотків серед відповідних матеріалів газетної періодики періоду української революції 1917-1920 рр. Проблематика опублікованих газетних матеріалів була різноманітною: заснування українських державних університетів в Києві та Кам'янці-Подільському, відкриття історично-філологічного факультету у Полтаві, у російськомовних вищих школах кафедр української мови, історії, права, літератури тощо.

Зокрема, поширювалась думка, що "Почнуть швидко рости наші українські вищі школи в тісному зв'язку з українською Академією, зробляться вони осередками відповідних галузей знання, будуть провадати ті науки вперед на користь рідного народу і батьківщини, згуртують навколо себе молоді творчі сили, і не буде більше у нас такого великого браку на освічених людей, відсутність яких так близько почувають в часи відродження України до нового та яскравого життя"[8].

Особливо широкого резонансу набула тема про підготовку і відкриття перших українських державних університетів. Столична і місцева газетна періодика постійно висвітлювала роботу комісії Міністерства народної освіти і мистецтва у справах вищої школи під керівництвом В.І.Вернадського над проектами законів "Про перетворення Київського Народного університету в Київський державний Український Університет", "Про заснування Кам'янець-Подільського Державного Університету". На сторінках української преси широко висвітлювалися позиції українських культурних діячів

щодо концепції майбутніх національних вищих шкіл. Серед них перемогла ідея В.І.Вернадського та його сподвижників. Згідно з нею, програма наукових дисциплін українського університету мала відповідати програмі найкращих російських та західноєвропейських університетів, але українознавству в ньому відводилося провідне місце[9].

В українській пресі досить докладно викладено хід урочистого відкриття 6 жовтня 1918 року першого українського державного університету в Києві. Привертають увагу дослідників, вміщені на шпальтах газети "Відродження" від 8 жовтня 1918 року статті і кореспонденції про історію та значення першого державного університету в культурному житті України. Зокрема, гетьман П.П.Скоропадський, звертаючись до студентів на урочистому відкритті університету підкреслив, що: "Всі здобутки людської думки по всіх галузях науки мають бути перейняті вами і перетворені в горнилі національної свідомості українського народу... Панове студенти, закликаючи вас до наукової праці, я вважаю своїм обов'язком зазначити одне важливе питання: наша доба є добою великих соціальних реформ. Але ми бачимо також як ці ідеї, коли їх фальшиво зрозуміти, ведуть до нечуваних страхіть, до руїни культури та цивілізації, до повноти знищення свободи особи. Тільки на основах державності та принципів індивідуальної свободи, можливий соціальний поступ людності"[10]. Отже, П.Скоропадський ставив у нерозривний зв'язок завдання утвердження української державності з розвитком національної освіти. Також у пресі опубліковано викладацький склад університету[11].

Поруч з цим, центральна і місцева преса і, насамперед, газети "Відродження", "Нова Рада" (Київ), "Подольський край", "Свято Поділля" (Кам'янець-Подільський), "Вільне життя" (Одеса), "Волинська газета", "Волинська народна газета" (Житомир), містить чимало публікацій про підготовку і урочисте відкриття Кам'янець-Подільського Державного українського

університету.

Як свідчить аналіз, більшість газетних матеріалів на зазначену тематику складали аналітичні жанри з високою інформаційною насиченістю за рахунок конкретних даних, прізвищ, дат, назв, цифрових показників тощо. Так, у газеті "Свято Поділля" широко висвітлено життєвий і просвітницький шлях визначних діячів у галузі національної освіти, культури і, зокрема, першого ректора Кам'янець-Подільського університету Івана Огієнка[12]. Крім цього, опубліковано склад професорів та викладачів університету. Серед них: екстраординарний професор по кафедрі мистецтва К.В.Широцький, приват-доцент по кафедрі слов'янської філології М.А.Драй-Хмара, приват-доцент по кафедрі української літератури Л.Т.Білецький і ординарний професор по кафедрі зоології і декан фізико-математичного факультету П.М.Бучинський[13].

Заслуговують на увагу газетні інформаційні повідомлення про хід виконання закону Ради Міністрів "Про проголошення Українською Державною Вищою школою Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька", про відкриття історико-філологічного факультету в Полтаві[14] і Українського Народного університету в Чернігові[15].

Отже, українська преса взяла активну участь у висвітленні державотворчих освітніх заходів щодо становлення національної вищої школи як основи формування науково-інтелектуальної еліти українського суспільства.

Окрему групу складають матеріали про розвиток вищої школи за доби Директорії УНР. Основними темами столичної і місцевої преси стали підготовка до відкриття нових українських вузів, організаційне та матеріальне їх забезпечення. Так, опубліковано виклад закону Директорії про прийняття на державний кошт і відкриття нових 14 учительських семінарій і 2 інститутів[16], а також розпорядження про одноразову безповоротну допомогу учительським інститутам та семінаріям, педагогічним школам на суму 1500000 карбованців[17]. Також у пресі

трапляються повідомлення про заснування сільськогосподарського та правничого факультетів в Кам'янець-Подільському державному університеті[18]. Тематично пов'язаною із зазначеним масивом джерел є група матеріалів, що висвітлювали внутрішнє життя національної вищої школи. На шпальтах Кам'янець-Подільської газети "Наш шлях" під рубриками "З університетського життя" і "Академічне життя" вміщено кореспонденції про діяльність читальні місцевого університету, придбання підручників для студентів-юристів, докладну інформацію щодо організації навчального процесу на сільськогосподарському факультеті університету[19]. Є в часописах інформаційні повідомлення про завдання і програму вищої української архітектурної школи, де всі лекції в 1919/1920 навчальному році читалися українською мовою[20]. На сторінках української преси трапляються статті, кореспонденції, присвячені річниці Українського Архівного інституту імені В.Антоновича. Зокрема, в інституті функціонували два відділення: архівний та археологічний, на яких готувалися науковці, а також фахівці для архівних, музейних та бібліотечних установ. В майбутньому планувалось заснувати нові відділення: бібліотечний, етнографічний та мистецтва. Крім цього, на шпальтах газет опублікований склад професорів та викладачів інституту. Серед них: О.Алешко, Д.Антонович, М.Біляшівський; професори О.Грушевський, В.Данилевич, Л.Добровольський, І.Каманін, В.Козловська, Ф.Колодій, А.Кримський, О.Левицький, М.Макаренко, В.Модзалевський, Г.Павлуцький, Е.Тимченко, П.Тутковський, Л.Чикаленко, В.Шугаєвський, Д.Щербаківський[21]. Слід відзначити, що авторами подібних публікацій виступали переважно професіонали - викладачі вузів. Зокрема, заслуговує, на нашу думку, низка грунтовних статей про розвій агрономічних наук в Україні в газеті "Наш шлях" професора С.Бачинського, в яких поширювалась думка, що для України, де більшість населення займається сільським гоподарством, розвиток агрономічних наук "має велике значення,

бо тільки прикладання агрономічних знань підніме богатство краю, інтенсивність господарства і тим змінить становище нашої держави, яка по богатству своєї землі мусить і напевно займе одно із найперших місць в цілому світі"[22]. Значне місце на сторінках преси займало питання про труднощі в справі поширення національної вищої освіти. Зокрема, в одній з кореспонденцій йшлося про протест Ради Слобожанського союзу учителів проти рішення Харківської міської Думи, котра виділила 5 тисяч карбованців на діяльність трьох російських відділень університету і водночас відхилила кошторис на суму 25 тисяч карбованців на потреби українського відділення і тим самим перешкодила його заснуванню[23].

Отже, аналіз газетних джерел, що відбивали процес становлення національної вищої школи в досліджуваний період, дозволяє зробити такі висновки:

- у тогочасній українській пресі відбився процес пробудження національної самосвідомості і самоутвердження українського народу, що зрештою засвідчила значна українізація вищої освіти;
- українські газети в період української революції 1917-1920 рр. зробили вагомий внесок у справу залучення до культурно-освітньої сфери широкого кола громадськості, надаючи змогу представникам різних категорій інтелігенції висловлювати власну думку в засобах масової інформації, актуалізуючи таким чином питання розвитку національної вищої школи, що хвилювали українське суспільство.

ПРИМІТКИ

[1] Пономаренко А. Художня інтелігенція і становлення національної освіти в Україні за доби Центральної Ради//Розбудова держави.-1994.-С. 32.

[2] Український народний університет в Києві//Вільна Україна.-Умань.-1917.-31 серпня.

[3] Робітнича газета.-Київ.-1917.-20 серпня.

[4] Нова Рада.-Київ.-1918.- -6 січня, 10, 13 квітня.

[5] Народний український університет//Діло.-Львів.-1918.-23

червня.

[6] Університетська справа в Українській державі//Дніпро.-Херсон.-1918.-14 квітня.

[7] Русскій голос.-Київ.-1918.-21 квітня.

[8] Брут Х. Українська освіта в 1918 році//Волинське життя.-Житомир.-1919.-15 лютого.

[9] Скоропадський П. Спогади.-Київ-Філадельфія.-1995.-С. 232.

[10] Відродження.-Київ.-1918.-8 жовтня.

[11] Державний вістник.-Київ.-1918.-6, 7 вересня.

[12] Свято Поділля.-Кам'янець-Подільський.-1918.-22 жовтня.

[13] Подольскій край.-Кам'янець-Подільський.-1918.-21 серпня.

[14] Полтавськіе новости.-1918.-5 червня.

[15] Одесскіе новости.-1918.-31 траввня.

[16] В Міністерстві освіти//Республіканські вісти.-Вінниця.-1919.-28 січня.

[17] Допомога учителям//Республіканець.-Катеринослав.-1918.-18 грудня.

[18] Вільна Україна.-Рівне.-1919.-11 квітня.

[19] Наш шлях.-Кам'янець-Подільський.-1919.- 9, 10, 31 січня.

[20] Новини.-Кам'янець-Подільський.-1919.-16 жовтня.

[21] Вперед.-Львів.-1919.-4 листопада.

[22] Наш шлях.-25 грудня.

[23] Новая Россия.-Харків.-1918.-1919.-29 грудня.

О.В.Шеремета

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАНОВИЩЕ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1946-1950 рр.)

Небачена по своїм руйнівним наслідкам війна, що пройшлась по території України, трагічно відбилась на долі багатьох поколінь. Мільйони людей втратили рідних і близьких, залишились без крівлі. Пристанищем для багатьох стали підвали, бараки і землянки, супутни-

ками життя - хронічне недоїдання, нестача одягу, взуття, інших предметів першої необхідності.

Особливо боляче ці негаразди вдарили по дітях, в першу чергу тих, які втратили в роки війни своїх рідних і близьких, залишились сиротами та напівсиротами. Десятки тисяч дітей стали безпритульними. Їх лави зростали із зростанням в республіці смертності від ран, хвороб і голоду, який в 1946-1948 рр. охопив значну територію України, особливо її південні області.

Кинувши всі сили і кошти на відбудову народного господарства, насамперед важкої промисловості, керівництво країною, через заклади освіти, охорони здоров'я та органи внутрішніх справ, організувало роботу по виявленню, взяттю на облік і розподілу у відповідні дитячі заклади безпритульних і бездоглядних дітей. Але розміри та обсяги цієї допомоги були недостатніми і, в значній мірі, ця робота була перекладена на громадськість, в першу чергу профспілкові організації. Частину дітей брали на виховання чужі сім'ї. Чотирьох сиріт взяла на виховання, а, згодом, усиновила санітарка І Київської міської поліклініки К.І.Симонова. Всього громадянами республіки в повоєнні роки було усиновлено понад шість тисяч дітей-сиріт. Велику частину обездолених було взято під опіку і патронат родичів, знайомих та близьких - понад 100 тисяч дітей. Частину дітей взяли під патронат окремі трудові колективи. Основна ж маса, близько 52 тисяч дітей, була направлена в дитячі будинки[1].

Діти, що опинились під патронатом родичів, знайомих та близьких і які були усиновлені чужими сім'ями, а також багатодітні сім'ї і сім'ї, що втратили годувальників, були взяті на облік в трудових колективах, в яких працювали, чи колись працювали їх рідні. Їм надавались різні види матеріальної допомоги, в першу чергу допомога продуктами харчування.

В перші повоєнні роки Україна переживала важкі продовольчі труднощі, викликані наслідками війни, які ускладнились засухою 1946 року, послідуючими неврожаєм і голодом. За неповними даними, лише у восьми її

південних та центральних областях органами охорони здоров'я вже на лютий 1947 року було зареєстровано понад 107 тисяч хворих дистрофією, до травня цього ж року, ця цифра зросла до мільйона[2]. Значну частину хворих складали діти. Так, в Полтавській області із 17 тисяч хворих на дистрофію 6 тисяч були діти, Ізмаїльській області - із 80 тисяч - близько 14 тисяч. Що до останньої, то, на той час, в області вже було зареєстровано 35940 померлих від голоду, в числі яких були, безсумнівно, також діти[3].

Для допомоги голодуючим в республіці було створено мережу спеціалізованих медичних закладів, їдалень та пунктів безкоштовного харчування. Діти через органи освіти та внутрішніх справ проходили медичне обстеження, найбільш виснажені, прикріплялись до пунктів харчування. Роботу цих закладів можна простежити на прикладі Миколаївської області, де було відкрито таких пунктів на 60 тисяч посадочних місць. Головна турбота про постачання цих закладів харчування необхідними продуктами, а також контроль за їх роботою були покладені на профспілкові організації. Саме Фабрично-заводські місцеві комітети профспілок підприємств займались заготівлею продуктів харчування в колгоспах області та за її межами, в першу чергу в північних та західних, менш постраждалих від засухи, областях України. Їх силами для пунктів харчування було заготовлено 420 тон картоплі, десятки тон інших сільськогосподарських продуктів. Профспілки, через громадських контролерів, стежили за використанням цих продуктів, за порядком відпустки безкоштовних обідів і т.п.[4]

Окрім такої допомоги, профспілкові комітети із своїх фондів безкоштовно виділяли продукти харчування багатодітним родинам та сім'ям, що втратили годувальника. Так, завком Маріупільського коксохімічного заводу виділив у 1946 році для таких сімей понад 6 тон картоплі, 342 кілограми інших овочів, безкоштовні путівки дітям у піонерські табори заводу[5]. Заводські комітети профспілок робітників підприємств промисловості

будівельних матеріалів виділили 420 тисяч карбованців одноразової допомоги дітям-сиротам та дітям із сімей, що впали в злидні. В заводських їдальнях було організоване їх безкоштовне разове харчування. Талони на харчування отримали 750 дітей[6]. Подібну посильну допомогу надавали і інші ФЗМК. Справа в тому, що ця допомога не була достатньою, вона не могла охопити всіх, хто її потребував. Але слід врахувати, що і самі можливості профспілок в цей період були вкрай обмежені. Окрім цього, такі форми допомоги надавались лише обмеженій кількості дітей, батьки яких працювали, чи колись працювали на цих промислових підприємствах. Діти, батьки яких працювали в організаціях, які не мали профспілкових комітетів, або в тих, де вони не мали необхідних коштів, не говорячи вже про сільських дітей, які не отримували і такої допомоги.

В умовах хронічного недоїдання, хвороб та нестачі самого необхідного, важливе значення набула організація оздоровлення та відпочинку дітей. Найбільш доступними для цього закладами були піонерський табір та літні шкільні оздоровчі майданчики. В піонерські табори мали змогу отримати путівки діти, батьки яких працювали на підприємствах, які мали такі заклади відпочинку, а також ті діти-сироти, над якими ці підприємства брали шефство. Розподіл путівок здійснювався через профспілкові комітети підприємтв і організацій. В 1946 році за путівками профспілок в 488 піонерських таборах України відпочивало 250 тисяч дітей. Основна маса таких закладів дитячого відпочинку знаходилась у відомчому підпорядкувані центральних комітетів галузевих профспілок[7]. В першу чергу, путівки надавались дітям-сиротам та напівсиротам, дітям інвалідів війни та дітям з багатодітних сімей. Вони отримували їх безкоштовно. Такі путівки складали до 10% загальної кількості[8].

Головна увага в піонерських таборах була направлена на організацію харчування дітей, оскільки значна частина відпочиваючих була з ознаками дистрофії. При таборах створювались підсобні господарства з ділянками

землі, на яких вирощувались овочі. Постачанням займались також і підсобні господарства самих підприємств.

На наступний рік мережа дитячих закладів літнього відпочинку була значно розширена. В 1947 році в піонерських таборах та на оздоровчих майданчиках України відпочивало вже понад 1,1 мільйона дітей, в тому числі близько 20 тисяч із західних областей республіки[9]. В наступні роки їх кількість продовжувала зростати. Проблема організації харчування продовжувала залишатися головною, але поряд з нею вже були поставлені завдання виховної та фізкультурно-масової роботи. В їх організації відразу ж відчувся брак достатньо підготовлених кадрів. Нерідкими були скарги батьків на антипедагогічні методи роботи в цих закладах відпочинку, - грубість, рукоприкладство і т.п. За подібні дії в 1949 році лише в піонерських таборах Сталінської області було звільнено з посад 7 начальників піонерських таборів, 10 старших піонервожатих[11]. Подібна ситуація була і в інших областях. З утворенням обласних рад профспілок на них було покладено підготовку кадрів для роботи в дитячих оздоровчих закладах літнього відпочинку. Було створено цілу низку підготовчих семінарів, через систему яких в 1949 році було підготовлено 716 начальників таборів, 2901 вихователя, 3115 піонервожатих, - всього близько 6730 чоловік[11]. Наступним кроком поліпшення роботи дитячих баз відпочинку стало більш дійове залучення до допомоги піонерським таборам промислових підприємств, що завершили свою відбудову і налагодили виробництво. Увійшла в практику шефська допомога колгоспам, які виділяли піонерським таборам щось із зібраного врожаю. В такій співпраці з колгоспами приймали участь і робітники підприємств і організацій, передаючи частину зароблених продуктів в піонерські табори. Внаслідок цього, вже в 1950 році матеріальна база таборів та їх пропускна здатність зросли в порівнянні з 1946 роком в 1,7 рази[12]. Слідучою формою допомоги громадських організацій дітям стала організована в повоєнні роки пільгова роздача багатодітним сім'ям та

сім'ям, що втратили годувальника ділянок для особистих господарств. Профспілкові комітети допомагали цим сім'ям в придбанні інвентаря для обробки землі, посівного матеріалу, в транспортуванні зібраного врожаю. Всього в республіці в 1946 році такі ділянки отримали понад 3 мільйона чоловік, а в наступному - 3,3 мільйони. На цих ділянках, в середньому, щорічно збирали близько 1,5 мільйона тон різних городніх культур[13]. Це був суттєвий додаток до раціону голодуючого населення України, в тому числі і дітей.

Багатодітним сім'ям також організовувалась допомога і через підсобні господарства підприємств і організацій, через систему відділів робітничого постачання.

Що ж до дітей, які опинились в дитячих будинках, то їх утримання брала на себе держава, окрім відомчих дитячих будинків, що знаходились на бюджеті професійних спілок. В дитбудинки, як правило, поступали діти через систему дитячих приймальників і дитячих розподільників при органах внутрішніх справ. Це були, в основному, бездомні та бездоглядні діти, що мешкали на залізничних станціях, пустирях та в підвалах. Лише за вересень-жовтень 1946 року органами міліції Ізмаїльської області було виявлено 1,5 тисячі таких дітей. Це вже було більше наслідком насуваючого голоду, ніж війни. Упродовж цього року чисельність такої категорії дітей в Ізмаїльській області зросла в 1,5 рази[14]. Не набагато кращою була ситуація і у інших, уражених голодом районах України. Дітей відправляли в державні дитячі будинки, що знаходились у відомстві органів освіти. Що ж до дітей-сиріт, батьки яких раніш працювали на промислових підприємствах і загинули в роки війни, чи померли в повоєнні роки, то вони, як правило, потрапляли до дитячих будинків, які утримували профспілкові комітети, або навіть окремі промислові підприємства. Всього в республіці в повоєнні роки було відкрито 50 таких дитячих будинків, в яких проживало близько 4 тисяч дітей[15]. Ці заклади були більш малочисельні і знаходились в кращому матеріальному становищі. Якщо, в се-

редньому, в звичайних дитячих будинках проживало 140-50 дітей, то в профспілкових до 80. З профспілкового бюджету на потребу цих закладів в 1946-1947 роках було витрачено 14,5 мільйона карбованців[16]. Окрім того, профспілкові комітети організовували шефства промислових підприємств, організацій і установ над дитячими будинками. Першими подали приклад профспілки Сталінської області, які взяли на себе турботу про ремонт приміщень дитбудинків, що знаходились на території області, придбання навчальних посібників і приладів, взуття та одягу[17]. Одними із кращих шефів серед підприємств міста Києва були завод "Арсенал" та деревообробний комбінат. Арсенальці взяли шефство над Мотовилівським спецдитбудинком. Заводський комітет профспілки організував роботу по ремонту приміщення дитбудинку, виділив кошти для поновлення одягу і взуття, періодично організовував культпоходи дітей в кіно, на театральні вистави, цирк, закупив інструменти для духового оркестру. Діти оздоровлювались в піонерському таборі заводу.

Робітники ДОКу у вільний від роботи час виготовили для підшефного дитбудинку №1 міста Києва столи, стільці, шафи та ліжка, займались питанням оздоровлення дітей у піонерських таборах за путівками ДОКу[18]. Таку допомогу підшефним дитячим будинкам могли надавати далеко не всі підприємства і організації. Дитбудинки, шефами яких були дрібні підприємства, нерідко залишались без необхідної допомоги.

В допомогу організації харчування в дитячих будинках органи місцевої влади, колгоспи виділяли дитячим закладам землю під городи, садки, допомогали налаштувати власне підсобне господарство. Окрім цього, в дитбудинках створювались виробничі майстерні, які обслуговували потреби дітей. Це, як правило, були столярні та швейні майстерні, пункти по ремонту взуття, виготовленню господарського реманенту.

Всі перераховані вище форми роботи не могли охопити всіх обездолених дітей в республіці. Безпритульність і

бездоглядність не були ліквідовані. Особливо важким було становище дітей в сільській місцевості. Парадоксом тогочасного життя було те, що найбільш голодувало і терпіло нестачу село, люди, що вирощували хліб. Селянські сім'ї не завжди могли прогодувати власних дітей, не кажучи вже про допомогу іншим, ще більш нужденним сиротам та напівсиротам, що проживали в селі в батьківських домівках. Мало чим їм могли допомогти і місцеві колгоспи, які самі знаходились в страхітливому становищі. Та, не дивлячись на це, все ж таки все, що було зроблено для дітей республіки в ті важкі повоєнні роки, було важливим і допомогло підтримати, а, нерідко, і врятувати життя тисячам дітей, котрі постраждали від війни та повоєнних лихоліть.

ПРИМІТКИ

[1] Про стан дитячих будинків Української РСР і заходи по поліпшенню їх роботи: Постанови Ради Міністрів УРСР, ЦК КП(б)У від 15.05.1946.-К., 1946.-С. 3-4; Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України (далі - ЦДАВО України).-Ф.Р.-2605, оп. 8, спр. 135.-Арк. 29.

[2] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України).-Ф. 1, оп. 30, спр. 909.-Арк. 23, 30.

[3] Там само.-Спр. 910.-Арк. 70.

[4] Державний архів Миколаївської обл.-Ф. 7, оп. 1, спр. 197.-Арк. 14-15.

[5] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 46, спр. 3068.-Арк. 21.

[6] Там само.

[7] Підраховано автором. Див.: ЦДАВО України.-Ф.Р-4957, оп. 1, спр. 208.-Арк. 23-30.

[8] Там само.-Оп. 8, спр. 18.-Арк. 77.

[9] Там само.-Спр. 16.-Арк. 76-78.

[10] Там само.-Спр. 18.-Арк. 77.

[11] Там само.-Спр. 252.-Арк. 2.

[12] Підраховано автором. Див.: ЦДАВО України.-Ф.Р-4957, оп. 1, спр. 208.-Арк. 131; спр. 142.-Арк. 50; Ф.Р- 2605, оп. 1, спр. 290.-Арк. 105.

[13] ЦДАВО України.-Ф.Р. 4957, оп. 1, спр. 174.-Арк. 11, 18-19.

[14] Там само.-Ф.Р. 2605, оп. 8, спр. 135.-Арк. 28-29.

[15] Там само.-Спр. 16.-Арк. 28.

[16] Підраховано автором. Див.: ЦДАВО України.-Ф.Р-2605, оп. 8, спр. 135.-Арк. 36.

[17] Там само.-Арк. 2-3.

[18] Там само.-Спр. 225.-Арк. 6, 8, 18; спр. 135.-Арк. 2-3.

З історії Другої світової війни

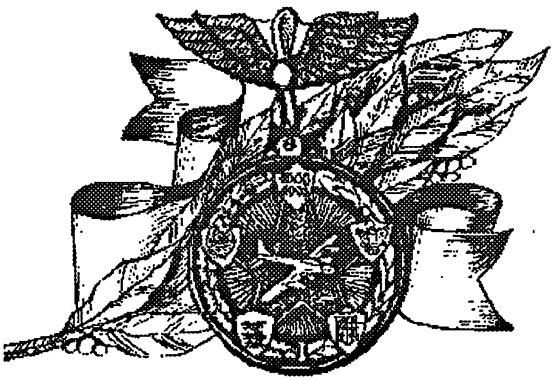

П.Т.Тронько

З ІСТОРІЇ БОЙОВОЇ СПІВДРУЖНОСТІ ВПС СРСР і США, ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У літописі світової цивілізації є події, які об'єднують нації і континенти, сприяють встановленню взаєморозуміння між народами, слугують зміцненню органічних зв'язків між минулим, сучасністю і майбутнім. Такою подією увійшла в скрижалі історії кровопролитна битва з фашизмом, скріплена спільно пролитою кров'ю мільйонів, велика і довгожданна Перемога. Спливатимуть роки, але ніколи не затьмариться героїзм тих, хто в нелегкому двобої з ворогом ціною власного життя відстояв споконвічне право людини на свободу і життя.

Історики, на жаль, ще не сказали останнього слова про Другу світову війну. Чимало сторінок подвигу її учасників ще й досі перебувають у забутті, або ж, з чисто кон'юнктурних міркувань, випадають з поля зору дослідників. Саме до таких, на нашу думку, належать бойові операції Військово-Повітряних Сил СРСР та США, пов'язані з бомбардуванням військово-промислових об'єктів фашистської Німеччини та її сателітів.

"Човникові" операції під кодовою назвою "Френтік"* - не лише добра воля вищого керівництва СРСР, США та Великобританії, а й подвиг безстрашних повітряних асів, вправність наземних служб забезпечення польотів, висока майстерність технічного персоналу. Операція "Френтік" - це й самовіддані зусилля цивільного населення України, яке доклало чимало зусиль для обладнання авіаційних баз, сприяло їх нормальному функціонуванню, швидко і самовіддано ліквідовувало трагічні наслідки ворожих бомбардувань 22-23 червня 1944 року.

Операція "Френтік" залишиться у пам'яті поколінь як

* Розлючений, розлютований, несамовитий (англ.).

символ дружби і співробітництва народів, яких об'єднувало щире і непереборне прагнення жити в мирі і злагоді.

Безпристрасна хроніка подій зберегла для нащадків дату - 2 червня 1944 року. Цього дня 170 американських бомбардувальників і 70 винищувачів на чолі з генералом А.Ейкером піднялися у повітря з італійських аеродромів і, здійснивши наліт на військові об'єкти в районі угорського міста Дебрецин, успішно приземлилися в українських містах - Полтаві, Миргороді, Пирятині[1]. Так розпочався новий етап бойової співдружності збройних сил країн антигітлерівської коаліції, якому передувала велика, багатогранна, складна підготовча робота.

Починаючи з 1943 року значно активізувалися стратегічні бомбардування англо-американською авіацією військових об'єктів гітлерівської Німеччини. Провідна роль у їх здійсненні належала 8-й повітряній армії США, що базувалася на аеродромах Великобританії. Маючи на озброєнні найдосконалішу на той час авіаційну техніку - важкі бомбардувальники "В-17" ("Флайн-фортресс"), "В-24" ("Ліберейтор", винищувачі "Р-47" ("Тандерболт") і "Р-51" ("Мустанг") - авіатори наносили влучні бомбові удари по важливим центрам ворога, паралізуючи його збройні сили, руйнуючи оборонні об'єкти, комунікації.

Ефективності бомбових ударів значною мірою сприяло застосування 17 серпня 1943 р. американськими ВПС нового тактичного прийому - наскрізних польотів. В цей день ними була проведена вражаюча за своїми масштабами операція, коли 126 бомбардувальників "В-17", злетівши в Англії і, здійснивши наліт на завод "Мессершмітта" в Регенсбурзі, приземлилися на аеродромах Північної Африки. Через тиждень ця ж група, завдавши удару по військовим об'єктам французького міста Бордо, повернулася до Англії.

Безперечний успіх цих та інших повітряних операцій поставив перед командуванням ВПС США завдання пошуку нових авіаційних баз, які б дозволили розширити бомбардування військових об'єктів Німеччини. Генерал

Г.Арнольд запропонував розмістити базу американських бомбардувальників на території СРСР. Своєю ідеєю він зумів запалити посла США в СРСР У.А.Гаррімана та главу американської військової місії США в СРСР Д.Р.Діна, які стали її справжніми поборниками[2].

Генерал Д.Р.Дін, ознайомившись з пропозицією, переконався, що використання радянських баз дозволило б зробити всю територію Німеччини досяжною для американських стратегічних бомбардувальників, змусило б її перерозподілити свої сили, збільшити і посилити протиповітряну оборону тощо.

Проблема використання радянських авіабаз для наскрізних польотів була винесена на обговорення Московської конференції міністрів закордонних справ СРСР, США і Великобританії у жовтні-листопаді 1943 року. З секретного протоколу від 1 листопада 1943 року довідуємось, що американська пропозиція про надання "...баз на території СРСР, на яких літаки США могли б поповнювати запаси пального, проводити терміновий ремонт, поповнювати боєприпаси" знайшла підтримку радянського керівництва[3].

Аналогічні питання порушувались і на Тегеранській конференції, що проходила 28 листопада - 1 грудня 1943 року за участю Голови РНК СРСР Й.В.Сталіна, Президента США Ф.Д.Рузвельта та Прем'єр-міністра Великобританії У.Черчілля[4].

Ф.Д.Рузвельт вручив Й.В.Сталіну листа, в якому підтримав пропозиції американських військових і висловив сподівання на оперативне вирішення всіх, пов'язаних з ними питань.

Конкретні деталі майбутніх спільних операцій неодноразово обговорювались на зустрічах посла США в СРСР У.А.Гаррімана, глави військової місії США в СРСР Д.Р.Діна з Головою РНК СРСР Й.В.Сталіним та наркомом закордонних справ СРСР В.М.Молотовим в грудні 1943 р.-лютому 1944 р. На них спочатку передбачалося облаштування американських авіабаз у районі Великих Лук або інших регіонах країни.

Однак, заступник командуючого ВПС Червоної Армії генерал-полковник О.Новиков вважав, що найбільш придатним місцем розташування авіабаз могли б стати райони на схід від Києва, які відповідали всім необхідним вимогам. Остаточним місцем базування було визначено аеродромний вузол в районі Полтави, Миргорода, Пирятина і був рівновіддалений від основних баз ВПС США в Англії та Італії[5].

Подальші кроки в даному напрямку були визначені постановою Державного Комітету Оборони СРСР від 4 лютого 1944 р., якою передбачалося завершення до травня 1944 р. обладнання авіаційних баз, побутових, медичних комплексів, надійного прикриття вузла. Всі ці важливі і відповідальні завдання покладалися на спеціально створену 169-у авіаційну базу особливого призначення (АБОП) під командуванням генерал-майора авіації О.Пермінова.

Як пригадує колишній начальник оперативного відділу 169-ої АБОП генерал-майор авіації М.Щепанков, особовому складу бази за півтора-два місяці довелося покласти на аеродромах Полтави, Миргорода, Пирятина 248995 кв.метрів сталевих плит, збудувати житловий будинок на 96 квартир, 3 казарми на 1300 осіб, 7 їдалень, 20 санітарних приміщень, 6 пралень, 150 бомбосховищ, 3 насосних станції з артезіанськими свердловинами[6].

Спостерігаючи за підготовчою роботою на Полтавській авіабазі, представники американського військового командування захоплювалися мужністю і самовідданістю, з якою вона здійснювалась радянськими військами, цивільним населенням. Генерала Д.Р.Діна найбільше вражало, що найважчі трудомісткі роботи виконували жінки. Льотне поле, - свідчив керівник американської військової місії, - було буквально вкрите жінками, які "...укладали сталеві мати на злітні смуги. Робота йшла безперервно і прогресувала з такою швидкістю, що здавалося, сталевий килим в милю довжиною, виростав на очах. Було очевидно, що тут

затримки не буде"[7].

Радянське військове командування вирішувало також ряд інших важливих питань. Предметом його особливої турботи стало створення надійного захисту 169-ої АБОП з повітря. Це завдання покладалося на 6-й корпус ППО під командуванням генерал-майора П.Кривка, посилений 310-ю винищувальною авіадивізією протиповітряної оборони. Польоти американських бомбардувальників на звільнених від фашистів територіях мала забезпечувати 329-та винищувальна авіадивізія у складі 57-го гвардійського, 68-го гвардійського, 101-го авіаційного полків, розташованих у Полтавській області[8].

Наземне забезпечення бойової діяльності американської стратегічної авіації покладалось на 68-й район авіабазування (РАБ), який дислокувався на аеродромах Полтави, Миргорода, Пирятина. До його складу входили: у Полтаві - 42-й батальйон аеродромного обслуговування, 6 інженерний батальйон, 168-й автомобільний батальйон, 2023-й головний авіасклад; у Миргороді - 1-й батальйон аеродромного обслуговування, 176-й технічний батальйон, 336-й інженерний батальйон; у Пирятині - 623-й батальйон аеродромного базування, 826-й автомобільний батальйон, 3-й технічний батальйон.

При організації наземного обслуговування бойових літаків передбачалося співвідношення особового складу - 1:3 (1 американець і 3 військовослужбовці Червоної Армії). Все це повинно було забезпечити надійне і своєчасне виконання всіх необхідних робіт.

Радянська сторона намагалась зробити все, щоб убезпечити американські екіпажі в разі вимушеної посадки в зоні дій радянських збройних сил та тилових районах. Для цього штабом ВПС Червоної Армії була розроблена спеціальна інструкція на випадок вимушеної посадки американських літаків. У кінці травня 1944 року вона була передана американському командуванню для поширення серед льотчиків[9]. Як з'ясувалося згодом, подібні застереження виявилися не марними. В ході

виконання наскрізних польотів бойові літаки ВПС США здійснювали вимушені посадки в Євпаторії, Карачеві, Шостці, Мелітополі, Знам'янці, Конотопі, Києві, Житомирі, Львові, Бресті, Ємільчині, а також в Замості, Жешуві, Перемишлі (Польща).

Підготовка авіабази до бойових польотів проводилась під безпосереднім контролем представників командування ВПС США. Високу ступінь її готовності в числі інших засвідчив командуючий Східною групою ВПС США в Європі генерал-майор Р.Л.Уолш, який 14 квітня 1944 року з своїм штабом прибув до Полтави. На цей час тут вже завершувалася вся попередня робота до прийому постійного особового складу авіаційної бази, який за угодою не повинен був перевищувати 1270 американських військовослужбовців. Останні мали тісно співпрацювати з радянськими спеціалістами, обмінюватись досвідом, прийомами і навичками обслуговування авіаційної техніки.

З нетерпінням і хвилюванням чекали в Полтаві перший ешелон з 390 військовослужбовцями США. Відправившись 6 травня 1944 р. з ст.Тебриз (Іран) за маршрутом Джульфа-Баку-Ростов, він прибув у пункт призначення 10 травня. При цьому радянською контррозвідкою була попереджена реальна спроба підриву ешелона на дільниці Лозова-Полтава.

Незабаром з Тебризу прибув другий ешелон. За його проходженням, як і в попередньому випадку, уважно стежили Й.Сталін та Ф.Рузвельт[10].

На основі наявних документів можемо скласти уявлення про перші враження американських військовослужбовців від перебування на українській землі. "...На американців, - говорилося в одному з повідомлень відділу "СМЕРШ" з 68-го району авіабазування, - справили величезне враження руйнування, які їм довелося бачити на шляху слідування. ...Неодноразово доводилося чути обурення з сторони солдат і офіцерів, викликані цими руйнуваннями. Вони заявляють про те, що все, що їм довелося побачити в Росії, перевищило всі

сподівання і колишні уявлення. ...Ми разом з росіянами помстимося німцям і за росіян, і за себе"[11].

Гостинні господарі - українці, незважаючи на те, що Полтава, Миргород, Пирятин були вкрай зруйновані в період фашистської окупації та бойових дій, зробили все, щоб створити нормальні умови для розташування американських авіаторів. В Полтаві 580 військовослужбовців США розмістилися у впорядкованому містечку поблизу аеродрому, в Миргороді 290 чоловік розселилися в 5 км від аеродрому. В Пирятині для штабу американської групи відводився будинок у центрі міста, а 300 військовослужбовців розташувались у спеціально спорудженому таборі в с.Майорщина на відстані 3 км від аеродрому.

У мальовничому куточку Полтавщини, в Нових Санжарах, було відкрито шпиталь на 100-150 ліжок, в якому працювали американські і радянські медики.

Командування ВПС США високо оцінило зусилля союзників. Під час зустрічі з наркомом закордонних справ СРСР В.М.Молотовим генерал Д.Р.Дін висловив "вдячність за прекрасне співробітництво, яке виявляється зі сторони Радянських Збройних Сил у справі підготовки до операцій по наскрізних бомбардуваннях". Він заявив, що В.М.Молотов зміг би поїхати в Полтаву і переконатися "...як американські солдати живуть разом з російськими солдатами, як вони разом копають один і той самий окоп, вкладають одну й ту ж металічну смугу на аеродромі і їдять з однієї миски"[12].

Теплими почуттями сповнені особисті листи американських військовослужбовців, надіслані з Полтави до США. Лейтенант К.Леухорн у листі до дружини 5 червня 1944 року писав про свої враження: "...В усій країні розруха, але всюди чисто, не так, як в Італії. Ці люди більше схожі на американців, ніж будь-які інші європейці, яких я зустрічав. Нам усім вони подобаються набагато більше, ніж італійці. Вони всі озброєні і знають, як поводитись зі зброєю. Вони роблять свою справу... Ми перші бомбардувальники, які приземлилися в Росії. І ти б бачила, з яким подивом вони

дивилися на нас. Вони дуже дружелюбні, але не дуже підкреслюють це. Вони намагаються створити нам можливий комфорт, намагаються розважати і розважають нас. Кожен вечір у нас щось відбувається. В перший вечір (2 червня) показували фільм. На другий день був концерт і справжні російські танці. Вони дуже гарні співаки і танцюристи..."[13]

Непідробна гостинність місцевого населення, копітка підготовча робота, проведена напередодні, укомплектування авіабази висококваліфікованими радянськими і американськими спеціалістами створили сприятливу атмосферу, на тлі якої розпочались човникові операції.

Перша з них-"Френтік-І" пройшла 2-11 червня 1944 р. Курсуючи між аеродромами Італії та України, бомбардувальники й винищувачі ВПС США завдали нищівних ударів військовим об'єктам, розташованим в Угорщині та Румунії.

Принагідно згадаємо, що згадана операція співпала з давно очікуваною подією - відкриттям 6 червня 1944 року другого фронту.

Довідавшись про це, радянські та американські військовослужбовці, жителі України не приховували своїх почуттів, щиро поздоровляли один одного, висловлювали впевненість у близькій перемозі.

Вдало розпочиналася операція "Френтік-ІІ" під командуванням полковника А.Олда. Стартувавши 21 червня 1944 року з території Великобританії, американські літаки здійснили успішні нальоти на Берлін, Брабас, Ельстерверд (Німеччина), об'єкти Польщі. Однак, захопившись успіхом, американські льотчики не помітили, як привели на полтавську авіабазу німецький літак-розвідник "Хейнкель-111". Будь-які спроби перехопити і знищити його виявилися марними. За таких умов слід було чекати нальоту ворожої авіації.

Командир 169-ої АБОП генерал-майор О.Пермінов запропонував американському командуванню перебазувати літаки на інші аеродроми. Посилаючись на немо-

жливість нальоту фашистської авіації, останнє залишило поза увагою висловлені рекомендації.

Трагічні наслідки не забарилися. 22 червня 1944 року близько години ночі німецькі літаки з'явилися над Полтавою. У нальоті, за різними джерелами, брало участь від 70 до 120 "Ju-88" та "Хе-III" , які майже повністю паралізували дії протиповітряної оборони.

Наступна перевірка показала, що вогонь зенітної артилерії був недостатнім. Діяли здебільшого автоматичні зенітні установки, які мали невелику висоту обстрілу. Важка зенітна артилерія була відсутня. Аеродром не охороняли нічні винищувачі. Німецькі бомбардувальники, освітлюючи поле ракетами на парашутах, близько 3 годин завдавали бомбових ударів[14].

Діям ворожої авіації зенітники протиставили власну мужність. Колишній штурман 8-ї повітряної армії США лейтенант Роберт Е.Джонсон пригадує: "...Вночі ми зазнали сильного німецького бомбардування. Аеродромна обслуга яка намагалася порятувати літаки з вогню, гинула у нас на очах. Зенітниці зустріли наліт на своїх бойових постах, зенітне прикриття було не дуже щільним, жоден німецький літак не постраждав, але серед зенітниць були великі втрати. За тим місцем, де я тоді, рятуючись, лежав у полі, стояла зенітна установка, яку обслуговувало шестеро дівчат. Вони безперервно стріляли під час бомбардування аж поки важка бомба не влучила в їхню установку прямим попаданням. Наступного ранку на тому місці я побачив величезний кратер. Там була рука і кілька шматків тіла - все, що залишилось..."

Інший американський військовослужбовець, лікар М.Джексон, висловив своє захоплення мужністю механіків - Петра Тупіцина та Григорія Сухова. Ризикуючи життям, вони йшли попереду автомобіля з пораненими, знешкоджуючи на своєму шляху бомби і міни, скинуті під час нальоту. Повідомляючи про це радянське командування, американський медик писав, що мужність, зневага до небезпеки, виявлені згаданими

солдатами, "роблять честь їм самим та їх армії і є значно більшим ніж виконання звичайного обов'язку служби"[15].

Втрати від нальоту ворожої авіації були великими. В результаті бомбардування було повністю знищено 47 літаків. З них: "В-17" - 44; "С-47" - 2; "Р-38" - 1. Пошкоджено 50 літаків. З них: "В-17" - 25; "Харрикейн" - 1; "Як-9" - 15; "Як-7" - 6, "У-2" - 3. Під час нальоту загинуло 17 військовослужбовців, в т.ч. 3 американці, було поранено 5 чол., в т.ч. 12 американців.

23 червня 1944 року німецька авіація, завдала удару по аеродромах Миргорода і Пирятина. І хоч вони не були такими важкими, шок від бомбардувань, понесених втрат був вражаючим. Американське командування категорично заборонило публікувати щодо цього будь-які повідомлення. Не обмовились ні словом і радянські засоби масової інформації. Наліт фашистської авіації обумовив пошук нових варіантів захисту авіабаз. Думку американського командування з цієї проблеми виклав у своєму листі В.М.Молотову посол США в СРСР У.А.Гарріман. В ньому, зокрема, говорилося: "Недавній німецький наліт на російські бази свідчить про те значення, яке німці надають нашим операціям в цій країні. З інтенсивності нальоту видно, що німці намагатимуться перешкодити продовженню наших операцій у Радянському Союзі. Влада Сполучених Штатів вважає тому важливим, щоб бази були обладнані найновішими засобами захисту. Маючи це на увазі, ми пропонуємо, щоб оборона була посилена шляхом включення ескадрильї нічних винищувачів Сполучених Штатів з радіолокаційними установками, а також певної кількості важкої зенітної зброї, керованої за допомогою самого останнього типу радіолокаційних установок. Захист баз буде кращим, якщо літаки можуть бути відповідним чином розосереджені. Для цього було б бажано мати одну додаткову базу будь-де між Пирятином і Києвом"[16].

Незважаючи на скрутність обстановки, радянське

командування намагалося оперативно вирішити ряд питань ще до офіційного звернення глави дипломатичної місії США. 23 червня 1944 року вцілілі літаки США були перебазовані з Полтави в район Кіровограда. Силами військовослужбовців, населення швидко проводились відбудовні роботи. Все це відкривало можливість продовжувати "човникові" операції за заздалегідь визначеними планами.

26 червня 1944 року американські літаки, стартувавши з Пирятина і Кіровограда, атакували Дрогобич і приземлилися в Італії. 22-26 липня 1944 року була здійснена операція "Френтік-III". Бомбові удари завдавались по військових об'єктах Плоєшті, Бузеу, Сілістри, Бухареста (Румунія), Мелеца (Польща), Кечкемету (Угорщина).

Не менш ефективною була операція "Френтік-IV", проведена 31 липня-6 серпня 1944 року. Американські літаки нанесли удар військовим об'єктам 6 румунських міст, 12 аеродромам на лінії фронту Яси-Акерман.

Результатом операції "Френтік-V" (6-8 серпня 1944 р.) та "Френтік-VI" (11-13 вересня 1944 р.) стало бомбардування важливих військових об'єктів Польщі і Німеччини.

Не досить вдалою була операція "Френтік-VII", яка ставила за мету переправити контейнери зі зброєю, боєприпасами, продовольством учасникам Варшавського повстання. Переважна їх більшість потрапила в руки ворога.

Загалом в операціях "Френтік" брало участь 2097 американських літаків. З них "В-17" - 1126; "Р-38" - 241; "Р-51" - 730. Через полтавську авіабазу пролягли бойові шляхи близько 10 тисяч американських військовослужбовців. Чимало з них назавжди зберегла у своєму серці тепло української землі, гостинність її чудових працьовитих людей. У цьому переконуємось, читаючи лист Палмера Майра, надісланий вже в наші дні на адресу Миргородської міської Ради народних депутатів: "Під час Другої світової війни я був у числі тих молодих солдат Військово-Повітряних Сил США, котрі провели

літо 1944 року у вашому місті. Дуже добре пам'ятаю чудових людей, які мешкали там, а також те, які доброзичливі були ми один до одного. Не забув я і той невеличкий запас слів вашою мовою, що їх вивчив тоді, аби спілкуватися з миргородцями. Щоправда, на ім'я пам'ятаю лише одного-єдиного хлопчину Івана, йому було тоді близько 16 років. А він називав мене Павлом..."[17]

В пам'яті як радянських, так і американських військовослужбовців залишились останні місяці функціонування авіабази. Зміна стратегічної ситуації на фронтах, певні політичні нюанси обумовили її поступове згортання. На початку вересня 1944 р. командування групи американських ВПС повідомило радянському командуванню, що американська база на аеродромах у Пирятині і Миргороді ліквідується, а в Полтаві залишиться 250-300 військовослужбовців для обслуговування літаків на випадок здійснення вимушених посадок. 7 жовтня 1944 р. з Полтави відбув перший ешелон з американськими авіаторами, а незабаром, 12 жовтня полтавці провели і другий. В місті залишалось 220 солдат і офіцерів ВПС США[18]. Через кілька місяців, 9 травня 1945 року американські військовослужбовці в єдиному строю з своїми бойовими побратимами пройшли урочистим маршем по Полтаві, святкуючи Велику Перемогу.

Знадобилось ще довгих п'ятдесят років, щоб колишні воїни, як і тоді, в сорок п'ятому, знову зустрілися на вулицях старовинного українського міста, демонструючи непорушність дружби, загартованої в боях з фашизмом. Вітаючи ветеранів війни - учасників операції "Френтік", Президент України Л.Д.Кучма відзначав: "Впевнений, що ця історична за своїм значенням подія знайде своє належне місце в історії наших народів, які прагнуть сьогодні загальносвітового миру та безпеки в ім'я майбутніх поколінь".

ПРИМІТКИ

[1] Известия. - 1944. - 3 июня.
[2] Din D. The strange alliance. -New- York, 1947.
[3] Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941-1945: Документы и материалы. В двух томах. - Т.1 1941-1943. - М., 1984. - С.420-422.
[4] Там само. - С.446-447.
[5] Там само. - Т.2. - С.23-29.
[6] Наша республика. - 1995. - 17 марта.
[7] Din D. Вказ. праця.
[8] Наша республика. - 1995. - 17 марта.
[9] Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області.(далі - УСБУ). Колекція документів.
[10] Там само.
[11] Там само.
[12] Советско-американские отношения... - Т.2. - С.105.
[13] Науковий архів Полтавського музею авіації і космонавтики (далі - НА ПМАК). Колекція документів.
[14] Архів УСБУ в Полтавській області. Колекція документів.
[15] Коммунист. - 1975. - №6. - С.52.
[16] Советско-американские отношения... - Т.2. - С.161-163.
[17] НА ПМАК. Колекція документів.
[18] Архів УСБУ в Полтавській області. Колекція документів.

Міжнародні зв'язки України

Д.Є.Скляренко

УЧАСТЬ УСРР У ПЕРЕГОВОРАХ І ПІДПИСАННІ РИЗЬКОГО МИРНОГО ДОГОВОРУ 1921 РОКУ

Сторіччя, що минає, мало вирішальне значення для появи в світі сузір'я незалежних держав, що перебували до цього у стані несуверенного розвитку: були частинами багатонаціональних конгломератів - імперій, або їх колоніями. З історією Росії, яка протягом віків несла на собі "тягар" багатоетнічності, нерозривно зв'язана доля українського державного процесу, відновлення і оформлення самостійних державних атрибутів України.

Автор ставить завданням стисло розповісти про одну з важливих складових цього процесу - зовнішню політику, здійснювану Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР), в роки революційно-визвольних змагань, громадянської війни, а також зовнішньополітичну діяльність в той же час Уряду Директорії Української Народної Республіки (УНР).

Виділення цього компоненту проблем у контексті відносин Радянської Росії і союзних з нею радянських республік з країнами блоку Антанти, Східної Європи, зокрема з Польщею, дозволить зрозуміти основні напрями дальшого розвитку діяльності України на міжнародній арені, співвіднесення її інтересів з політичною лінією керівництва СРСР, схильність до тієї чи іншої зовнішньополітичної тактики в нинішньому столітті.

З другого боку, дану проблему можна розглядати з точки зору вивчення форм взаємодії метрополії, якою був в той час центр федеративного союзу радянських республік - Москви, і периферії,- зруйнованої війною території Радянської України, котра стала ареною найжорстокішого придушення ідейно-ворожих антибільшовицьких сил опору. Неоднозначність й очевидне розходження з ідеологічними догмами і практичними справами, що виявлялися у цьому двобої, викликали до

життя нові по формі підходи до визначення відносин центру з регіонами у внутріполітичній, національній і культурній сферах.

Можна припустити, що вихід цієї політики у сферу наділення республік самостійними зовнішньополітичними функціями був цілком новим кроком в історії взаємовідносин метрополії і регіонів, раніше невідомих у новітній історії.

Слід відзначити також, що відроджена в 1918 році незалежна Польська держава, виділилася з Російської імперії, а це дозволяє говорити про радянсько-польський конфлікт як про війну бувшої провінції проти своєї бувшої метрополії, в якій ставки були зроблені сторонами відповідно на національно-консервативний і інтернаціонально-революційний рухи[1].

Договір, підписаний у 1921 році в Ризі, не тільки фіксував відцентрований рух на просторі, охоплюючим чотири слов'янських народи - російський, український, білоруський і польський, а й ставив крапку над "і" у найважливіших напрямах їх державного, політичного, економічного і культурного співробітництва в наступні роки.

Існуюча в історіографії оцінка Ризького мирного договору

Радянсько-польські відносини одразу ж після свого оформлення попали "в фокус" пильного ідеологічного розгляду. Досягнутий мир уявлявся результатом неминучого військового примусу Польщі, уряд якої відхиляв усі мирні пропозиції[2]. Тут можна, зокрема, послатися на одну з них, викладену урядом РСФРР в січні 1920 року.

Внутрішній вплив на цю проблему справляли протилежні ідеологічні настанови сторін, наявність польського "загону" в більшовицькому русі, і, перш за все, боротьба за українські території, що велася, з одного боку, з метою встановлення радянської влади, а з другого, - для відновлення "історичної справедливості" у формі закріплення кордонів Польщі, існуючих до її поділів.

Крізь призму ідеології розглядалася також "трьохрічна історія польсько-українських дипломатичних

відносин"[3], документальне висвітлення яких можна вважати першою спробою вивчення даної проблеми в історіографії. Небезпідставно, їх підгрунтям і вихідним пунктом називалася "величезна притягальна сила України для польської промисловості", загальні історичні і господарські корені, наявність великих етнічних груп поляків на Правобережній Україні і українців на території, що відійшла до Польщі[4].

Ризький мирний договір, підписаний "внутрішньо виснаженою" Польщею, трактувався як "компромісний" і як поразка польської "військової" партії[5]. Відмічалося також, що війна не сприяла "витверезенню" робітничих партій і позиції "військової" партії незабаром відновилися.

Пізніше, цей порівняно зважений підхід, враховуючи роль і значення усіх боків справи, "дав крен" в бік політизації двосторонніх відносин, наданню їм пропагандистського значення.

До характерних рис такого підходу не можна віднести відстоювання букви і духу положень підписаного договору, швидше можна говорити про наявність пошуку доводів його політичної неадекватності існуючій ситуації. Підкреслювалося, що радянсько-польська війна і виявлені в її ході "симпатії робітників і більшої частини селян до Червоної Армії" посилили реакцію в Польщі[6] і, що кількість політичних процесів, спрямованих проти робітничого руху "інсценованих польським урядом" зросла[7].

В той же час, інвективний пафос цих оцінок переступав допустимі рамки, використовуючи у вигляді характеристик польської сторони такі терміни як "фашистський", "терор", що відбилося в назвах ряду видань, і значною мірою пояснюється існуючим у той період бажанням бачити в Польщі ворога.

Постанова Ради послів Антанти від 14 березня 1923 року про анексію Польщею Східної Галичини розглядалася як результат "перемог Радянської Росії над міжнародним капіталом" і, як наслідок, підписання Ризького

мирного договору[8].

У роботі В.П.Друніна "Польша, Россия и СССР. Исторические очерки", виданій 1928 року, мирний договір оцінювався як "грабіжницький, імперіалістичний" з боку Польщі, оскільки "вона захопила великі території, населені білорусами і українцями, насильно відірвавши їх від Білорусії й України[9].

Таким чином, під тиском ідеології і невдоволеності наслідками договору "поразки", відбулося вихолощування ролі України з історії його укладення. Це природно відбилося на подальшому історіографічному огляді проблеми і об'єктивно відіграло свою роль в ідеологічних передумовах для його наступної ревізії. В певній мірі подібні думки знайшли відбиття і в сучасних дослідженнях, в яких йдеться про "виправлення прикордонної ситуації, нав'язаної СРСР Ризьким договором" в серпні 1939 року[10].

Участь України у переговорному процесі і підписанні договору були "затінені", проігноровані і це знайшло своє відображення в узагальнюючих працях[11]. Зроблена в минулому помилка знайшла місце також в новіших інтерпретаціях[12].

Грунтовний аналіз історіографії радянсько-польських відносин 1919-1921 років є у дослідженні А.Слюсарчика[13]. Відзначимо лише два моменти - акцентацію автора на елементах необ'єктивності як у радянській, так і в польській історіографії, присвяченій темі, а також твердження про недостатність розробки проблеми переговорів у Ризі[14]. Серед праць авторів, які вивчали цю проблему, він виділяє П.Ольшанського, І.Куманського[15]. На наш погляд, доцільно поповнити цей історіографічний орієнтир третьою стороною - монографією Р.Симоненка 1965 року, в якій спеціальний розділ присвячений завершенню громадянської війни і підписанню Ризького договору. В ній вперше в радянській історіографії у науковий обіг були введені архівні документи про участь української радянської делегації спільно з російською у переговорному процесі, що стало однією з

важливих передумов самостійного виходу Радянської України в той період на міжнародну арену[16].

Участь Української Соціалістичної Радянської Республіки в переговорному процесі по укладенню мирного договору з Польщею

Визнання за Радянською Україною в 1920 році її зовнішньополітичної самостійності (до того часу більшу активність виявляв уряд Директорії УНР, який гарячково шукав союзників для продовження боротьби з більшовицькою Росією) відкривало реальні можливості для її виходу на міжнародну арену. Цими питаннями мав безпосередньо займатися Народний комісаріат закордонних справ УСРР, який під цією назвою діяв з 21 березня 1920 року до 20 вересня 1923 року. Його попередниками був утворений в листопаді 1918 року іноземний відділ Тимчасового робітничо-селянського уряду України і Народний секретаріат міжнаціональних справ, сформований в грудні 1917 року.

У доповіді наркомату закордонних справ 5-му Всеукраїнському з'їздові Рад, що відбувався з 25 лютого по 3 березня 1921 року, про його роботу за час, що минув після 4-го з'їзду (6-20 травня 1920 року), відмічалося, що військові операції на польському фронті і на півдні відволікали увагу уряду і дипломатична діяльність Наркомзаксправ відновилася лише влітку 1920 року. Саме тоді в порядок дня постало головне питання - про припинення війни з Польщею й укладення мирного договору. У серпні в переговорах, що відбувалися в Мінську, від імені України брав участь М.О.Скрипник. Останні трактувалися Наркомсправ України як "початкова спроба припинення воєнних дій між Польщею і Російсько-Українською Федерацією"[17].

Подібне твердження розходиться з фактом зустрічі 1-го серпня польської делегації з уповноваженими Західного фронту К.Шутком і Всеросійського головного штабу Львовим. Радянська делегація при цьому мала повноваження як на підписання перемир'я, так і

ведення переговорів по укладенню миру. Документи уповноважених були підписані головою Раднаркому РСФРР В.І.Леніним і головою Українського радянського уряду Х.Г.Раковським[18]. Польська ж делегація, очолювана віце-міністром закордонних справ В.Врублевським, мала мандат Головного командування, який дозволяв їй провести лише попередній обмін думками.

Початок переговорів у Мінську (17 серпня) співпав з часом радянських військових успіхів на Західному фронті, а їх припинення (2 вересня) - з початком відступу від Варшави.

2 вересня 1920 року Наркомзаксправ УСРР і Наркомзаксправ Радянської Росії надіслали у Варшаву ноту, в якій запропонували польському уряду обрати Ригу місцем ведення переговорів. В тому ж місяці була утворена спільна російсько-українська мирна делегація для ведення переговорів з Польщею, до складу якої повноважним представником від України ввійшов Д.З.Мануїльський[19]. Пізніше, замість нього, до її складу були включені О.Я.Шумський, Е.І.Квірінг[20].

Д.З.Мануїльський, характеризуючи "неофіційну частину" переговорів, що почалися, - писав ЦК КП(б)У і голові уряду Х.Г.Раковському: "Приїхавши сюди з директивами з Москви відстоювати... основні принципи Мінських пропозицій, ми після другого засідання отримали несподівано нові директиви, зафіксовані в пропозиціях Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету. Мушу сказати, що ці пропозиції явилися несподіваними й для поляків... Наша поступка була витлумачена ними, як ознака військової слабкості і в тому, як мені здається, основна помилка тієї поспішності, з котрою Політбюро ЦК РКП(б) виробило нові умови миру. Воно позбавило нас тим самим можливості дебатувати умови, виривати поступки і звело всю нашу дипломатичну роботу нанівець"[21]. Цитований документ красномовно свідчить про те, що, навіть при здійсненні зовнішньополітичної тактики єдиного фронту, для української сторони залишався певний простір для висловлення власної

точки зору, своїх ініціатив.

Одним з першочергових завдань, відстоюваних нею на цьому етапі переговорів, було визнання повноважень української частини делегації. Польська дипломатія, в свою чергу, не дивлячись на договір 22 квітня 1920 р. між Польщею і Директорією УНР не вжила дійових кроків для забезпечення представництва делегації УНР на мирних переговорах, обмежившись ігноруванням української радянської присутності[22].

У цитованому листі Д.З.Мануїльський пише про активність прибулої на переговори делегації Національної ради Східної Галичини, очолюваної К.Левицьким, з яким він мав зустріч. "Оскільки питання з Галичиною по-суті вирішено і нам втрачати нічого, ми використаємо друковані виступи цієї делегації дискредитуючі польську точку зору і Петлюри в своїх цілях. ...Оскільки в інтересах самостійної Галицької держави вони відстоюють референдум в цьому питанні, їх виступи можуть бути корисними нам"[23].

Переговори завершилися підписанням у Ризі 12 жовтня 1920 р. договорів про прелімінарні умови миру і перемир'я. 25 жовтня вони були ратифіковані Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом, а 2-го листопада в Лібаві відбувся обмін ратифікаційними грамотами.

Втрата, згідно з цими домовленостями, шести повітів Волинської губернії, що відходили до Польщі, оцінювалася Наркомзаксправ УСРР двояко: з одного боку, як істотне територіальне упущення, а з другого, економічного, - як заповнюване у майбутньому шляхом відновлення традиційних господарських зв'язків. При цьому відмічалося, що завдяки переговорному процесу, гострота прелімінарних економічних зобов'язань радянської сторони була знешкоджена досягнутими угодами про обмеження кількості та роду майна, на які Польща може пред'явити нам вимоги. Польща може претендувати тільки на те майно, котре фактично вціліло, будучи в свій час евакуйовано з Польщі на Україну"[24].

Завдяки конструктивному діалогу, що виявився під

час переговорів з господарських питань, стало можливим підписання 14 листопада 1920 р. україно-польської угоди по цукровій промисловості у прикордонній смузі. Мова йшла про 7 цукрових заводів, в які були вкладені істотні польські інвестиції. Завдяки угоді, заводи залишилися за українською стороною.

Укладення прелімінарного договору з Польщею поряд із зміною політики країн Антанти щодо Росії і поразкою Врангеля в Криму, українське відомство зовнішньої політики в доповіді 5-му Всеукраїнському з'їздові Рад підкреслило, що всі ці обставини "відкрили для України нову полосу її міжнародного існування: скрізь стала зміцнюватися думка про необхідність і своєчасність нормальних відносин з самостійною Радянською Республікою України... На Україну ніби перестали дивитися як на ласий кусень, або вигідну колонію, і змушені визнати її як політичну і економічну силу[25]. До кроків, які зміцнювали це становище, можна зарахувати також двосторонні договори, підписані УСРР з РСФРР 28 грудня 1920 р. та Грузією 31 січня 1921 р.

19 березня 1921 р. в Ризі був підписаний остаточний мирний договір між Польщею, з одного боку, Росією і Україною, з другого. З української сторони свої підписи під ним поставили Е.І.Квірінг та Ю.М.Коцюбинський.

Без сумніву, факт підписання договору - кульмінація зовнішньополітичної активності України на початку 20-х років, котра, на жаль, у подальшому не дістала розвитку.

Деякі висновки

Загальний контекст подій, що відбувалися у розглядуваний період, можна з певністю визначити як новий міждержавний діалог, що склався в регіоні Центрально-Східної Європи, учасниками якого були з одного боку Польща, а з другого - Радянська Росія і Радянська Україна, що стояли на протилежних ідеологічних позиціях.

Тристоронній переговорний процес, що тримав майже півроку, міг би перерости в певну форму регіонально-

го співробітництва, зачин якого можна побачити у спеціальних технічних комісіях, утворених за рішенням Ризької мирної конференції, діяльність яких була спрямована на розв'язання існуючих проблем реевакуації майна і репатріації.

Мирна конференція в Ризі, на жаль, закріпила роздільне існування українських етнічних земель у міжвоєнний період, що надає цій проблемі домінуючий національний вимір.

Для України участь у цьому діалозі закладала основи досвіду практичної переговорної дипломатії новітнього часу, вивченням якого ще доведеться зайнятися.

Зовнішньополітичні дії Радянської України були цілком підпорядковані потребам внутрішньої політики, що наочно ілюструє в цілому класичне співвідношення цих двох складових у житті українського суспільства. В якій мірі був досягнутий баланс між ними, тобто між реалізацією внутрішніх інтересів та їх зовнішнім виявом, також має становити проблему майбутніх досліджень.

В підсумку, укладення Ризького миру - один з містків концептуального розуміння проблеми "Україна і світ", зокрема, її важливої складової усього комплексу відносин "Україна між Росією і Європою", іншими словами законів і рушійних сил геополітичної ситуації в Чорноморсько-Балтійському регіоні. Тим більше, що для сучасної України її найближчі сусіди - Росія й Польща будуть залишатися й надалі першорядними зовнішньополітичними пріоритетами.

ПРИМІТКИ

[1] Россия, СССР и международные конфликты первой половины XX века. Сб. научных трудов.-М., 1989.

[2] Мархлевский Ю. Война и мир.-М., 1921. См. также: Мы и Польша. (Сборник статей и материалов). Издание Политуправления Киевского Военного Округа.-К., 1921.-С.22

[3] Советская Украина и Польша: Сборник дипломатических документов и исторических материалов.-Харьков,

1921.- С.8

[4] Там само. - С. 5

[5] Там само. - С.8-9.

[6] Красный Юз. Польский фашизм. Второе испр. и доп. издание. М., 1924.- С.19.

[7] Белый террор в Польше. С предисл. и под ред. А.Боровского.-М., 1924.- С. 25.

[8] Красный Юз. Цит. праця. - С.4.

[9] Друнин В.П. Польша, Россия и СССР. Исторические очерки.-М.-Л., 1928.-С. 191.

[10] Россия, СССР и международные конфликты..., - С. 21.

[11] История международных отношений и внешней политики СССР. 1917-1963 гг. Т. 1.-М., 1961.- С. 152; 693.

[12] Історія держави і права України.-Ч. II.-К., 1996.- С. 85; 435.

[13] Слюсарчик А. Советско-польские отношения в 1919-1921 гг. Автореферат диссертации на соискание уч. степени канд.ист.наук.-М., 1991.

[14] Там само. - С. 6, 12.

[15] Ольшанский П.Н. Рижский мир. Из истории борьбы Советского правительства за установление мирных отношений с Польшей (конец 1918 - март 1921 г.).-М., 1969.

[16] Симоненко Р.Г. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (друга половина 1919 - березень 1921 р.).-К., 1965.-С. 230-231.

Окрім того, слід відмітити появу в українській історіографії останнім часом ряду праць, в яких в тій чи іншій мірі висвітлюються ці проблеми. Наприклад:

Кульчицький С. Проблема кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919-1921 рр.//Польсько-українські студії. Вип. 1. Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р.-К., 1993. Гриценко А.П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. Рік 1920-й.-К., 1997; Сідак В.С. Українські землі кінця XIX - початку XX ст. - арена таємної боротьби провідних європейських держав (історико-правовий аналіз діяльності спецслужб).

[17] Центральний державний архів вищих органів державної

влади та управління України (далі - ЦДАВО України). Ф. 4, оп. 1, спр. 633.- Арк. 20.

[18] Ольшанський П.Н. Рижский мир. Из истории борьбы Советского правительства за установление мирных отношений с Польшей (конец 1918-март 1921 г.).-М., 1969.- С.91

[19] ЦДАВОУкраїни.-Ф.4, оп. 1, спр. 633.- Арк.20.

[20] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України).-Ф. 1, оп. 20.-Спр. 130.- Арк. 5.

[21] Там само.- Арк. 54-а-зв.

[22] Там само.

[23] Там само.

[24] ЦДАГО України. - Ф.4, оп. 1, спр. 633, -арк. 20 зв.

[25] Там само. - Арк. 21, 21 зв.

Політичні репресії в Україні: причини і витоки трагедії

В.І.Очеретянко

ГРУДНЕВІ 1923 РОКУ ПОДІЇ НА СОЛОВКАХ

Прагнення більшовицької партії монополії влади обумовили в першій половині 20-х років посилення репресій не лише проти її політичних опонентів, а й проти колишніх союзників, які доклали чимало зусиль для ствердження та поширення соціалістичних ідей. Йшлося про меншовиків, лівих та правих есерів, анархістів, членів інших партій і угруповань, яких владні структури намагалися поступово витіснити з державних установ, громадських організацій, усунути їх від політичного життя, а згодом і зовсім ізолювати від суспільства. З цією метою на початку 20-х років в країні була створена мережа концентраційних таборів, в яких мали утримуватися "політично неблагонадійні" особи. Постановою Раднаркому СРСР від 2 жовтня 1923 р. були створені і Соловецькі Північні табори Особливого призначення. Його Саватіївське, Муксодомське та Анзерське відділення призначалися спеціально для утримання т.з. "членів антирадянських партій"[1].

Заради справедливості необхідно відзначити, що на перших порах, зважаючи на світову громадську думку, а також особисті заслуги багатьох політв'язнів перед революційним рухом, каральні органи встановлювали для них пом'якшений режим. Так, ув'язнені отримували поліпшене харчування, мали змогу працювати з літературою, листувалися та отримувати побачення з рідними. Разом з тим, з часом встановлений для політв'язнів режим ставав все більш жорсткішим. Так, на початку грудня 1923 р. ОДПУ СРСР зобов'язало комендантів таборів обмежити пересування ув'язнених по табору з 9 годин ранку до 6 годин вечора. Одночасно з цим встановлювалися ліміти на подання електроенергії в житлові приміщення.

Все це не могло не викликати серйозного невдоволення політв'язнів, які і без того вважали своє покарання незаслуженим і необгрунтованим. Центром заворушень

стало Саватіївське відділення Соловецьких таборів ОДПУ. Його в'язні рішуче виступили проти нововведень в режимі утримання. Наприклад, 18 грудня після відключення світла практично всі політв'язні Саватіївського відділення вийшли з приміщень і влаштували демонстрацію. Криваві події розгорнулися наступного дня - 19 грудня, коли після 18 години політв'язнів змушували припинити прогулянку і зайти у приміщення. Політв'язні відмовилися виконувати цей наказ і зажадали переговорів з адміністрацією Соловецьких таборів. Щоб покарати ослушників був викликаний взвод червоноармійців. Марно згодом переконував комісію його командир, що солдати стріляли у повітря. На подвір'ї табору залишились бездиханні тіла правих соціалістів-революціонерів Кочеровського, Котова, Бауера, Вилими, Горелика, тяжко поранених їх товаришів по партії Попова, Шика, анархіста Лебедева[2].

Події у Саватіївському відділенні Соловецьких таборів отримали широкий резонанс. В зв'язку з цим, не могло проігнорувати його і вище політичне керівництво країни. 5 січня 1924 р. секретаріат ЦК РКП(б), заслухавши доповідь Ф.Дзержинського "Про Соловецький монастир", запропонував Центральному Виконавчому Комітету СРСР затвердити спеціальну комісію для розслідування надзвичайної пригоди на Соловках у складі члена Президії ЦВК СРСР Смирнова, члена президії ЦКК Коростильова та Катаняна. Одночасно з цим, Ф.Дзержинському рекомендувалося дати коротке повідомлення про інцендент в таборі особливого призначення[3].

Підготовлений комісією звіт, незважаючи на свою докладність, не можна вважати об'єктивним. Від першої до останньої сторінки простежується спроба його авторів всіляко виправдати дії адміністрації табору, командира взводу, інших посадових осіб, показати ті надзвичайно складні умови, в яких останнім доводилося працювати з контингентом політичних в'язнів. Рекомендації комісії не містять навіть натяку на неприпустимість подібних

інцендентів в інших таборах, не передбачають спеціальної роз'яснювальної роботи серед особового складу конвойних частин[4].

Прекрасно усвідомлюючи, що партійно-державне керівництво країни і органи ОДПУ аж ніяк не зацікавлені у розповсюдженні об'єктивної інформації про Соловки, а тим паче у лібералізації режиму утримання у таборах, політв'язні Соловецьких таборів Особливого призначення рішуче виступили на захист своїх прав. Важливим засобом у досягненні поставленої мети стали голодовки, які перманентно проходили у різних відділеннях Соловецьких таборів у 1924 році. Так, 3 жовтня 1924 р., адміністрація таборів повідомила члена колегії ОДПУ Г.Бокія про те, що фракції анархістів і соціалістів-революціонерів Саватіївського, Муксодомського, Анзерського відділень оголосили голодовку. З 186 осіб, що перебували у Саватіївському відділенні, голодувало 105 [5].

Інформація, що виходила різними каналами з Соловків, викликала все більшу тривогу родичів ув'язнених. Останнє засвідчує їх лист до політбюро ЦК РКП(б), в якому говорилося: "Неодноразові звернення наші до ДПУ, до голови комісії по розслідуванню подій на Соловках, до секретаря ЦВК СРСР та Прокурора Катаняна, залишаються без будь-якої відповіді. Вважаючи утримання нас у подальшій невідомості кричущим і неприпустимим катуванням, ми вимагаємо негайно оголошення нам імен постраждалих, висвітлення становища на цей час і надання можливості зв'язатися з близькими по радіо[6].

Не залишалась осторонь до подій на Соловках і міжнародна громадськість. Так, у жовтні 1924 року від Міжнародного Червоного Хреста для політичних в'язнів Соловецьких таборів було надіслано 626 пудів продовольства[7].

Соловецька трагедія викликала, непередбачену радянським урядом, реакцію у політичних колах зарубіжних країн, навіть тих, які досі займали лояльну позицію до СРСР. Одним з перших забив на сполох нарком

закордонних справ Г.В.Чичерін, який у своєму листі до секретаря ЦК РКП(б) В.М.Молотова від 4 жовтня 1924 р. писав: "Вже кілька разів виникало питання про знешкодження постійних згадок про Соловки, що зустрічаються при теперішній агітації проти СРСР за кордоном. Зараз т.Берзін телеграфує, що повідомлення про голодовку на Соловецькому острові викликало сильне збентеження в колах англійської робітничої партії. Щоденно у наше Повпредство дзвонять по телефону, пишуть наші кращі друзі, приходять делегації від робітничих організацій тощо. Опублікування і широке розповсюдження повідомлення Абрамовича[8] може нанести сильний удар робітничому уряду і підірвати надію на ратифікацію договору[9].

Хвиля протестів міжнародної громадськості змусила навіть заступника голови ОДПУ В.Менжинського просити поставити це питання на засіданні політбюро ЦК РКП(б) для прийняття конкретного рішення щодо пропагандистських заходів в цьому напрямку. Зазначене рішення було ухвалене 9 жовтня 1924 р. Воно передбачало:

"а) Доручити комісії у складі Красикова, Катаняна і Менжинського забезпечити через НКЗС широку інформацію за кордоном про всі обставини справи в зв'язку з подіями на Соловках;

б) В нашій пресі про голодовку в Соловках нічого не друкувати, обмежившись інтерв'ю члена комісії, що відвідав Соловки про становище ув'язнених в Соловках. Інтерв'ю доручити дати Красикову"[10].

Дещо раніше політбюро дозволило Томському повідомити англійську делегацію про те, що радянським урядом робляться певні суттєві кроки по ліквідації політичної частини Соловків[11].

Як не парадоксально, ініціатором ліквідації політичної частини Соловецьких таборів виступило Об'єднане державне політичне управління СРСР. Після докладної доповіді заступника голови ОДПУ СРСР В.Менжинського на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 8 січня 1925 р.

вище політичне керівництво країни ухвалило подані пропозиції про закриття Соловків та розподіл ув'язнених по іншим в'язницям. Комісії у складі Томського, Куйбишева і Менжинського також доручалося грунтовно вивчити питання про можливість вислання ряду ув'язнених за кордон, а також відповідного інформування з цього приводу[12].

Наскільки результативно працювала згадана Комісія, довідуємося з протоколу її засідання від 23 січня 1925 року. Комісія (Куйбишев, Томський, Менжинський і Ягода) ухвалила:

"1. а) Вважати за доцільне вислання всіх політв'язнів і засланих за кордон, про що повинна бути відповідна заява тов.Томського з Амстердамом або Радою Трейд-Юніонів.

б) Термін заяви тов.Томського визначити спеціально. До початку переговорів тов.Томського про вислання за кордон політв'язнів вважати цю постанову цілком таємною.

2. а) Вважати за необхідне дати замітку в газетах про ліквідацію політичної частини Соловецького табору такого змісту: "ОДПУ передбачає весною, безпосередньо після відкриття навігації, закрити табір для політичних в'язнів в Соловках, перевівши ув'язнених на континент"[13].

В цитованій постанові є ще три невеликих абзаци, владно викреслені з її остаточної редакції. Водночас саме вони дають належне уявлення про ту долю, яку готувало політв'язням партійно-державне керівництво країни та повністю підвладні їм органи ОДПУ. Так, передбачалось:

"...3. Всі частини в'язниць з утриманням в них політв'язнів, що рахуються за ОДПУ, вилучити з відання Головного управління місць ув'язнення і нагляду НКЮ.

4. Замінити політв'язням табір утриманням у в'язниці з суворою ізоляцією на той же термін за вироками Особливої наради при Колегії ОДПУ.

5. В усіх в'язницях, де будуть знаходитись політв'язні

за вироком Особливої наради, ОДПУ встановлює всюди однаковий режим"[14].

Очевидно, ще певні ідеї, закладені у викреслених пунктах постанови комісії все ж знайшли свою підтримку вищого політичного керівництва, оскільки політбюро ЦК РКП(б) своїм рішенням від 27 січня 1925 р. рекомендувало переведення з Соловків тих, хто закінчив термін ув'язнення - у вислання, а тих, кому ще треба було відбувати визначений термін покарання - до в'язниць. Не підтримало керівництво РКП(б) і пропозицію Комісії про вислання за кордон всіх політв'язнів і засланих. Лише частині з них, та й то, з пропагандистською метою, надавалося право виїхати за межі країни[15].

Після дискусій, проект про ліквідацію Соловків був підготовлений і узгоджений 4 червня 1925 р. його схвалило політбюро ЦК РКП(б), рекомендувавши зазначений нормативний акт "затвердити по радянській лінії"[16]. Нарешті, 16 червня 1925 р. побачило світ протокольне рішення РНК СРСР "Про припинення надалі утримання в Соловецькому концентраційному таборі Особливого призначення засуджених за політичні злочини членів антирадянських партій. В ньому, зокрема, говорилося:

"31. Рада Народних Комісарів Союзу РСР за поданням ОДПУ постановляє:

1. Припинити надалі утримання в Соловецькому концентраційному таборі Особливого призначення засуджених за політичні злочини членів антирадянських партій (правих с.-р., лівих с.-р., меншовиків і анархістів).

2. Членів антирадянських партій, вказаних в ст. 1 цієї постанови, ув'язнених у вищеозначеному таборі, перевести не пізніше 1-го серпня 1925 р. в підвідомчі ОДПУ місця позбавлення волі на материку.

3. Надалі осіб, вказаних у ст. 1-ій за вироком до ув'язнення в концентраційних таборах, направляти для відбуття терміну ув'язнення в підвідомчі ОДПУ місця позбавлення волі на материку"[17].

Як довела вся подальша історія, закриття Соловець-

кого табору Особливого призначення влітку 1925 р. виявилось черговим політичним фарсом, зорієнтованим, перш за все, на заспокоєння світової громадської думки. Пройде зовсім небагато часу і СЛОН[18], як його скорочено називали і кати, і жертви, запрацює з новою силою. У справжню фабрику смерті перетвориться він в 1937-1938 рр. Тут, далеко від рідної землі, складуть свої голови неповторний майстер сцени Лесь Курбас, талановита родина Крушельницьких, академік-історик Матвій Яворський, сотні інших знаних і незнаних синів України, яких поглинула немилосердна система.

ПРИМІТКИ

[1]Центр зберігання сучасної документації Російської Федерації (далі ЦЗСД РФ).-Ф. 89, оп. 73, спр. 38.-Арк. 3.

[2] Там само.-Спр. 31.-Арк. 3.

[3] Там само.-Арк. 1.

[4] Там само.-Спр. 32.-Арк. 3-23.

[5] Там само.-Спр. 34.-Арк. 3.

[6] Там само.-Спр. 36.-Арк. 2.

[7] Там само.-Спр. 34.-Арк. 4.

[8] Абрамович Р.А. (Рейн) (1879 р.н.) -один з організаторів і активних діячів Бунду. З 1904 р. - член ЦК Бунду. На IV Об'єднавчому з'їзді 1906 р. був обраний членом ЦК РСДРП. В 1920 р. емігрував до Німеччини, де разом з Ю.О.Мартовим заснував в 1920 р. "Социалистический Вестник", членом редакції якого залишався до кінця 30-х рр. Від РСДРП входив до складу Виконкому II Інтернаціоналу.

[9] ЦЗСД РФ.-Ф 89, оп. 73. - Спр. 34.-Арк. 5.

[10] Там само - Арк. 1.

[11] Там само.-Спр. 38.-Арк. 1.

[12] Там само.-Спр. 35.-Арк. 1.

[13] Там само.-Спр. 36.-Арк. 1.

[14] Там само.

[15] Там само.-Спр. 37.-Арк. 1.

[16] Там само.-Спр. 39.-Арк. 1.

[17] Там само.-Спр. 40.-Арк. 1-2.

[18] Северные лагеря Особого назначения.

І.Гавриленко, В.Ченцов

"...ВИЗНАВАТИ СЕБЕ УКРАЇНЦЕМ СТАЛО БІЛЬШ НЕБЕЗПЕЧНИМ, АНІЖ ЗА ЦАРАТУ"

Головна дійова особа історичного процесу - людина, її особистість. Існує рідкісна можливість за допомогою її вчинків, душевних переживань, психологічного стану - вийти на якісно інший рівень розуміння тих чи інших історичних явиш.

Вивчаючи сторінки минулого, розташовуючи на першому плані політиків, урядовців, громадських діячів вищого рівня, ми, не помічаємо, що лишаємо поза увагою людину, як суб'єкта епохи. В той час, коли трагічність двадцятого століття зафіксована в долях людей не дуже відомих.

Для української інтелігенції наприкінці 20-х років настали тяжкі часи, йшлося про існування в умовах скасування непу та встановлення режиму особистої влади Сталіна. Ідеологічний тиск, що став за норму життя для вчителів, викладачів вищої школи та студентів, медичних працівників, у другій половині 20-х років, особливо з 1929 року поступово змінився на більш жорстокі методи впливу. Органи ДПУ республіки почали проводити арешти представників старої української інтелігенції, готувався показовий процес по "Спілці визволення України" - організації, що згідно формулюванню ДПУ, начебто ставила за мету підготовку збройного повстання і встановлення буржуазного ладу у вигляді УНР[1].

За декілька днів було заарештовано: академіка С.Єфремова, професорів Й.Гермайзе, Г.Іванича, В.Підгаєцького, письменницю Л.Старицьку-Черняхівську та

інших, але вони, власне кажучи, були лише на горі айсбергу під назвою "СВУ"[2]. Наприкінці літа-осені в різних містах України почалися обшуки та арешти поміж місцевої інтелігенції, де понад 400 чоловік за документами ДПУ значилися членами філій "СВУ"[3].

Не залишився осторонь від цих подій і Дніпропетровськ. Під удар ДПУ підпали: Інститут народної освіти (зараз Дніпропетровський університет), Державні курси українознавства, медичні заклади, вчителі шкіл міста та області, студенти вузів. Слідчо-оперативна "розробка" філії "СВУ" у Дніпропетровську проводилась по особах, що мали родинні або близькі особисті стосунки з заарештованими у Києві, працювали у Всеукраїнській академії наук, належали до Української автокефальної церкви, активно заявили про себе у суспільному житті, підтримували в минулому контакти з українськими національними установами (Центральна Рада, Директорія) або з білогвардійцями на території України.

Вищевказані ознаки і зіграли свою лихозвісну роль в арешті трьох мешканців міста, котрим у січні 1930 року і "належало" стати ядром Дніпропетровської філії "СВУ" - П.О.Єфремова, наукового співробітника Дніпропетровського інституту народної освіти (ДІНО), брата С.О.Єфремова; В.О.Пархоменка, професора ДІНО, історика за фахом, котрий на початку 20-х років працював у Києві; викладача на курсах по підготовці автокефальних священиків Л.О.Ненадкевича, економіста, що працював у Промсоюзі міста, викладача на Державних курсах українознавства, знайомого Д.І.Яворницького.

По схемі, що була розроблена центральним апаратом ДПУ України, в Дніпропетровську "виявили" філію - п'ятірку "СВУ". Зв'язуючою ланкою між Києвом і об-

ластю, волею слідчих, став П.О.Єфремов, що "завербував" до "СВУ" В.О.Пархоменка, для роботи "по лінії професури"; Л.Є.Біднову з метою впливу на вчителів області; Павловського Є.А. - для активізації роботи серед медичної інтелігенції; Л.О.Ненадкевича - на Держкурсах українознавства[4]. У свою чергу, всі вищевказані особи, що нібито складали місцевий центр організації, створювали відомі п'ятірки.

Слід зауважити, що слідство по лінії "СВУ" проводили два підрозділи ДПУ області - КРО (контррозвідувальний відділ) та ТВ (Таємний відділ). 7-го вересня (одним з перших) було заарештовано Л.О.Ненадкевича по звинуваченню у проведенні контрреволюційної пропаганди та агітації проти "нині існуючої влади"[5].

Заарештований здійснив спробу залишити місце ув'язнення, надсилаючи заяву керівництву ДПУ області, де висловлював стурбованість з приводу своєї поїздки до Харкова на з'їзд бухгалтерів і статистів, а також видання книги "Гірнопромислова Україна"[6].

28 вересня набрала чинності постанова про залучення Л.О.Ненадкевича до ведення слідчої справи як звинуваченого, коло питань слідчих поступово обмежується на знайомстві з П.О.Єфремовим, в протоколах допитів з'являються прізвища Д.І.Яворницького та В.В.Білого[7].

І все ж не Ненадкевич в центрі уваги слідства, ця сумна доля чекає П.О.Єфремова та В.О.Пархоменка. Останній, арештований 30 вересня по звинуваченню в "участі в організації, що мала за мету повалення Радянської влади", "вивчалася" слідчими таємного відділу у різних напрямках: Всеукраїнська академія наук, автокефальна церква, спілкування з П.Єфремовим, зв'язки з науковими діячами за кордоном тощо.

Ще на попердньому допиті (29 вересня) професор В.О.Пархоменко заявив: "...існування угрупувань українців у Києві відчувалось... одна була коло Грушевського, а друга коло Єфремова..., мені здавалося, що мостом між ними був Гермайзе..." Ну а далі - суцільний "кримінал": "...існувало протиставлення українців великоросам. Говорилось про "своїх" на відміну від "чужих"[8].

Не заарештований ще професор, говорячи про становище в академії наук та суперечностях між її членами, заявляє: "Гадаю, що вказана боротьба в Академії могла мати і політичний відтінок"[9].

Що стоїть за цим? Звернемось до матеріалів слідства. Володимир Олексійович Пархоменко для свого часу був визнаним спеціалістом, професійно займався історією Київської Русі, автор багатьох наукових праць. У 1921 році на запрошення академіка С.Ф.Платонова працював в Ленінградському архівному інституті, але "на прохання жінки" та внаслідок "продовольчих труднощів" (саме так стверджує професор) був змушений переїхати до Києва, де працював у Софійській (голова Ф.І.Шміт) та Біографічній комісіях, остання займалася виданням українського біографічного словника під головуванням з 1923 року академіка С.О.Єфремова. У 1924 році Пархоменко переїзджає до Полтави, але зв'язків з Києвом не розриває, продовжуючи займатись науковою працею. Тоді ж і відбулася подія, що призвела до ворожнечі між В.О.Пархоменком і деякими членами Академії.

Як розповів сам підсудний, "моя посада по Академії, як платна, була передана Н.Д.Полонській, що перед цим вийшла заміж за М.П.Василенка". Всі спроби Володимира Олександровича в майбутньому перевестись на ро-

боту до Києва, успіху не мали, не дивлячись на численні прохання М.С.Грушевського та С.О.Єфремова, як особисто, так і через П.О.Єфремова. "Гадаю, - пише Пархоменко, - що вони цього не зробили тому, що не вважали мене своєю людиною, в розумінні довіри до мене... Крім того, в Академії, партії були зайняті надто влаштуванням близьких собі людей"[10].

Щодо зв'язків В.О.Пархоменка за кордоном, то пильна увага слідства була направлена на постать Дмитра Дорошенка. Ось що розповів професор з цього приводу слідчому ДПУ: "У 1926 році виникла необхідність у книзі з української історіографії..., звернувся до Дорошенка з проханням вислати примірник названої книги. Дорошенко книгу вислав та розпочав зі мною листування суто наукового характеру...". На повідомлення Д.Дорошенка про відкриття українського інституту в Берліні "...я ще відповів поздоровленням від себе особисто..., але потім у "Пролетарській Правді" прочитав роз'яснення характеру та мети установи в Берліні. Тоді я побачив свою помилку... і негайно припинив з ним листування..."[11].

В обласний відділ ДПУ викликались студенти, що знали професора В.О.Пархоменка як викладача. Трофим Колилець, один з них, аналізуючи відносини Володимира Олександровича з студентом Жовтобрюхом, відмічав "наявність якогось особливого зв'язку між Жовтобрюхом і Пархоменком"[12].

В свою чергу, звинувачений називає близьких до П.О.Єфремова студентів ДІНО, пригадує розповідь свого колеги про "заболотування" М.Скрипника "на зборах, що вибрали нову президію..., порядну президію"[13]. Зауважимо, що Микола Скрипник на той час був нарко-

мом освіти України, членом ЦК ВКП(б). 9 жовтня на черговому допиті П.Єфремову "нагадують" вказану розмову, але він заперечує наявність політичного моменту в "заболотуванні" М.Скрипника, вбачаючи цю подію лише як епізод у боротьбі "між так званою академічною і наркомосівською групою, що кожна мала своїх кандидатів"[14].

Звинувачений поступово починає відступати під тиском слідчих ДПУ, заявляючи на тому ж допиті: "З пред'явлених мені протоколів допиту мого брата С.О.Єфремова я довідався, що політична організація БУД (Братство Української Державності), що існувала в Києві... мала протирадянський контрреволюційний характер, а тому членів цієї організації, в тому числі і свого брата, я вважаю в часи приналежності їх до цієї організації за контрреволюціонерів"[15].

18 жовтня П.Єфремов на черговому допиті визнав: "...мушу признати ідеологічну близькість свою до них (мова йде про організацію БУД та "СВУ" - Авт.), а тому прохаю мене судити нарівні з дійсними членами цих організацій"[16].

Важко сказати, до чого саме прагнув П.О.Єфремов, коли робив таку заяву. Цілком можливо, що він хотів розділити долю брата. За словами Л.О.Ненадкевича, П.Єфремов глибоко сумував з приводу арешта брата. Навіть на день народження дружини Д.І.Яворницького гостей здивувала відсутність П.О.Єфремова, на що спробував відповісти В.Білий: "не прийшов, бо брата заарештовано"[17].

21 жовтня на захист своїх громадянських прав піднявся В.О.Пархоменко: "мені загрожують жорстоким покаранням, позбавляють мене права користуватися своїми

грішми, котрі я добровільно здав при арешті, не дають можливості переслати гроші тяжко хворій дружині..."[18]. Проте заява залишається без відповіді, а слідство "пов'язує" Пархоменка з діяльністю Української автокефальної православної церкви. Заступник начальника Таємного відділу ДПУ УРСР надіслав до Дніпропетровського облвідділу ДПУ копію протоколу допиту священика Янішевського "Про участь в організації автокефальної церкви у Києві української шовіністичної інтелігенції". В документі розповідається про створення у листопаді 1921 року організації (братства), що об'єднала представників Української автокефальної церкви та київської інтелігенції у особі Академії наук. На зборах, присвячених створенню організації, від релігійної конфесії були присутні Погорілко, Яструбецький, Ходзицький, Дембеновський; від Академії - П.Стебницький, А.Кримський, С.Єфремов, В.Пархоменко. Янішевський цитує виступаючих: Стебницького: "...нам потрібно зараз, через церкву і кооперації кинути ярмо Московське...", С.Єфремова: "...визнавати себе українцем стало більш небезпечним, аніж за царату"[19].

В.О.Пархоменко повністю заперечує "спогади" Янішевського, а між тим слідчий ДПУ 26 жовтня цікавиться Д.І.Яворницьким та його оточенням, вказуючи, що рік тому Володимир Олександрович був присутній на дні народження відомого вченого, де "політичних розмов не було"[20].

Цікавий штрих: з 1 по 3 листопада колишній священик Амур-Нижньодніпровського району Дмитро Петрович Щербаківський зробив таку заяву щодо Пархоменка: "..В автокефальній церкві Пархоменко, як колишній професор духовної академії, був відомою особою, авто-

ритетом якого як вченого-історика церква користувалася..."[21]. 4 листопада П.Єфремов заявив на допиті слідчому ДПУ Антонюку про свою належність до "СВУ" з 1928 року, а наступного дня розповів про свою антирадянську діяльність, віднісши до неї й те, що "підкреслював національну вартість української літератури, щоб виховувати український патріотизм серед молоді"[22].

Разом з тим, П.Єфремов вважав себе членом Київської групи "СВУ" і заперечував наявність будь-яких зв'язків з Дніпропетровською філією. В той час як П.О.Єфремов розповідав про свою антирадянську діяльність, В.О.Пархоменко переконував слідство у своїй вірності владі та партії комуністів, акцентуючи увагу, зокрема, на темах семінарських занять з історії запорізького козацтва, які високо оцінював інспектор ЦК КП(б)У Шпунти[23].

12 листопада під тиском слідства П.О.Єфремов заявив: "Перше питання, що повстало у мене, це про те, хто в Дніпропетровську може бути тим центром, який об'єднав би професорський елемент з антирадянським ухилом біля себе. З українських вчених безперечну популярність мав тільки Д.І.Яворницький, але популярність ця спиралась тільки на побутовій своєрідності його, на колоритній його індивідувальності, а не політичній його фізіономії. Коли нерадянськість політичних настроїв Д.І.Яворницького, що просто вже не міг зрозуміти радянської дійсності, не викликали у мене сумнівів, що через ту саму політичну відсталість його, про яку я згадував, я визнав за краще... не втягувати його до роботи, на яку він не здатний... Іншої ж популярної особи серед академічних кіл не було"[24].

Таким чином, завдяки П.О.Єфремову, Яворницького

не було включено до "СВУ", але він був серед тих, кого органи ДПУ вважали за прихильника українського націоналізму.

Допити П.Єфремова продовжувалися, і 15 листопада він розповідав про прояви націоналізму в діяльності Дніпропетровського наукового товариства, зокрема, у ході святкування 70-річчя Д.І.Яворницького, виборів його довічним головою товариства, зборів, присвячених 100-річчю видання пісень Максимовича та роковин знищення Запорозької Січі[25].

Та все ж слідство примусило П.Єфремова назвати прізвища співучасників. В протоколах допитів це зафіксовано так: "...Шукаючи можливих однодумців, я зупинив свою увагу на українській професурі ДІНО, і тут найбільше близьким був мені професор В.О.Пархоменко, з уст якого я чув неприхильні до радвлади думки і націоналістичні настрої якого у мене не викликали сумнівів"[26]. Але П.Єфремов не дав можливості співробітникам ДПУ прямо записати, що такі-то особи - члени "СВУ". Слідчі позаволі записують свідчення звинуваченого: "Однодумцями своїми щодо "СВУ" я вважаю професора Пархоменка та ще Біднову Л.Є. Чи робили вони що, я не знаю, не чув я від них нічого про їх плани, ні про роботу. Я думаю, що професор Пархоменко В.О. та Біднова Л.Є. - члени "СВУ". Від першого я почув найраніше про арешти в Києві, друга говорила мені про арешти в серпні, та й ідеологічно вона цілком підходить до політичної платформи "СВУ"[27].

Попри висунуті в свою адресу звинувачення, В.О.Пархоменко продовжував заперечувати свою належність до лав "СВУ", роблячи при цьому все можливе, щоб не дати ДПУ підстав щодо залучення до слідства

нових людей. Так, відповідаючи на запити слідчих щодо Д.І.Яворницького, Пархоменко пояснював: "Питання про національну політику Радянської влади на Україні я з Яворницьким не обговорював взагалі, будь-яких бесід про це з ним не вів. Питань міжнародного становища Радянського Союзу я з Яворницьким не обговорював... Антирадянських поглядів в бесідах з Яворницьким я не висловлював. Взагалі в бесідах з Яворницьким мені частіше доводилось слухати його"[28].

Зважаючи на впертість В.Пархоменка, слідство береться за Ненадкевича, якого 20-го листопада передають з Контррозвідувального відділу до Таємного. Допити Леоніда Олександровича проводив вже знайомий нам по "роботі" з П.О.Єфремовим слідчий Антонюк. Ненадкевич звинувачення на свою адресу з боку П.Єфремова відкидає, іронізуючи на черговому допиті: "Очевидячки, з міркувань конспіративного характеру гр-н Єфремов запропонував мені вступити до організації в настільки обережній і дипломатичній формі, що обставини мого вступу до неї не збереглися в моїй пам'яті"[29].

Допити Л.О.Ненадкевича тривають, причому, як тепер достеменно відомо, з застосуванням крайніх методів впливу, від чого, певно, в кінці листопада він і захворів: проте невдовзі вони відновилися і вже 14 грудня він визнав свою належність до "СВУ" з 1927 року, а 20 грудня розповідав слідчому про свою "діяльність": "Мені, як члену "СВУ", була доручена робота на Державних курсах українознавства, лектором яких я зробився восени 1928 року"[30].

Наприкінці грудня 1929 року відбулася серія очних ставок між Л.Ненадкевичем та П.Єфремовим з одного боку, та між В.Пархоменком і Л.Ненадкевичем - з іншо-

го. Звичайно, в них немає нічого нового порівняно з тим, що було вже зафіксовано слідством. Зазначено лише, що В.Пархоменко не вступив на шлях компромісів з ДПУ. Пізно ввечері 28 грудня, під час допиту, Володимир Олександрович звернувся з листом до прокурора області, в якому відхилив усі звинувачення на свою адресу, розповів про репресивні методи слідства, зокрема, нічні допити, що згубно впливали на стан його здоров'я. Додамо: у професора було хворе серце, відсутня нирка. Разом з тим, він не втрачав надій, наголошуючи: "Я глибоко вірю в Радянське правосуддя, котре не стане губити людину невинну..."[31].

Члени Дніпропетровської філії "СВУ" - В.О.Пархоменко, Л.О.Ненадкевич, Л.Є.Біднова, П.О.Єфремов (крім Е.А.Павловського, що за нестачею доказів був засуджений до заслання на Північний Кавказ) отримали різні строки ув'язнення (Ненадкевич та Пархоменко, приміром, по 10 років)[32]. Відкритого судового процесу у Дніпропетровську провести не вдалося. Члени "СВУ" тут проходили через Судову Трійку при колегії ДПУ (вичерпної інформації по П.О.Єфремову у нас бракує - Авт.). Про рівень слідства свідчить той факт, що в справах немає, по суті, жодної згадки про матеріальні докази злочинної діяльності звинувачених. Разом з тим, хибність головного методу слідства (натиск на звинувачених), не викликає сумнівів. Особливо показовими є звинувачення Л.О.Ненадкевича, де серед іншого (антирадянська агітація, вербування нових членів) йому поставлено у вину те, що він "завжди відвідував будинок Яворницького, де збиралися професори та викладачі..., під час цих зборів виголошувалися тости за скоріше звільнення України від Московського гноблення"[33].

Інформації щодо подальшої долі членів Дніпропетровської філії "СВУ" явно бракує кримінальній справі В.Пархоменка, зокрема, збереглися два листи: в Ленінградське відділення Держвидаву, де готувались до друку його монографії "Русь і степ" та "Нарис з історії Східної Європи", і де у 1924 році була надрукована книга професора "Витоки російської державності", а також ректору ДІНО, в якому висловлювалося занепокоєння з приводу бібліотеки та рукописів праць в квартирі вченого. Листи, датовані 3 січня 1932 року і написані у Карелії, поштове відділення "Медвежа гора". Якщо виходити з печаток та штемпелів на них, то Пархоменко "брав участь " у будівництві Біломор-Балтійського каналу. Справу Л.О.Ненадкевича 23 травня 1930 року було переглянуто, його засудили до п'яти років позбавлення волі. У 30-ті роки він жив у Запоріжжі, працював економістом. Запорізьким міськвідділом ДПУ Ненадкевич "пророблявся" в контрреволюційній діяльності і після звільнення з таборів.

У 1989 році членів Дніпропетровської філії "СВУ" було реабілітовано, їх минуле належить історії нашого суспільства.

ПРИМІТКИ

[1] Державний архів Служби безпеки України (далі - ДА СБУ).-Фонд карних справ, спр. 67098 ФП; Спілка визволення України. Стенограф. звіт судового процесу.-Х., 1931; Звезда.-1930.-28 лют.

[2] Балабольченко А. "СВУ" суд над переконаннями// Вітчизна.-1989.-№11.- С. 14.

[3] Касьянов Г. Доля академіка С.О.Єфремова//Під прапором ленінізму.-1989.-№19.-С. 2; Білокінь С. СВУ - опера

ГПУ?//Наш час.-1991.-№12; Шаповал Ю. Академік Сергій Єфремов. Хроніка загибелі//Рада.-1992.-№40.

[4] ДА СБУ. - Спр.П-22306, П-2274, П-7264; Л.Є.Біднова - дружина В.О.Біднова - українського історика і краєзнавця (1874-1935), подробиці див.: Мицик Ю.А. Д.І.Яворницький і В.О.Біднов//Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження Д.І.Яворницького.-Дніпропетровськ, 1991.-С. 20.

[5] ДА СБУ. - Спр. П-22274.-Арк.1.

[6] Там само.-Арк. 5.

[7] Докладніше про В.В.Білого див.: Чабан М.П. Етнограф і краєзнавець. Володимир Білий//Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження Д.І.Яворницького.-Дніпропетровськ, 1991.-С. 57-59.

[8] ДА СБУ. - Спр. П-22306.-Арк. 5-6.

[9] Там само.-Арк. 6.

[10] Там само.-Арк. 10-13.

[11] Там само.-Арк. 16.

[12] Там само.-Арк. 19.

[13] Там само.-Арк. 22.

[14] Там само.-Арк. 30.

[15] Там само.

[16] Там само.-Арк. 36.

[17] Там само.- Спр. П-22274.-Арк. 13.

[18] Там само.- Спр. П-22306.-Арк. 37.

[19] Там само.-Арк. 40-41.

[20] Там само.-Арк. 65.

[21] Там само.-Арк. 75.

[22] Там само.-Арк. 83.

[23] Там само.-Арк. 125.

[24] Там само.-Арк. 134.

[25] Там само.-Арк. 142.

[26] Там само.-Арк. 134.

[27] Там само.-Арк. 135.
[28] Там само.-Арк. 176.
[29] Там само.-Арк. 171.
[30] Там само.- Спр. П-22274.-Арк. 81.
[31] Там само.- Спр. П-22306.-Арк. 202.
[32] Там само.-Арк. 241; Спр. П-22274.-Арк. 92.
[33] Там само.-Арк. 92.

Ю.П.Бондарчук

КАРАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ ОРГАНІВ НКВС УКРАЇНИ ПО ВИЛУЧЕННЮ "ТРОЦЬКІСТСЬКО-ЗІНОВ'ЄВСЬКИХ ЕЛЕМЕНТІВ" НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ

В історії України 1937-1938 рр. увійшли під назвою "великого терору", коли на поталу збанкрутілим ідеям були принесені мільйони життів наших співвітчизників. Терор кінця 30-х рр. здійснювався на основі проведення масових широкомасштабних операцій серед різних прошарків населення, національних та професійних груп і втягував у свою орбіту сотні тисяч людей.

Аналогічні тенденції спостерігаються і на залізничному транспорті, який був об'єктом посиленої уваги з боку НКВС. Адже "теоретична" перлина Сталіна про те, що "транспорт є вузьким місцем нашої економіки"[1] однозначно вказувала, де треба шукати ворогів. Настанови вождя обговоренню не підлягали, їх негайно виконували. Про високий відсоток "ворогів", "викритих" саме на залізницях, свідчать документи про масові вбивства, здійснені органами НКВС у Вінниці 1937-1938 рр., та розкриття там масових братських могил під час німецької окупації 1943 р. Так, у списку розпізнаних жертв - 6,5% складають працівники залізничного транспорту [2].

Хвороблива уява працівників ДТВ ГУДБ НКВС, за підказкою Кремля, створила неймовірну кількість різно-

манітних терористичних, фашистсько-повстанських, шпигунсько-диверсійних та націоналістичних чисельно розгалужених організацій. Список контрреволюційних груп, що "заполонили" залізничний транспорт, їх політичне забарвлення та різноманітні засоби шкідницької діяльності можна перелічувати до безкінечності. Разом з тим, в порівнянні з іншими, каральна операція по вилученню "троцькістсько-зінов'євських елементів" на залізничному транспорті набула найбільш масового та винятково розгнузданого характеру. Охопила, як свідчить статистика, переважну більшість репресованих, серед них, перш за все, членів ВКП(б) і комсомольців. Прагнучи виконати сумнозвісні ліміти, органи НКВС залучали до цієї категорії і значну кількість безпартійних, які не мали ніякого уявлення про політичні погляди партійної опозиції.

Каталізувати боротьбу з "троцькістсько-зінов'євським елементами" підсилити її ідейно, створити навколо неї відповідну громадську думку ставив за мету відкритий судовий процес над так званим "Паралельним антирадянським троцькістським центром", на якому разом з Г.П'ятаковим, Ю.Радеком, М.Богуславським, Г.Сокольниковим та іншими на лаві підсудних опинився колишній начальник Південної залізниці, а з 1935 р. - заступник наркома шляхів сполучень СРСР Яків Абрамович Лівшиць[3].

Коментуючи хід процесу, газета "Правда" писала: "Жахом віє від показань Лівшиця... партія повірила його покаянню, відходу від троцькізму і призначила його на відповідальну посаду начальника Південної залізниці, а надалі заступника наркома шляхів сполучень. Але для Лівшиця і його троцькістів - друзів, як для професіоналів зради, довір'я означало лише можливість більше шкодити, красти, убивати робітників, готувати терористичні акти, влаштовувати катастрофи"[4].

З погляду на подібні звинувачення, пошук "розставлених" прихильників троцькізму на Південній, Південно-Західній, Сталінській, обох Донецьких, Одеській

магістралях здійснювався з особливою ретельністю. Тим паче, що на найвищому державному рівні постійно нагніталася істерія щодо пошуку ще "не викритих ворогів народу", "до ліквідації ідіотської хвороби політичної безтурботності"[5]. В.Молотов у статті "Уроки шкідництва, диверсій та шпіонажу японо-німецько-троцькістських агентів" безапеляційно заявляв, що вороже "кубло" на залізницях ще остаточно не викрите, що "троцькістська шкідницька організація в НКШС залишилась існувати..., особливо ухитряється в організації аварій і катастроф. Це нам зайве нагадування про необхідність розгорнути боротьбу з шкідництвом і шкідниками до кінця"[6].

Відповідь "караючого меча революції" не забарилася. Так, одночасно з арештом у Москві Я.Лівшиця, на Південній залізниці почався пошук "убивць та шпигунів підпільної троцькістської організації". Працівники НКВС одразу ж звернули увагу на начальника політвідділу Південної дороги Раїсова, якому свого часу "пощастило" отримати посаду не без втручання опального Лівшиця. Ще до початку "Московського процесу", Раїсов і його найближче оточення були заарештовані[7]. Адже практично всі, хто був в близьких стосунках з колишніми керівниками магістралі, ставали об'єктом пильної уваги каральних органів країни. Тільки в січні-лютому 1937 р. працівниками ДТВ УДБ НКВС Південної залізниці було заарештовано 276 "навербованих" Раїсовим членів троцькістської організації[8].

У другій половині 1937-1938 рр. до останніх, зокрема, було зараховано керівників та провідних спеціалістів Південної дороги. Серед них начальники залізниці П.С.Шушков, Малій, начальник паравозної служби Кочубей, начальники вагонної служби Чичельницький і Конніков, начальник планово-економічного відділу Коган, інженери управління дороги В.Капацин, М.Пономарьов, М.Золотарьов, начальники лінійних господиниць П.Горбунов, Д.Кравченко та багато інших[9].

Тогочасна періодична преса практично у кожному номері не тільки повідомляла про нові "перемоги" ук-

раїнських чекістів у боротьбі з троцькізмом на теренах Південної залізниці, а й сама брала активну участь у їх пошукові. Зокрема, після неодноразових "викривальних" матеріалів у часописі "Більшовик Південної" органами НКВС на початку 1937 р. була викрита "троцькістська організація" в паровозному відділенні Основ'янського депо[10].

В цьому ж відділку були заарештовані "люті троцькісти" - начальник політвідділу Ривкін та його заступник Дяченко. Ще одного заступника начальника політвідділу Основ'янського депо В.Гальченка, як "ставленика Раїсова", "караючий меч революції" наздогнав через рік на Амурській залізниці, де він обіймав посаду заступника начальника політвідділу дороги[11]. В лютому 1937 р. "троцькістська диверсійно-шкідницька група" у складі Богданова, Бондаренка, Сидоренка, Іванова та інших була ліквідована в харківському депо "Жовтень"[12].

В депо ст.Лозова були викриті і заарештовані як троцькісти начальник паровозного парку Проценко, начальник шляху Никифоров, начальник вагонної служби Осецький та інші[13]. Співставляючи висунуті їм звинувачення, можна помітити певний стилістичний стереотип, що переходив із справи до справи, змінюючись лише в окремих незначних деталях.

З діяльністю троцькістських організацій на залізницях нерозривно пов'язувались практично всі негативні моменти в роботі служб магістралей. Так, токар механічного цеху ХПРЗ, стахановець П.К.В'юнченко зі сторінок газети "Більшовик Південної" запитував: "Троцькісти на нашій дорозі організували катастрофи, аварії. В нашому цеху багато років працював племінник Троцького Сєдов, який шкодив заводу. Багатьох троцькістів прибрали, але поломки у нас є і зараз. Чи не пакостить тут шкідницька рука?"[14].

Надзвичайну пригоду 20 серпня 1937 р. в депо Харків-Сортувальна начальник дорожно-транспортного відділу головного управління держбезпеки Південної

залізниці Леопольд в інформації для наркома внутрішніх справ УРСР І.Леплевського пов'язав з діяльністю ворожої контрреволюційної групи. "Під час електрозварювальних робіт сталося коротке замикання, внаслідок чого виникла пожежа, вважаю, - писав він, - що в даному випадку має місце диверсійний акт. Слідство ведемо в розрізі викриття контрреволюційної диверсійної групи. У справі заарештовано 5 осіб (в тому числі начальника депо Шелеста та заступника начальника депо Дейнеку"[15]. Як бачимо, навіть короткого замикання було достатньо для того, щоб "компетентним" органам стало зрозумілим, що за цим стоїть шкідницька рука ворога народу.

Всі надзвичайні пригоди списувались на троцькістсько-диверсійні групи і на Полтавському паровозо-ремонтному заводі. У справі "правотроцькістської організації" на підприємстві проходив, зокрема, колишній голова республіканського комітету профспілки залізничників, відомий організатор виробництва І.О.Виростков, засуджений 14 жовтня 1937 р. Військовою Колегією Верховного Суду СРСР до вищої міри покарання[16]. В 1937-1938 рр. на ППРЗ в зв'язках з "право-троцькістською організацією" були також звинувачені і засуджені директор заводу А.В.Лозовий, технічний керівник підприємства М.А.Бурмистров, інші керівники цехів і служб[17].

Не менш чисельними були втрати серед працівників і на столичній Південно-Західній магістралі, звинувачених у причетності до "право-троцькістської організації". Звернувшись до архівно-слідчих справ, переданих СБУ до Центрального архіву громадських об'єднань України, можна зробити висновок, що на основі правотроцькістської контрреволюційної організації було винищено практично весь керівний склад Південно-Західної залізниці. Як свідчить Є.М.Скляренко, лише в управлінні дороги було арештовано 43 працівники. Серед них, колишні начальники залізниці О.М.Зорін (засуджений до розстрілу в 1937 р.), О.Г.Свіріков (розстріляний в 1937 р.)[18], В.І.Оболоний (розстріляний в 1938 р.)[19] та інші.

Особливістю "сценарію" щодо пошуку та викриття

"розгалужених" право-троцькістських організацій, розробленого спецслужбами для столичної дороги, став їх "тісний зв'язок" із аналогічними контрреволюційними центрами, "зосередженими" в ЦК КП(б)У та НКВС УРСР. Наприклад, завідуючі промислово-транспортним відділом ЦК КП(б)У Шергов Р.М., Струц В.М. та їх заступники Баламутов і Дедеко, заарештовані почергово в 1937 р., "займалися" разом з керівництвом залізниці розстановкою "троцькістських" кадрів на українських дорогах та "очолювали" відповідні "право-троцькістські організації" на Південно-Західній залізниці[20].

Ще один "куратор" українських залізниць - начальник 6 (транспортного) відділу УДБ НКВС УРСР Письменний Я.В. був заарештований в червні 1937 р. як ставленик колишнього наркома внутрішніх справ УРСР В.А.Балицького. За "завданням" останнього, як видно із архівно-слідчої справи, Письменний Я.В. "вербував" людей для участі в троцькістській антирадянській змові, "зривав" боротьбу з троцькістським підпіллям на залізничному транспорті і, особливо, на Південно-Західній дорозі, а також "приховував" троцькістські кадри в підпорядкованому йому відділі[21].

Не важко здогадатися, що після арештів "керівників" контрреволюційних організацій "достойники доблесного меча революції" ретельно добирали й їх "активних" учасників. Наприклад, у 1938 р. як учасник "право-троцькістської організації", яку очолювали згадувані Струц, Баламутов та Дедеко, був заарештований колишній керівник профспілки Південно-Західної дороги, а з березня 1937 р. начальник відділу прийому та звільнення цієї ж залізниці М.Л.Мелентьєв. Злочинна діяльність останнього полягала в тому, що він за "завданням" організації проводив викривлення й саботаж рішень партії та уряду щодо діяльності профспілок, постанов лютнево-березневого пленуму (1937 р.) ЦК ВКП(б): "Про новий порядок прийому і звільнення працівників"[22].

Вже через декілька годин після арешту, Максим Ле-

онтійович Мелентьєв був змушений "добровільно" розповідати про свою "участь" в антирадянській право-троцькістській організації. Під диктовку слідчого, адже на суді від своїх показань він відмовиться, у своїх зізнаннях "залучає" до троцькістської діяльності цілий ряд керівників Південно-Західної залізниці: заступника начальника політвідділу Соколова, начальника служби шляху Рибальченка, начальника політвідділу Київського відділення Каменського, начальника Жмеринського політвідділу Проценка (на очній ставці з Мелентьєвим заперечував свою участь в троцькістській організації - авт.), начальника 9 вагонної ділянки ст.Дарниця Герповського, начальника ст.Чернігів Фількінберга та багатьох інших[23]. Мелентьєву, на відміну від названих ним осіб, вдалося уникнути розстрілу тільки тому, що його справа "набула нестерпної тяганини" - її "розслідували" аж до середини 1940 р. Та все ж, незважаючи на деяку політичну відлигу в країні та зауваження начальника спецвідділення головної прокуратури залізничного транспорту СРСР Хохлова, який констатував, що "належність Мелентьєва до троцькістської групи у справі не має достатніх доказів", він був засуджений 26 жовтня 1940 р. до 8 років ВТТ[24].

У справі "право-троцькістської організації на Південно-Західній залізниці також проходили: начальник служби руху В.І.Жуковський-Рокицький (засуджений до ВМП); заступник начальника служби шляху П.А.Самойлович (засуджений до 15 р. ВТТ); начальник командних курсів управління залізниці М.Г.Голембіовський (засуджений до ВМП); начальник вагонної служби В.Я.Трофімов (засуджений до ВМП); начальник планового відділу К.І.Туревич (засуджений до ВМП); головний бухгалтер Київського паравозного відділення Я.О.Амлинський (засуджений до ВМП); начальник Київського відділення служби руху А.Р.Раупенас (засуджений до ВМП); начальник Київського ПРЗ М.Я.Луценко (засуджений до ВМП)[25].

Понад два роки просидів у застінках НКВС заступник начальника політвідділу Південно-Західної дороги

по кадрах П.С.Кураш. За цей час слідство наполегливо доводило, що за півтора місяці своєї роботи на залізниці він встиг провести велику та багатопланову розкладницьку роботу серед кадрів магістралі, встановив тісні зв'язки з "право-троцькістською організацією" на транспорті. Не зважаючи на застосування незаконних методів ведення слідства, П.Кураш категорично відкидав усі звинувачення, аргументовано спростовував зібрані проти нього "компрометуючі" матеріали. Завдяки мужній позиції під час слідства на тлі політичної відлиги 1939 р. Курашу вдалося вийти із в'язниці на свободу.

Цікавий у цій справі і той факт, що після свого звільнення П.С.Кураш намагався притягти до судової відповідальності тих, хто під час слідства над ним знущався, вибивав "зізнання", змушуючи підписувати неправдиві протоколи, фабрикував справу. Однак відповісти за свої дії щодо Кураша начальнику ДТВ НКВС Південно-Західної дороги Заславському, слідчому Гольфману, прокурору Південно-Західної дороги Хорошилову та його заступникові Павловичу не судилося, бо вони самі у 1939 р. стали жертвами тієї ж каральної машини, "гвинтиками" в якій довгий час справно служили[26].

В ході ліквідації "право-троцькістської організації було практично ліквідовано керівництво Одеської залізниці. Серед засуджених до вищої міри г окарання з 1937 по 1939 рр. начальники дороги П.І.Суслов, Л.Р.Мілх, О.І.Крихун, А.В.Бодров[27]. Така ж доля спіткала 1938 р. й начальника політвідділу Одеської залізниці В.Соколовського[28].

Своєрідні погроми здійснювались і у відділках Одеської залізниці. В депо "Херсон" звинувачення у "троцькізмі" було пред'явлене начальникові паровозного відділення Кравчині, начальникові паровозного парку Рудакову. В депо "Знам'янка" у справі "право-троцькістської організації" проходив колійний майстер Григор'єв. Розгалужені "контрреволюційні організації були викриті в депо "Одеса-Сортувальна", "ім.Постишева",

"Одеса-товарна", а також на ст.Пересип[29].

Висока концентрація "право-троцькістських елементів", спостерігалась, на думку органів НКВС, на Північно-Донецькій дорозі. У зв'язку з цим, в їх поле зору потрапив ряд працівників Кагановичського вагоноремонтного заводу. Серед них начальник ковальського цеху Боженко, виключений із партії за приховування соціального походження; майстер ковальського цеху Димитров, позбавлений партійного квитка за антирадянські настрої; плановик відділу капітального будівництва Чумак, скомпроментований зв'язками з офіцерами білогвардійської армії; начальник відділу постачання Бутченко, запідозрений в симпатії до троцькізму, та інші. Газета "Железнодорожник Донбасса" зі своїх сторінок безапеляційно запитувала: "До яких пір всіляка гниль, вороже налаштовані елементи... будуть знаходити собі теплий притулок на заводі?"[30]. Відповіді довелося чекати недовго. Незабаром ці та інші працівники були заарештовані органами НКВС.

Під час "ретельного розслідування "виявилося", що центром "право-троцькістської організації" було керівництво Північно-Донецької залізниці, яке майже в повному складі, разом з начальником дороги Яковлевим та начальником політвідділу Воробйовим було репресоване наприкінці 1937 р.

В управління щойно створеної Південно-Донецької залізниці "контрреволюційні право-троцькістські елементи" групувались навколо начальника служби руху Малющицького та його заступника Сухаренка, заступника начальника пасажирської служби Мартена, начальника планового відділу Блошенка, начальника паравозної служби Богдановича та інших[31]. Проведені арешти, пов'язані з ліквідацією згаданої організації, дозволили органам НКВС "виявити" ще близько трьох десятків класових ворогів. В їх числі начальник Волновахського депо Антоненко, завкондукторськими бригадами Ясинуватського відділку Т.Федюк та інші .

В жорна репресій в серпні 1937 р. потрапили також перший директор Південно-Донецької магістралі Дон-

ченко та начальник політвідділу Орлов. Лише кілька місяців їх роботи на своїх посадах (з квітня 1937 р.) дали підставу органам НКВС для звинувачення останніх у "великій та багатоплановій шкідницькій роботі" на залізниці[33].

Аналогічні тенденції по перманентному пошукові ворогів відбувались також і на Сталінській залізниці, на якій, разом з керівництвом магістралі, начальниками дороги Біликом, Давидовим, начальниками політвідділу Левченком та Марченком, було заарештовано сотні чесних, висококваліфікованих, відданих режимові спеціалістів та робітників.

Як бачимо, масова каральна операція по вилученню "троцькістсько-зінов'євських елементів" торкнулася всіх без винятку категорій робітників та службовців залізничного транспорту. Однак, найбільш відчутного удару зазнали інженерно-технічний персонал та висококваліфіковане робітництво, незалежно від того були вони членами партії чи безпартійними, сліпо підтримували режим а чи "засвітилися" в попередні роки партійних дискусій. Перманентний пошук прихильників ідей Троцького-Зінов'єва призвів до повного винищення керівництва залізниць. Арешти найбільш кваліфікованих та досвідчених спеціалістів і робітників, атмосфера страху, невпевненості та підозри привели до послаблення трудової та технологічної дисципліни, хронічного невиконання планів вантажних та пасажирських первезень.

Цілком очевидно, що згаданою каральною акцією не вичерпувалися масові репресії працівників чотирьох українських залізниць. Вона стала лише частиною тієї, ні з чим не зрівняної трагедії, яка спіткала залізничників, як і всіх громадян держави - соціалістичного експерименту в роки великого терору.

ПРИМІТКИ

[1] Сталін Й. Звітна доповідь XVII з'їздові партії//Твори.-Т. 13.-К., 1951.-С. 341.

[2] Вінниця: злочин без кари. Документи, свідчення.-К., 1994.-С. 249-310.

[3] О так называемом "параллельном антисоветском троцкистском центре". Справка КПК при ЦК КПСС, ИМЛ при ЦК КПСС, Прокуратуры СССР, КГБ СССР//Известия ЦК КПСС.-1989.-№9.-С. 30-50.

[4] Правда.-1937.-27 января.

[5] Сталин И. О недостатках партийной работы и мерах ликвидации троцкистских и иных двурушников.М.,1937.-С. 30

[6] Молотов В. Уроки вредительства, диверсий и шпионажа японо-немецко-троцкистских агентом.-М., 1937.-С. 29.

[7] Державний архів Харківської області (далі - ДАХО).-Ф.П. 88, оп. 1, спр. 60.-Арк. 168.

[8] Там само.-Спр. 50.-Арк. 47.

[9] Ревин Д. Музей Южной железной дороги: [Харьков]: Путеводитель.-Харьков, 1990.-С. 22.

[10] Большевик Южной.-Харьков.-1937.-6 февраля.

[11] ДАХО.-Ф.П. 88, оп. 1, спр. 57.-Арк. 10.

[12] Большевик Южной.-Харьков.-1937.-11 февраля.

[13] Там само.-1 апреля.

[14] Там само.-26 января.

[15] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України).-Ф. 1, оп. 20, спр. 7121.-Арк. 24.

[16] Державний архів Служби безпеки України.-Спр. 38031--Арк. 130-131.

[17] Наливайко І.М. В пазурах смерті//Реабілітовані історією.-Київ-Полтава, 1992.-С. 192-195.

[18] Скляренко Є.М. Заложниками стали залізничники//З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.-Київ, 1994.-№1.-С. 177.

[19] ЦДАГО України.-Ф. 263, оп. 1, спр. 48569.-Арк. 364.

[20] Там само.-Ф. 1, оп. 6, спр. 438.-Арк. 63; Ф. 263, оп. 2, спр. 35166.-Арк. 87-90.

[21] Там само.-Ф. 263, оп. 1, спр. 45886.-Арк. 48-227.

[22] Там само.-Спр. 48569.-Арк. 12.

[23] Там само.-Арк. 86-106.

[24] Там само.-Арк. 320-323.

[25] Там само.-Арк. 341, 343, 345, 347, 349, 355, 360.

[26] Там само.-Спр. 35166.-Арк. 1-184.

[27] Дорога и люди.-Одесса: Маяк, 1991.-С. 269.
[28] ЦДАГО України.-Ф. 263, оп. 1, спр. 48569.-Арк. 104.
[29] Черноморский гудок -Одесса.-1937.-17 мая, 10 июня, 2 июля.
[30] Железнодорожник Донбасса.-Артемовск.-1937.-27 июня.
[31] Магистраль угля.-ст.Ясиноватая.-1937.-12 сентября.
[32] Там само.-3, 5 сентября.
[33] Там само.-12 сентября.

Т.Ф.Григор'єва

КРИМІНАЛЬНА СПРАВА "ЧОРНИЙ ОРЕЛ"

Весною 1933 року, коли голод продовжував свою смертельну ходу, в установах ДПУ УСРР йшов активний пошук чергових жертв. Після гучного процесу над "Спілкою визволення України" (СВУ) серед співробітників ДПУ, стало модою створювати "контрреволюційні організації". Широко практикувалось звинувачення у прихильності чи симпатії до СВУ. Одну з таких контрреволюційних повстанських організацій було "створено" ДПУ на території Обухівського і Кагарлицького районів. Під час розробки справи були заарештовані: Карпенко Іван Карпович, Французов Василь Хомич, Лютов Микола Мойсейович, Богданенко Трохим Кирилович, Горанін М.І. жителі м.Києва; Васильченко Федір Данилович, Наріжний Кузьма Пилипович, Подолян Роман Іванович, Заїка Йосип Архипович, Мірошник Тимофій Мойсійович, Павлик Захар Демидович, Павлик Василь Данилович, Козуб Федір Микитович, Заїка Павло Архипович - жителі с.Слободи Кагарлицького району; Зварич Пантелеймон Степанович, Зварич Опанас Іванович, Варениченко Іван Олексійович, Бобир Марко Гаврилович - жителі с.Верем'я Обухівського району Київської області.

Організаторами контрреволюційної повстанської організації були визнані І.К.Карпенко, В.Х.Французов,

М.І.Горанін, Т.К.Богданенко, П.С.Студзинський, М.М.Лютов. Організація ніби-то ставила за мету підготовку збройного повстання проти радянської влади, мала назву "Чорний орел". Зображення чорного двоголового орла було і на прапорі організації.

Керівником організації визнаали Івана Карповича Карпенка, 1905 року народження, вихованця Київського дитячого притулку та родини Денисенків із села Верем'я, українця, з початковою освітою, бувшого кандидата в члени КП(б)У. З раннього дитинства він заробляв собі на прожиття, наймитував, пас худобу у заможних хазяїв. Зокрема, більше 5 років служив у Д.Л.Заїки, потім у Т.О.Стріхи у с.Слобода.

Після революції у 1919 році, коли йому йшов лише 15 рік, вступив до Білоцерківського карального загону по боротьбі з бандитизмом. Там захворів на тиф і після 2-х місячного лікування повернувся до села Верем'є. Але через короткий час зять Ганни Денисенко прогнав його, звинувативши у тому, що від нього заразилась тифом його дружина. Знову Іван Карпович іде випробувати свою сирітську долю, наймитує по селах Стави, Вінцен·івці, навчається чоботарському ремеслу у поляка Чемпиша у с.Мирівці, потім працює на цукровому заводі у Білій Церкві. Тут вступає до лав комуністичної спілки молоді. У 1923 році його відряджають до Києва на завод "Більшовик", але через нетривалий час скорочують. За станом здоров'я звільняють і від дійсної військової служби. З 1927 року Іван Карпович, щоб заробити на прожиття, розпочинає працювати чоботарем у різних приватних майстернях, та державних артілях. У м.Києві одружується з Агеєвою Марією Петрівною. А у 1931 році знову змінює професію і працює токарем на заводі "Ленінська кузня", де став кандидатом в члени КП(б)У, приймає активну участь у громадському житті колективу. Наступив голодний 1932 рік. В зв'язку з тим, що матеріальне становище родини стало погіршуватись, шукає виходу з цього становища, змінює роботу. Але це не покращило матеріальний стан, сім'я стала голодувати. Щоб хоч якось вижити, став займатись перепрода-

жем комерційного хліба на базарах сіл, знайомих йому з дитинства. Відчувши, що став предметом особливої уваги ДПУ, виїхав до Брянська, де працював у майстерні по ремонту взуття, та цей переїзд не врятував його. 6 вересня 1933 року його заарештували і відправили до Києва.

Таким же безпіставним був аршет Французова Василя Хомича, 1905 р.народження, уродженця м.Києва, українця, позапартійного, з початковою освітою, що проживав з дружиною Марією Дмитрівною, 12-річною донькою Вірою і 8-річним сином Олександром по вул.Жилянській, 75, кв. 16-а. Після демобілізації з лав Червоної армії (у 1930 році) пішов працювати на завод "Ленінська кузня", з вересня 1931 став працювати в органах міліції. За привласнення 15 крб., вилучених під час обшуку, був притягнений до відповідальності і засуджений на 1,5 року примусових робіт. Після цього працював теслею на Лук'янівських кагатах. Був знайомий з І.К.Карпенком, підтримував з ним дружні стосунки, інколи зустрічались.

В селі Слобода Кагарлицького району Іван Карпович товаришував з Васильченко Федором Даниловичем. Підлітками вони разом пасли худобу, потім подружились і підтримували зв'язки. На цій же підставі в селі Слобода заарештували усіх, хто мав добрі стосунки, чи жив поряд з Ф.Д.Васильченком, чи мав будь-яку провину перед радянською владою.

Так, Федір Данилович Васильченко, 1908 р.народження, Йосип Архипович Заїка, 1908 р.народження, Захарій Дмитрович, 1909 р.народження, притягувались до суду, мали терміни примусових робіт. Подолян Роман Іванович, 1890 р.нароження приймав участь у громадянській війні у війську С.Петлюри; Павлик Василь Данилович, 1896 р.народження, як бувший куркуль-експертник.

По такій же схемі проведені були арешти і у с.Верем'я. До цього числа зарахували одноосібників і бувших заможних селян: Зварича Пантелеймона Степановича, 1893 р.народження, Варениченко Івана Олексійовича, 1899 р.народження, Бобиря Марка Гавриловича, 1902 р.народження.

Під час допитів І.К.Карпенко, за сценарієм слідчого "розповідав" про причини, що змусили його стати на шлях боротьби проти радянської влади. Зокрема, невдоволення рядом заходів існуючої влади, а саме: хлібозаготівлею, ліквідацією куркульства, примусовою колективізацією, голодом 1932-1933 рр., та іншими, котрі він вважав несправедливими і такими, що погіршували становище селянства. Весною 1933 року, перебуваючи у надто скрутному матеріальному становищі, це невдоволення владою досягло такої сили, що він вирішив, що краще зі зброєю в руках досягти покращення свого життя, ніж помирати голодною смерттю.

Всі ці обставини і спонукали його, після довгих роздумів, на створення такої організації, котра б ставила за мету підняти збройне повстання по селах Київської області. Для здійснення цих намірів він став залучати до організації своїх знайомих, котрим довіряв і котрі, в певній мірі, поділяли його погляди. Це М.І.Горанін, Т.К.Бондаренко, В.Х.Французов, М.М.Лютов та Петро (прізвища не знав). Оформилась організація 8 травня 1933 року на зібранні, що проходило у Народному домі (нині театр оперети) по Васильківській вулиці, де кочегаром працював Петро. Тут же був розроблений план дій, передбачалось створити мережу контрреволюційних повстанських осередків по селах, враховуючи те, що селяни через голод налаштовані проти радянської влади. Політичну платформу не визначали, розраховували на те, що після перемоги повстання на Україні, сам народ вибере той уряд і політичну систему, котра найбільш буде відповідати його інтересам. Планом організації були передбачені і інші політичні питання, зокрема, про відокремлення України від Російської Федерації, але на початковом етапі повстання це вважалось недоцільним, а рахувалось, що єдиним фронтом треба виступати проти існуючого ладу, а потім вирішувати питання відокремлення. На організаційному зібранні розглядались також питання фінансів, озброєння, виготовлення та поширення прокламацій та інші. Розпочати агітаційну роботу планувалось з Правобережжя (Білоцерківського,

Обухівського, Ржищівського, Кагарлицького районів), де продовольчі труднощі були найтяжчими і селянство охоче пішло б проти радянської влади.

Продумали в ДПУ і питання друкування прокламацій, котрі повинен був виготовити малописьменний Горанін шрифтом "Гутенберга", що за гроші І.К.Карпенка купив М.М.Лютов. йому допомагала його приятелька Маруся - кондуктор трамваю. Було підготовлено біля 10 примірників, а розповсюджено 4. Прокламація, як доказ, під час слідства не фігурувала, так, як буцім-то, були знищені всі примірники. Тому зміст можна відновити лише частково за матеріалами слідчої справи. Та це не головне, врешті-решт її в природі не існувало, а лише у "хворобливій уяві" уповноваженого СПВ КОУ ДПУ Левренка. Наведемо фрагмент тексту:

"Програма 1933 р. Визволення України. Робочі і крестьяне, одумайтесь, під чією владою загнічені. Робочі і крестьяне, визволяйтеся, захищайте своїх батьків та матерів, з котрих жидівська влада п'є кров. Робочі і крестьяне, беріть козацьку зброю, визволяйте щиру Україну. Бийте проклятих жидів"[1].

Порівнявши план повстання, його мету, бачимо, що заклики, неведені в протоколах допитів, не вписуються в загальну схему. Та на логічність думок і доказів слідчі не звертали уваги.

З початку травня 1933 року члени організації повинні були виїзджати в села для проведення агітаційної роботи та вербування до контрреволюційної повстанської організації. Передбачалось відвідати села Верем'я, Черняхів, Слободу, Переселення, Юзепівку (нині Расавка), Мирівку, Жуківці, Стайки, Халеп'є та інші населенні пункти.

Розпочати повстання планувалось в ніч з 13 на 14 червня 1933 року. Повстанці рухатимуться із півночі на південь. По мірі наближення до того, чи іншого села, селяни приєднуються до основної групи, попередньо обеззброївши органи ДПУ, комуністів, а міліція і

військові підрозділи ніби-то будуть примикати до повстання, використовуючи склади зброї для своїх потреб.

На випадок провалу, повстанці повинні пробиратись до кордону з Польщею, для швидкого переходу планувалось використовувати автотранспорт, що є у окремих колгоспах і районих центрах.

Після перемоги над радянською владою, встановлюється незалежна від Росії (кацапів) Українська робітничо-селянська республіка[2]. Це коротко про плани і дії організації. На жаль, тут немає ні слова правди, окрім голоду, що косив людей.

Проведені допити встановили зв'язки підсудних між собою: родинні, товаристські, добросусідські та інші. При яких обставинах познайомились, як часто зустрічались, які мали настрої, наведені дані про майновий стан, склад родин. Підсудні, під керівництвом уповноваженого, розповідали і про свою "контрреволюційну роботу", в тій чи іншій мірі визнали провину перед державою. Чистосердечно каявся І.К.Карпенко, визнали свою провину В.Х.Французов, Ф.Д.Васильченко, П.С.Зварич, К.П.Наріжний, Р.І.Подолян, Й.А.Заїка, Т.М.Мірошник, З.Д.Павлик. А В.Д.Павлик, І.О.Варениченко, М.Г.Бобир свою провину не визнали, заперечували. У звинувальному вироці міру покарання визнали: І.К.Карпенку - 5 років виправно-трудових таборів[3], за те, що "був керівником контрреволюційної організації, вів підготовку збройного повстання з метою повалення радянської влади і встановлення самостійної Української Республіки. Для цього проводив вербування в контрреволюційну організацію, створював контрреволюційні осередки, поширював листівки з закликом до збройного повстання. В.Х.Французову, Ф.Д.Васильченко, Й.А.Заїці - по 3 роки виправно-трудових таборів кожному, як активним членам контрреволюційної організації; А.С.Зварич, К.П.Наріжний, Т.М.Мірошник - отримали по 3 роки виправно-трудових таборів кожному умовно; В.Д.Павлик, М.Г.Бобир - по 3 роки висилки на Північ кожний; Р.І.Подоляна, З.Д.Подоляна, З.Д.Павлика,

І.О.Варениченко, М.М.Лютого, П.І.Зварича - звільнити з-під варти, справу проти них припинили. Відносно тих, хто уник арешту, чи особистість котрих не була встановлена, а саме про Гораніна М.І., Богданенко Т.К., Студзинського П.С., племінниці Гораніна - Марусі, то їх матеріали відокремили в нову слідчу справу.

Прокурор Хомич, ознайомившись зі справою, визнав, що в ній є спроба оформлення контрреволюційного угрупування, котре ставило за мету боротьбу проти радянської влади. Одначе, внаслідок своєчасного прийняття заходів по її ліквідації, активної роботи вона не розпочала.

Під час особистого спілкування, як з "організатором", та і з членами угрупування, зокрема, Ф.Д.Васильченком, К.П.Наріжним, вони підтвердили прокурору, що І.К.Карпенко за домовленістю з невиявленими слідством "Петром" і Гораніним мали намір створити повстанську організацію. При цьому, з пояснень І.К.Карпенка, головну роль і ініціативу в цьому проявляв Горанін. Разом вони виїзджали до Кагарлицького і Обухівського районів, де проводили вербовку людей до своєї організації.

Тож, виходячи з того, що по справі проходять громадяни, що є соціально близькими (тобто - бідняки) і враховуючи, що угрупування тільки формувалось, зброї не було, то за пропозицією прокуратури, 2-х чоловік "відсіяли", решті значно зменшили запропоновану міру соціального захисту - покарання. Прокурор вважав за можливе застосувати умовне покарання П.С.Зваричу, Й.А.Заїці, звільнити Т.М.Мірошника, роль котрого в організації практично була незначною. Відносно решти звинувачених, то з запропонованою мірою соціального захисту, він погоджувався[4].

Невеликі цитати, залишені в слідчій справі, показують дійсну причину арештів - це голод, невдоволення на цій підставі селянських мас. Про це говорив І.К.Карпенко зі своїми знайомими. Інформаторів (сексотів) в ДПУ не бракувало - донесли

вчасно, тому із сіл були вилучені, ізольовані найбільш активні, невдоволені політикою радянської влади на селі - голодомором. На думку автора, це одна із справжніх причин масових арештів 1932-1933 рр. під "ширмою повстанських контрреволюційних організацій" на Україні.

Так безневинно відбули покарання підсудні, повернулись до родин. Та, потрапивши в руки ДПУ, не матимуть вже спокою в житті. Майже всіх засудять у страшний 1937 рік органи НКВС за цю ж видуману провину. П.А.Заїка буде засуджений ще і втретє. Розповідь про долю кожного з них - то окрема тема дослідження. У застінках НКВС УРСР розстріляють Ф.Д.Васильченка, Й.А.Заїку, В.Д.Павлика, Р.І.Подоляна. На 10 років виправно-трудових таборів засудять З.Д.Павлика, К.П.Наріжного. Відбуваючи покарання у Белбалттабі на ст.Медвежа Гора 26 березня 1939 року помре Т.М.Мірошник. Повернуться до рідного села З.Д.Павлик, А.П.Заїка (котрого у 1950 р. відправлять на поселення до Красноярського краю, де він пробуде до 1954 року)[5].

Запізно, але все-таки незалежна Україна повертає чесні імена своїм синам та донькам. Весною 1989 року (квітень-травень) реабілітувала і вище названих - живих і мертвих - в ім'я всього сущого на землі, щоб вже ніколи "чорні орли" не розправляли свої крила над Україною.

ПРИМІТКИ

[1] Центральний державний архів громадських об'єднань України.-Ф. 263, оп. 1, спр. 60682.-Арк. 59.

[2] Там само.-Арк. 60.

[3] Там само.-Арк. 198.

[4] Там само.-Спр. 65347.-Арк. 202.

[5] Там само.

О.Г.Бажан

ФОРМУВАННЯ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ТА ПРАВОВОЇ БАЗИ ДЛЯ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ІНАКОДУМСТВА В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х - 70-х рр.

Непослідовність і обмеженість процесу десталінізації, хиткість і незавершеність демократичних перетворень другої половини 50-х рр. в СРСР в цілому, і в Україні, зокрема, обумовили новий етап боротьби з будь-якими проявами інакодумства.

Вже через кілька місяців після XX з'їзду КПРС вищим політичним керівництвом були прийняті рішення, які не просто перетинали шлях до плюралізму думок і поглядів, а й націлювали партійні організації, силові структури на всіляку протидію опозиційним настроям серед різних верств населення. Як приклад можна навести постанову ЦК КПРС "Про ворожі вилазки на зборах партійної організації теплотехнічної лабораторії Академії наук СРСР", а також лист ЦК КПРС від 19 грудня 1956 р. "Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів"[1].

Важливу закономірність в зв'язку з постановою ЦК КПРС та відповідним листом вищого політичного керівництва помітив російський дисидент Михайло Молоствов, який зазначав, що протягом короткого періоду "відлиги" (лютий-листопад 1956 р.) політично мотивованих арештів, очевидно, не було, або в усякому разі відомості про них відсутні. Він наводить навіть версію про те, що весною 1956 р. була схвалена таємна партійно-урядова постанова про незастосування статті 58-10 КК РРФСР та аналогічних статей КК союзних республік, яка діяла до появи в грудні 1956 р. директиви ЦК КПРС про посилення боротьби з "антирадянськими елементами"[2].

Спираючись на загальносоюзний матеріал, М.Молоствов, очевидно, мав певну рацію, однак, він не враховував специфіку України, де боротьба з українським буржуазним націоналізмом не спадала навіть в умовах політичної відлиги.

Можна припустити, що схвалені в грудні 1956 р. документи дозволили партійним організаціям, правоохоронним органам подолати породжену XX з'їздом розгубленість, націлили їх на рішучу боротьбу з нонконформістськими силами.

У відповідності з новими політичними реаліями формувалася і законодавча та нормативна база, яка значною мірою розширяла можливості владних структур в здійсненні політичних репресій. Йдеться, перш за все, про схвалення Закону СРСР від 25 грудня 1958 р. "Про кримінальну відповідальність за державні злочини", введення в кримінальні кодекси союзних республік сумнозвісної статті-"антирадянська агітація та пропаганда" (ст. 62 КК УРСР), численні інструкції та рекомендації КДБ при Раді Міністрів СРСР, Генеральної прокуратури СРСР, Верховного Суду СРСР, підвідомчих їм республіканських органів. Спираючись на них в своїй практичній діяльності, Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР зміг відрапортувати про ліквідацію лише за період з 1954-1959 рр. 183 націоналістичних та інших антирадянських організацій і груп, притягнення до кримінальної відповідальності 1879 осіб, вжиття профілактичних заходів щодо 1300 громадян. Як особливе досягнення розцінювалось викриття органами держбезпеки 46 антирадянських груп з числа інтелігенції та молоді, які діяли в Київській, Харківській, Одеській, Вінницькій та інших областях і налічували 245 учасників[3].

Не менш "ефективною" була діяльність спецслужб і в наступні чотири роки. За останніми підрахунками, здійсненими при допомозі радника Голови Служби безпеки України, генерал-майора Володимира Пристайка, за політичними статтями в згаданий період було притягнуто до кримінальної відповідальності 219 осіб. Однак, і

ці результати, як переконуємось, не влаштовували московське керівництво.

КДБ при Раді Міністрів СРСР своїм наказом за № 00175 від 28 липня 1962 р. "Про посилення боротьби органів держбезпеки з ворожими проявами антирадянських елементів" вказував на наявність ще значної кількості антирадянських угруповань, численних випадків розповсюдження антирадянської літератури. Виходячи з цього, Комітетом держбезпеки при Раді Міністрів УРСР були розроблені спеціальні заходи по протидії ворожим елементам, затверджені постановою президії ЦК Компартії України від 11 жовтня 1962 р. [4].

Таким чином, політична відлига другої половини 50-х - початку 60-х р., процес реабілітації жертв незаконних репресій періоду сталінізму, супроводжувалися переслідуваннями інакодумців хоча і меншими за своїми масштабами, дещо іншими за спрямуванням, однак не менш сумнівними і аморальними.

Усунення М.Хрущова від влади на короткий час приглушило хвилю протестів. Країна перебувала в чеканні реальних практичних кроків нового політичного керівництва в сфері політики, економіки, духовного життя. Однак, не отримавши відповіді на поставлені питання опозиційні сили знову пішли у наступ.

Голова КДБ при Раді Міністрів СРСР В.Семичастний висловлював особливу стурбованість становищем в Україні де ядро і рушійну силу опозиції складала молодь[5]. Одночасно спостерігалось певне зміщення акцентів у вимогах опозиційно настроєних сил. Якщо в кінці 50-х - на початку 60-х рр. домінували питання економічного характеру, то вже в першій половині 60-х рр. центр ваги впевнено переміщується в сферу національно-культурної політики.

Зневірившись в можливості державної підтримки відродженню української мови і культури, переконавшись в офіційній спрямованості політики русифікації кращі представники української інтелігенції, студенства, національно свідомого робітництва, селянства шукало і

виробляло власні рецепти збереження великої та самобутньої нації. Останнє розцінювалось вищим політичним керівництвом і повністю підпорядкованими йому силовими структурами як прояв українського буржуазного націоналізму.

В фондах ЦК КПРС, ЦК Компартії України, місцевих партійних органів другої половини 60-80-х рр. знаходимо чимало яскравих документів, які визначали "генеральну лінію боротьби з українським буржуазним націоналізмом". У суворій відповідності з ними формувалася ідеологічна і правова база для переслідування активних учасників українського національного руху. Причому своєрідними координаторами усієї роботи, спрямованої проти інакодумства, залишались центральні та місцеві партійні органи, а також створені у відповідності з постановою ЦК КПРС від 17 червня 1967 року П'яте управління КДБ при Раді Міністрів СРСР, п'яті управління-відділи-відділення в територіальних органах держбезпеки[6].

Блискучим винаходом органів КДБ стало т.з. "профілактування" громадян, яке на практиці означало ніщо інше як їх залякування можливим застосуванням самих різноманітних заходів, включаючи кримінальну відповідальність. Відомо, що лише в 1967 р. в СРСР в цілому таким чином було профілактовано 12155 осіб[7] .

Великого значення "профілактуванню" надавав особисто голова КДБ при Раді Міністрів СРСР Юрій Андропов. Прагнучи підняти його на більш високий щабель, 11 жовтня 1972 р. він разом з Генеральним прокурором СРСР Романом Руденком виступив ініціатором прийняття Указу Президії Верховної Ради СРСР, яким органам КДБ дозволялося робити офіційне письмове попередження з вимогою "припинення політично шкідливої діяльності та роз'ясненням наслідків, які може спричинити її продовження". Текст згаданого документу був схвалений політбюро ЦК КПРС 16 листопада 1972 р. і механічно проштампований президією радянського парламенту 25 грудня 1972 р. [8]

У відповідності з вищеозначеним Указом в СРСР

офіційні попередження були оголошені близько шести тисячам громадян. Беручи до уваги, що приблизно третина злочинів за політичними статтями припадала на Україну, можна умовно припустити, що в республіці застереження органів КДБ отримало близько 2 тисяч осіб.

Дієвим профілактуванням громадян займалися і партійні організації республіки, які прикриваючись ідеями інтернаціоналізму бездумно викорінювали будь-які паростки національного, безжалісно випікали почуття з суспільної свідомості.

Зокрема, широка антиукраїнська кампанія здійснювалась в республіці у відповідності з постановою президії ЦК КПУ від 11 травня 1966 р., прийнятою на основі інформації Верховного Суду УРСР, Прокуратури УРСР та Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР про "пожвавлення націоналістичних елементів".

Повністю використавши можливості місцевих партійних комітетів, первинних партійних організацій, вище політичне керівництво республіки, підбиваючи підсумки кампанії по боротьбі з проявами націоналізму, мало підстави констатувати що "...відповідні організації та установи накреслили цілий ряд заходів, спрямованих на поліпшення ідейно-виховної роботи, піднесення рівня марксистсько-ленінського навчання. На партійних зборах і зборах колективів, в індивідуальних бесідах були викриті помилки в ідеологічній роботі, засуджені нездорові настрої. По відношенню до товаришів, прізвища яких згадувалися в доповідній * , було вжито заходів..."[9].

Дещо іншої думки щодо ефективності здійснених заходів дотримувався, очевидно, всевидющий Комітет держбезпеки при Раді Міністрів УРСР, який весною 1969 р. знову інформував ЦК Компартії України і своє керівництво у Москві про шумування серед української творчої інтелігенції.

Так поступово в Москві складалася думка про серйозні ідеологічні помилки і прорахунки з боку керівниц-

* Верховного Суду УРСР, Прокуратури УРСР та КДБ при Раді Міністрів УРСР.

тва республікою. Не останню роль в роздмухуванні "українського буржуазного націоналізму", як довідуємось з сучасних публікацій, зіграли спроби апарату ЦК КПРС обмежити вплив "українського угруповання" у вищих ешелонах влади[10].

Перший нищівний удар по ідеологічному апарату ЦК КПУ нанесла газета "Правда", яка 16 грудня 1965 р. без погодження з керівництвом республіканської парторганізації опублікувала статтю секретаря Львівського обкому партії В.Маланчука "Сила великой дружбы". В ній нищівно таврувалися "рецидиви українського націоналізму". Причому, це був не просто випад, а справжній виклик керівництву ЦК КПУ, яке начебто прогавило симптоми злоякісної і невиліковної хвороби.

Зібрані воєдино подібні прорахунки призвели до зміщення в березні 1968 р. з посади секретаря ЦК КПУ з ідеологічних питань Андрія Скаби. Причому лише чотири роки утримався після цього на своїх позиціях П.Шелест. В травні 1972 р. його звільнили від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ і перевели на малозначущу посаду заступника Голови Ради Міністрів СРСР.

Дещо пізніше, з метою остаточної дискредитації П.Шелеста як політика, була інспірована кампанія проти його книги "Україно наша Радянська". В основу спеціальної постанови ЦК КПУ стосовно згаданої праці була покладена доповідна записка директора Інституту літератури АН УРСР академіка АН УРСР М.Шамоти, академіка - секретаря Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР, академіка АН УРСР Б.Бабія, заступника директора Інституту історії АН УРСР, члена-кореспондента АН УРСР А.Шевелєва, в якій говорилося про серйозні методологічні помилки автора.

Політбюро ЦК КПУ відзначило, що книга "Україно наша Радянська" з ряду важливих принципових питань відходить від партійних, класових позицій. В ній не дається чіткого класового аналізу і оцінки окремих історичних явищ, ідеалізується українське козацтво і Запорізька Січ, не показані гострота і складність класової боротьби в Україні у післяжовтневий період, боротьба

партії за чистоту і боєздатність своїх рядів, проти ухилів від ленінської генеральної лінії, в тому числі, ухилів в національному питанні [11].

Навіть побіжно знайомлячись з книгою колишнього першого секретаря ЦК КПУ, можна переконатися, що ця цілком посередня праця не заслуговувала такої суворої критичної оцінки і була використана лише як привід для відкритого шельмування автора.

В останніх своїх інтерв'ю, опублікованих щоденникових записах, П.Шелест намагався представити себе у вигляді безвинної жертви колишнього режиму, який не вибачив йому націонал-ухильницьких настроїв.

Однак, на тлі масових переслідувань української інтелігенції, нищення численних паростків самобутньої національної культури, подібні твердження виглядають явним перебільшенням[12].

Зміщення П.Шелеста і заміна його більш несперечливим В.Щербицьким призвело до подальших кадрових змін, які здійснювались під приводом "оздоровлення апарату ЦК КПУ". Так, на жовтневому (1972 р.) пленумі ЦК КПУ був увільнений від обов'язків секретаря ЦК КПУ з ідеологічних питань Ф.Овчаренко. Обумовлюючи необхідність такого кроку, В.Щербицький відзначав, що Ф.Овчаренко " ..з покладеними на нього обов'язками справляється незадовільно. З ряду питань ідеологічної роботи займав нечіткі позиції, виявляв непослідовність і навіть безпринциповість, за що піддавався критиці на XXIV з'їзді Компартії України і на пленумах ЦК... Маючи на увазі всі ці обставини, політбюро ЦК прийшло до висновку про необхідність зміцнити керівництво цією ділянкою роботи"[13]. Здійснити це доручалось В.М.Маланчуку.

Наявні документи дозволяють твердити, що і в першій половині 70-х рр. проводився спланований в ідеологічних відділах ЦК КПУ справжній погром наукових установ, творчих Спілок, громадських організацій.

Лише за півроку свого перебування на посту секретаря ЦК В.Маланчук ініціював і подав на розгляд вищого

політичного керівництва ряд постанов, пов'язаних з патріотичним і інтернаціональним вихованням творчої інтелігенції. Серед них: "Про політичну роботу видавництва "Дніпро" (16.01.1973 р.), "Про заходи по поліпшенню роботи Державного театру опери та балету УРСР імені Т.Г.Шевченка (12.06.1973 р.), "Про недоліки в роботі харківського відділення Спілки письменників України, редакції журналу "Прапор" і видавництва "Прапор" (26.06.1973 р.) та інші[14].

На основі цих та інших партійних документів, як відзначав сам В.Маланчук, було відлучено від роботи ряд провідних вчених, позбавлено можливостей реально впливати на творчий процес відомих діячів української культури, "...переглянуті, скориговані поточні та перспективні плани видавництв, наукових закладів, організацій і підприємств системи Держкіно, Міністерства культури, Державного комітету по телебаченню і радіомовленню, творчих Спілок і товариств. Внесено зміни і уточнення до планів спорудження пам'ятників і монументів, будівництва музеїв під відкритим небом (с.Пирогове, о.Хортиця), організації історико-культурних комплексів"[15].

Однак і цей широкий комплекс заходів здавався командуючому ідеологічним фронтом України явно недостатнім.

В зв'язку з цим, у вересні 1973 р. В.Маланчук звернувся до політбюро ЦК КПУ з листом "Про деякі питання роботи з творчою інтелігенцією республіки"[16], який являв собою класичний зразок партійного керівництва творчою інтелігенцією. В ньому пропонувалося провести суттєві кадрові зміни у керівництві творчих Спілок, громадських організацій, висунути на ключові посади "ідейно зрілих літераторів і митців", налагодити чітку систему марксистсько-ленінського навчання творчих працівників, активно стимулювати висвітлення в літературі і мистецтві тем дружби народів СРСР, союзу робітничого класу і селянства. Реалізація цих та інших заходів, наголошував В.Маланчук, давала підстави "очікувати появи ряду значних творів літератури і мис-

тецтва".

Остаточно навести порядок в кадровій політиці, підвести підсумки перманентних чисток, здійснюваних в центральних та місцевих організаціях, установах, творчих спілках, громадських формуваннях був покликаний пленум ЦК Компартії України, що відбувся 17-18 квітня 1973 р. Лейтмотивом доповіді, зробленої першим секретарем ЦК КПУ В.Щербицьким, стала критика колишнього політичного керівництва, на чолі з П.Шелестом, яке начебто допустило суттєві прорахунки в сфері національно-культурної політики, вчасно не помітило поширення "бацил" буржуазного націоналізму.

Серед тих, хто найбільш ревно викривав помилки минулого, був перший секретар Івано-Франківського обкому КПУ Віктор Добрик. З трибуни пленуму він з особливою гордістю говорив про те, що ще в 1970 р. настійно радив П.Шелесту підтягнути до справи Валентина Мороза Івана Дзюбу та Івана Світличного, "і запроторити туди, куди належить запроторити, антирадянщиків". Відомо, що на той час ця ініціатива не знайшла підтримки у першого секретаря ЦК КПУ, який порадив В.Добрику: "...ви займайтесь своїми націоналістами, а наших не чіпайте. Ми самі ними займаємося"[17].

З іменем В.Добрика пов'язана ще одна ініціатива, викладена ним в доповідній записці "Про деякі зміни у формах і методах ворожої діяльності українських буржуазних націоналістів та націоналістичних елементів в області". В згаданому документі перший секретар обкому партії пропонував "покращувати" політичну ситуацію в західних областях України шляхом направлення в цей регіон студентів і фахівців з східних областей, а також інших республік СРСР. В свою чергу вихідців з західних областей рекомендувалося направляти на роботу в східні області УРСР та інші союзні республіки[18].

Не давала спокою В.Добрику і слава його колеги з Дніпропетровщини О.Ватченка, який зініціював ідеологічну кампанію проти роману "Собор" та його автора. Лідер партійної організації Івано-Франківщини обрав

об'єктом для шельмування глибоко національний за своїм змістом і формою кінофільм "Білий птах з чорною відзнакою". Як повідомляв він ЦК Компартії України, "...у окремих глядачів складається неправильне розуміння історичних подій і ганебної ролі українських націоналістів. Під впливом перегляду кінофільму деякі націоналістично настроєні особи допускали політично шкідливі висловлювання і дії"[19].

Такими ж вагомими були здобутки в боротьбі з українським буржуазним націоналізмом і у інших виступаючих або просто присутніх на пленумі партійних та радянських керівників. З погляду на це зміст ухваленої ними постанови не важко було передбачити. Вона значною мірою обмежувала можливості передової української інтелігенції у формуванні національно-культурної політики, викликала настороженість щодо національних кадрів, служила новим помітним кроком у здійсненні політики русифікації України.

Майже одночасно, 13 квітня 1973 р., ЦК Компартії України за поданням секретаря ЦК КПУ В.Маланчука схвалив розгорнуту програму протидії ідеології націонал-комунізму, яка, на думку головного режисера нової політичної кампанії повинна була ознаменувати собою "рішуче посилення боротьби проти ідеології націонал-комунізму, грунтовне і всебічне викриття ворожої марксизму-ленінізму ідейно-теоретичної сутності і політичного спрямування націонал-комунізму всіх різновидностей, особливо українського"[20]. В контексті тогочасних політичних процесів не важко помітити, що вищеозначена кампанія ставила перед собою не стільки завдання нейтралізації теоретичної спадщини націонал-комуністичних течій періоду визвольних змагань 1917-1920 рр., скільки спрямовувалась, за визначенням того ж Маланчука, проти "сучасних трубадурів націонал-комунізму".

Жорсткий ідеологічний пресинг, введений апаратом ЦК Компартії України в 70-х рр. викликав найнегативнішу реакцію в українському суспільстві. Керівники наукових установ, провідні українські вчені, відомі діячі

культури відверто висловлювали своє невдоволення розгулом реакції, відкритою розперезаністю антиукраїнських сил.

Щоб заспокоїти громадську думку, вище політичне керівництво республіки, не без погодження з Москвою, пішло на увільнення в квітні 1979 р. В.Маланчука з посади, змінивши його на менш одіозну фігуру Олександра Капта.

Вже через кілька місяців нове ідеологічне керівництво наочно виявило певний "лібералізм" в національних питаннях, увійшовши в політбюро ЦК Компартії України з пропозицією припідняти щільну завісу суцільного мовчання перед іменами Григорія Кочура, Василя Захарченка, Михайла Брайчевського, Івана Дзюби, Олексія Ставицького[21].

Однак, останнє продемонструвало не стільки зміщення політичних акцентів, скільки стало однією з спроб подолати прірву між політичним керівництвом та українською інтелігенцією, породженою трагічною "епохою маланчукізму".

В незмінності курсу переконуємося, ознайомившись з інформацією першого секретаря Київського міському КПУ Юрія Єльченка, який інформував ЦК Компартії України про застосування в 1981-82 рр. заходів адміністративного і громадського впливу до 625 жителів Києва "за здійснення ідейно незрілих і політично шкідливих дій". Увагу міського комітету партії привернув і той факт, що 65 відсотків зафіксованих "антигромадських проявів", були пов'язані з інженерно-технічними працівниками і художньою інтелігенцією, 20 відсотків - учнівською і студентською молоддю, 15 - робітниками і службовцями. Як твердив Ю.Єльченко, всі вони перебували в полі зору міському партії та адміністративних органів[22].

Наведені нами факти яскраво і переконливо свідчать про те, що республіканська партійна організація, незмінно рухаючись в кільватері вищого політичного керівництва СРСР, перебрала на себе серед іншого і реп-

ресивні функції. Здійснюючи ідеологічне обгрунтування репресій, вона одночасно безжалісно викорінювала будь-які прояви інакодумства, карала непокірних в партійному, комсомольському, службовому порядках, позбавляла особистість можливості знайти своє, притаманне лише їй місце в суспільному житті.

Не менш помітною була роль політичного керівництва держави в цілому, і республіки зокрема, в підготовці та проведенні сумнівних судових процесів над інакодумцями, які скалічили долю багатьом українським патріотам.

На боротьбу з інакодумством була повністю зорієнтована радянська Феміда, яка, знявши з очей темну пов'язку і відмовившись від традиційних терезів повністю прислухалася до того, що наказували їй з Старої площі та Луб'янки. Не запротестувала вона коли в середині 60-х рр. керівництво КДБ при Раді Міністрів СРСР та Генеральної прокуратури СРСР, підтримуване відділом адміністративних органів ЦК КПРС, порушило питання про необхідність удосконалення законодавчої бази для боротьби з інакодумством, зростаючою і міцніючою опозицією. Йдеться про відому записку В.Семичастного та Р.Руденка від 8 червня 1966 р., опубліковану вперше М.Охотіним, М.Петровим та А.Рогинським у популярному російському тижневику "Огонек"[23].

Авторів згаданого документу вже не влаштовували ст. 70 КК РРФСР (ст. 62 КК УРСР), ст. 7 Закону СРСР "Про кримінальну відповідальність за державні злочини" від 25 грудня 1958 р., які на їх думку, залишали поза увагою цілий ряд "антирадянських проявів". В зв'язку з цим, пропонувалось доповнити главу 9 (Злочини проти порядку управління) Кримінального кодексу РРФСР та відповідних глав кримінальних кодексів інших союзних республік статтями, які встановлювали б кримінальну відповідальність: "за розповсюдження в усній та письмовій формі завідомо наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний устрій; наругу над державним прапором і гербом Союзу РСР та союзних республік; за організацію та активну участь в збори-

щах, грубо порушуючих громадський порядок"[24].

Так народилась сумнозвісна статтття 190-1 КК РРФСР та аналогічна стаття 187-1 в українському Кримінальному кодексі. Пропозиції КДБ при Раді Міністрів СРСР та Генеральної прокуратури СРСР 10 вересня 1966 р. отримали схвалення секретаріату ЦК КПРС, а через п'ять днів відповідне рішення затвердило політбюро ЦК КПРС.

Жадоба законотворчості не полишала і українських чекістів. 10 червня 1969 р. голова КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченко звернувся до ЦК Компартії України та свого московського керівництва з листом, в якому обгрунтовував необхідність встановлення кримінальної відповідальності не лише за антирадянську пропаганду та агітацію, здійснену навмисно, як це передбачала ст. 62 КК УРСР, а й за ті ж дії, якщо вони здійснені ненавмисно, але спричинили шкоду радянській владі[25].

Можна собі уявити, наскільки б розширилися можливості органів держбезпеки, якби пропозиція В.Нікітченка отримала підтримку у коридорах влади. Однак здоровий глузд все-таки взяв гору над відомчими амбіціями. Прокурор республіки Ф.Глух, голова Верховного Суду В.Зайчук та голова Юридичної комісії при Раді Міністрів УРСР А.Якименко обережно зауважили, що вказану пропозицію не підтримують, тому що в ній не враховується умисел злочину, а це є важливою складовою підстави для кримінальної відповідальності. Власну думку щодо пропозицій українського КДБ мав і завідуючий сектором адміністративних органів ЦК КПРС Олександр Сухарєв, який вважав, що наявні в Кримінальному кодексі статті дають всі можливості для боротьби з різноманітними антирадянськими проявами[26].

Характерно, що в умовах "перебудови", "гласності", "демократизації", владні структури, очолювані тими ж знайомими нам партапаратниками не бажали так просто відмовитись від сумнозвісних статтей. Під керівництвом одного з найближчих соратників М.Горбачова - Анатолія Лук'янова готувалися законодавчі і норма-

тивні акти, які передбачали часткову редакцію ст. 70 КК РРФСР та відповідних статтей в кримінальних кодексах союзних республік і залишення без будь-яких змін статті 190-1 КК РРФСР (ст. 187-1 КК УРСР)[27].

Спираючись на напрацьовану законодавчу та нормативну базу, активно боровся з "антирадянськими елементами" Комітет держбезпеки при Раді Міністрів СРСР і в першу чергу його П'яте управління, створене під безпосереднім керівництвом Пилипа Бобкова. Останній, одягнувши мундир в 1945 р. при Л.Берії, залишався визнаним лідером ідеологічної контррозвідки аж до 1991 р.

Кожен з відділів П'ятого управління працював на певному, чітко окресленому напрямку. Наприклад, 1 відділ, очолюваний генералом Іваном Абрамовим, займався інтелігенцією і органами друку. 3 відділ спеціалізувався на молоді, а їх колеги з 4-го опікувалися церковними справами. Спеціальні підрозділи орієнтувалися на "націоналістів", "анонімників" тощо[28]. Отже, в середині 60-х - 70-х рр. в СРСР діяв міцний і розгалужений апарат ідеологічної контррозвідки, який спирався на відповідну законодавчу і нормативну базу, дієву допомогу "добровільних помічників".

Таким чином, повернення до виправданої репресивної політики, засудженої з трибуни XX з'їзду, з'явилися вже при Хрущові. Не відмовилось від неї і нове вище політичне керівництво, очолюване Л.Брежнєвим. Більше того, переслідування опозиції на тлі боротьби з "пережитками" українського буржуазного націоналізму", ствердження ефемерного "зближення націй", ганебних і протиправних акцій в Чехословаччині, Афганістані, інших регіонах розглядалося ним не лише як покарання незгодних, а як своєрідний засіб впливу на суспільну свідомість.

ПРИМІТКИ

[1] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі -ЦДАГО України).-Ф. 1, оп. 24, спр. 4256.-Арк. 128-131.

[2] Звенья: Исторический альманах. М., 1991. - Вып. 1.- С.

577.

[3] ЦДАГО України.-Ф.1.-Оп. 16, спр. 85.-Арк. 248.

[4] Там само. - Спр. 109.-Арк. 428.

[5] Центр збереження сучасної документації Російської Федерації (далі - ЦЗСД).-Ф. 89, пер. 6, спр. 30.-Арк. 4.

[6] Там само.-Пер. 51, спр. 3.-Арк. 1.

[7] Там само.-Арк. 8.

[8] Там само.-Пер. 25, спр. 41.-Арк. 1-5.

[9] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6160.-Арк. 16.

[10] Баграмов Є.А. Как делалась национальная политика. Воспоминания консультанта ЦК КПСС//Независимая газета.-1992.-24 января.

[11] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 16, спр. 166.-Арк. 9.

[12] Шелест П.Ю. "Пишаюсь тим, що брав посильну участь..." Інтерв'ю з колишнім першим секретарем ЦК Компартії України//Київська правда.-1988.-2 вересня; Шелест П. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. - М., 1995. - С. 517-526.

[13] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 2, спр. 32.-Арк. 242.

[14] Там само. - Оп. 25. Спр. 869.-Арк. 2.

[15] Там само. -Арк. 3.

[16] Там само.-Арк. 2-9.

[17] Там само. - Оп. 2, спр. 67.-Арк. 193.

[18] Там само.-Оп. 10, спр. 1305.-Арк. 134.

[19] Там само.-Арк. 132.

[20] Там само. - Оп. 16, спр. 168.-Арк. 2; Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів. -К., 1994.-С. 408.

[21] Національні відносини в Україні у XX ст...-С. 437-438.

[22] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 2548.-Арк. 2.

[23] "...До трех лет лишения свободы"//Огонек.-1993.-№ 19-20.-С. 22-23.

[24] Там само.

[25] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 205.-Арк. 82-87.

[26] Там само. -Арк. 78-80.

[27] ЦЗСД.-Ф. 89, пер. 18, спр. 116.-Арк. 1-5.

[28] Альбац Е. Мина замедленного действия. Политический портрет КГБ. -М. 1992.-С. 36-40.

Повернуті імена

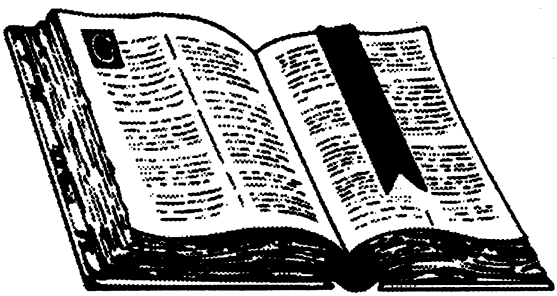

Я.В.Верменич

ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО - ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ, ПУБЛІЦИСТ, МЕЦЕНАТ

Ім'я відомого громадського діяча, одного з фундаторів української преси Євгена Харлампійовича Чикаленка нерозривно пов'язане з історією українського національного руху. Як видатного політичного лідера Наддніпрянської України характеризував його І.Лисяк-Рудницький[1]. Д.Дорошенко, один з перших біографів Євгена Чикаленка, схвильовано писав про стихійну енергію, непохитну і безмежну витривалість, з якою працював Чикаленко на українському полі, не зупиняючись перед невдачами і перешкодами. "Це було непереможне стремління робити, діяти, нести свої сили і свої засоби скрізь, де того вимагав інтерес української справи...Чикаленко був одним з тих "майстрів", з тих "будівничих", що будували зачаровану дзвіницю - відродження української нації"[2].

Сам же Чикаленко оцінював свої успіхи на політичній ниві із властивою йому скромністю. "Я рішучо нездатний, по своїй вдачі, до широкого публічного життя, до змаганнів, до одстоювання публічно своїх думок", - зізнавався він в одному з листів[3]. Можливо, і ці риси вдачі спричинилися до того, що про Чикаленка мало знають в Україні. Але головне, звичайно, не у цьому, а у недостатній вивченості українського національного руху, у, так би мовити, персоніфікованому вимірі. На поверхні історичного аналізу опинилися з десяток імен. Решта ще чекає на визнання свого вкладу у справу здобуття української незалежності.

Євген Харлампійович Чикаленко народився 9 грудня 1861 року. Прадід його, запорозький козак, за родинними переказами був убитий під час зруйнування Січі у 1775 р. Батько Євгена, судовий чиновник з Ананьєва на Одещині, мав невеликий маєток у с.Перешорах Ананіївського повіту. Невдовзі цей маєток перетворився

на зразкове господарство, яке давало чималий прибуток.

Євген рано втратив батька, який помер на 42 році життя. Початкову освіту здобув в Одесі - у пансіоні Рандаля, невдовзі перетвореному на прогімназію Соколовського. Великий вплив на формування поглядів хлопця справив його перший учитель історії Л.А.Смоленський, відомий в Одесі своїми ліберальними поглядами і українофільством. Під впливом творів Шевченка, Марка Вовчка, публікацій журналу "Основа" хлопець захопився історією українського козацтва "і все мріяв про те, як би його, як Колумб, найти нову землю і там заснувати Запорозьку Січ"[4].

З 1875 р. Чикаленко вчився у реальній школі в Єлисаветграді, утримуваній місцевим земством. Тут він потрапив в оточення, яке сприяло перетворенню його стихійних і неоформлених національних мрій в усвідомлені національні почуття. Ці почуття значно зміцніли, коли Євген, намагаючись вступити вільним слухачем на природничий факультет Київського університету, познайомився з В.Антоновичем, М.Лисенком та іншими членами київської Старої громади. Інтерес Чикаленка до української старовини (у Київ він привіз зібрані ним народні пісні, казки, словникові матеріали) допоміг юнакові природно увійти у коло громадівців. Антонович запропонував йому роботу у словниковій комісії (для майбутнього словника Б.Грінченка), а М.Лисенко - у "хрестоматійному гурті", що добирав матеріали для читанок-хрестоматій. Інтерес до роботи із етнографічними та фольклорними матеріалами Чикаленко зберіг надовго. Пізніше, у 1904 році, у видавництві "Вік" побачив світ укладений ним збірник "300 найкращих українських пісень".

Стати київським студентом Чикаленку не поталанило, і у вересні 1882 р. у надії продовжити освіту він перебрався до Москви. Проте Петрово-Разумовська господарська академія, до якої він вступив, невдовзі була закрита у зв'язку із студентськими заворушеннями. Свою мрію - стати вільним слухачем університету - Євген здійснив у

Харкові. Тут він зблизився із членами української студентської громади, яка підтримувала зв'язки з опальним М.Драгомановим. Чималий вплив на юнака справив Володимир Мальований, який після втечі з Сибіру жив у Харкові нелегально. Мальований перебував у зносинах із Драгомановим і поділяв його федералістську програму; водночас він був близький і до "Народної волі". У гуртку, створеному Мальованим, Чикаленко засвоював ази конспірації. За дорученням Мальованого Євген привіз із Києва шрифт для підпільної друкарні народовольців.

Доля Мальованого склалася нещасливо: його арештували, коли він повертався від Драгоманова в Женеві, і знов заслали в Сибір. Арештували і багатьох членів гуртка Мальованого. Обшуків і допитів не уник і Чикаленко, але конспіративні навички допомогли. Справа закінчилася висилкою на п'ять років під нагляд поліції із забороною мешкати у Москві, Петербурзі, Харкові та Києві. Чикаленко обрав для життя рідні Перешори, куди і переїхав у травні 1885 р.

З Чикаленка вийшов зразковий господар; запровадженням "чорного пару" він здобув чималий авторитет серед місцевих поміщиків і селян посушливих південних районів. Він подарував селянам ґрунт і хату для школи, заснував у Перешорах кредитне товариство. Майже десять років, які вимушено провів Чикаленко у своєму маєтку, поглибили і загострили його національні почуття. Що ж до політичних поглядів Чикаленка, то вони у той час сформувалися як поміркованo автономістські. У дискусіях з І.Липою він різко виступав проти ідеї самостійності України, доводячи, що пропаганда самостійності ще не на часі. Спочатку, вважав Чикаленко, треба добитися скасування закону 1876 р. і на цій основі - зростання національної самосвідомості народу. Наступні покоління самі вирішать питання про незалежність України. "Пропагандою самостійності тепер ми перелякаємо громадянство, бо воно боїться за цілість Росії". Пізніше, у 1925

р. Чикаленко визнавав, що помилявся[5].

Восени 1894 р. Чикаленко з родиною переїхав в Одесу і зразу ж увійшов до складу Одеської громади, в минулому найбільш радикальної серед усіх громад України, але значно ослабленої розгромом 1879 року. Очолювали громаду колишній учитель Чикаленка Л.Смоленський та бібліограф М.Комар. Діставши від Київської громади словниковий матеріал, одеська теж розгорнула роботу над словником, на цей раз російсько-українським. Чикаленко брав у цій роботі активну участь і згодом видав цей словник своїм коштом у Львові в чотирьох томах[6].

Про обстановку, яка склалася на той час навколо українського слова, красномовно свідчить той факт, що написану Чикаленком українською мовою науково-популярну брошуру про "чорний пар" протягом п'яти років не вдавалося видати внаслідок цензурних заборон. Коли вона у 1897 р. нарешті побачила світ, то мала великий успіх завдяки майстерності і простоті викладу. Чикаленком були написані ще п'ять книжок на сільськогосподарські теми, і всі вони швидко розійшлися. Разом їх було видано понад півмільйона примірників[7].

Саме в цей час Чикаленко уславився як меценат. Поховавши у 1895 р. дочку Євгенію, він твердо вирішив віддати на цілі національного відродження всі кошти, які призначалися на її посаг. Тисячу карбованців він пожертвував "Киевской старине" з тим, щоб вона оголосила конкурс на найкращу популярну "Історію України". Він узяв на себе також сплату гонорарів за статті, які друкував цей часопис українською мовою. На кошти Чикаленка у Львові при Науковому товаристві імені Шевченка було засновано спеціальний фонд для допомоги українським письменникам. 25 тисяч карбованців - дуже велику на ті часи суму - Чикаленко дав на спорудження Академічного дому у Львові, пізніше він сплачував витрати на літні університетські курси, які працювали у цьому місті. Коли Н.Полонська-Василенко писала про те, що "наддніпрянці допомагали галичанам вийти з вузького провінціалізму і привчали почувати себе части-

ною великого українського народу", вона згадувала поряд з О.Кониським та В.Симиренком і Є.Чикаленка[8]. Матеріально підтримував Чикаленко також українську Громаду у Петербурзі.

З осені 1900 р. Чикаленко з родиною живе у Києві. Він купив невеликий будинок на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці, яку називали часто "Українською" - тут мешкали Косачі, Старицькі, Кониські та інші діячі українського руху. Чикаленка прийняли до київської Старої громади і до Ради Загальної української організації, яка утворилася за три роки перед тим шляхом об'єднання різних громад України. У цей час доля звела Євгена Харлампійовича з багатьма цікавими людьми, дружбу з якими він проніс через усе своє життя. Серед них були М.Лисенко і П.Стебницький, В.Науменко і В.Леонтович, М.Коцюбинський та В.Винниченко. Осередком, навколо якого групувалося свідоме українство, був і маєток Чикаленка в с.Кононівці, неподалік Яготина.

Особливо тісно зійшовся Чикаленко з групою українських діячів, які об'єдалися навколо видавництва "Вік" - С.Єфремовим, Ф.Матушевським, Б.Доманицьким, М.Левицьким та ін. "Чикаленківські понеділки" у нього вдома перетворилися на своєрідний політичний клуб, де пристрасно обговорювалося болюче для України питання: якій, національній, ліберальній чи соціалістичній ідеї віддати перевагу? Оселя Чикаленка стала головним притулком для керівної ради Загальної української організації: тут проводилися майже всі її з'їзди. Багато сил віддав Чикаленко її реорганізації, виробленню нового статуту і програми, внаслідок чого у 1904 р. утворилася Українська демократична партія. Свої симпатії виявляв він і до Революційної української партії. На передані для неї Чикаленком тисячу карбованців видавалася газета "Селянин".[9]

Чикаленко болісно переживав розкол в українському національному русі і чимало сприяв об"єднанню УДП і УРП в єдину Українську демократичну радикальну партію. Програма партії починалася словами: "Російська держава перетворюється на державу парламентар-

ну". Ця майбутня держава уявлялася авторам програми як федерація рівноправних автономних національно-державних одиниць. У програмі зазначалося, що соціалістичний лад найкраще забезпечить інтереси людей[10].

Радикалізм програми об"єднаної УДРП пояснювався тим, що вона приймалася в останніх числах грудня 1905 р., коли Україну, як і всю Російську імперію, охопило революційне полум'я. Виданий царем 17 жовтня маніфест попри всю свою обмеженість істотно змінив ситуацію у суспільстві; почали виникати громадські об'єднання, вперше за багато років виник грунт для скасування заборон на українське слово.

Революційна стихія не обминула і Кононівку; оскільки місцеве селянство ставилося до Чикаленка з неабиякою симпатією, власті всіляко намагалися інкримінувати йому підбурювання селян до "бунту". Пізніше у своєму "Щоденнику" Чикаленко згадував, що у 1905-1906 рр."адміністрація вважала мене за революціонера, певна була, що у мене нелегальна друкарня, що я приводжу в Кононівку нелегальну літературу. Робили у мене кілька трусів"[11]. Насправді Чикаленко всіляко намагався ввести селянський рух у рамки цивілізованої боротьби за обстоювання власних прав. Утворений завдяки його наполегливості Ковалівський волосний комітет Української крайової спілки Всеросійського селянського союзу закликав селян "не робити безчинств, не уподібнюватися дикій орді, не гідній звання людини". Незважаючи на таке спрямування діяльності комітету його керівник, сільський писар П.Оправхата був заарештований і висланий у Вологодську губернію[12].

Під впливом реалій революційної доби Чикаленко позбувся багатьох рожевих "народницьких" іллюзій. З сумом спостерігав він за тим, що українське дворянство у масі своїй байдуже до національного руху, що багато хто "захоплюється українством до глибини душі, але не до глибини кишені"[13]. Розумів, що справа української

преси опинилася у якомусь зачарованому колі: "щоб існувала преса, треба свідомого громадянства, щоб було свідоме громадянство, треба, щоб існувала преса"[14]. Щодо себе він вирішив це питання однозначно: підтримка української преси стала сенсом життя.

Про свій намір видавати українську газету Чикаленко оголосив зразу ж після появи маніфесту 17 жовтня. 1 січня 1906 р. вийшов перший номер "Громадської думки", який був конфіскований властями. Газета була оголошена "революційним гніздом" і проіснувала лише до середини серпня. Більше пощастило "Раді", біля джерел якої також стояв Чикаленко. Боротьба "Ради" за заснування кількох кафедр українознавства у Київському університеті швидко зробила її популярною. Чимало сприяв впливу газети і авторитет М.Грушевського, який переніс із Львова до Києва видання "Літературно-наукового вісника". Грушевський активно співробітничав у "Раді", а Чикаленко об'єднав із "Літературно-науковим вісником" видаваний ним журнал "Нова громада".

Чикаленко не був ні соціалістом-радикалом, ні самостійником-націоналістом. Він належав до поміркованої, ліберально-демократичної течії в національному русі. Таким був загалом і напрям "Ради". Д.Дорошенко оцінював видання цієї газети протягом восьми з половиною років як великий подвиг і разом з тим - велику національну заслугу Чикаленка, - особливо з огляду на умови, в яких доводилося цю газету видавати[15].Постійний брак коштів (щоб продовжити видання газети, Чикаленку довелося часто продавати земельні ділянки, а у 1912 р. заставити власний будинок), постійні переслідування властей вкрай виснажували хвору людину. Довелося зазнати кількох обшуків і арешту, щоправда, нетривалого. Виснажувала постійна критика газети і справа і зліва - одні вважали її занадто радикальною, іншим вона видавалася зайве поміркованою. Болі, тривоги, розчарування виливалися на сторінки "Щоденника", який Чикаленко почав вести систематично з 1907 року. Але навіть у щоденнику доводилося писати "езопівською мовою", деякі записи зашифровувати, а

сам щоденник переховувати.

Чикаленко мріяв про об'єднання "Нової громади" і "Літературно-наукового вісника" в одне видання. Грушевський спочатку підтримав цю ідею, але гостро негативна реакція Б.Грінченка змусила його облишити її. Незгоди і амбіції діячів українського національного руху боляче вражали чутливу душу Чикаленка. Сам він вмів бути толерантним і водночас принциповим, про що свідчать, зокрема, його стосунки із Грушевським. Освіченість і талант Грушевського він визнавав сповна, зазначаючи, що "перед його авторитетом схиляються всі українці, крім тих, хто претендує на гетьманство (як., напр., Науменко і Грінченко)"[16]. Проте Чикаленко не раз докоряв Грушевському за надмір честолюбності і авторитарності у поведінці. Зокрема, йому здавалися необ'єктивною та гостра критика, якій піддав Грушевський "Історію України-Русі" М.Аркаса. На думку Чикаленка, ця книга "проливає свідомість в широкі маси","будить любов до свого краю, його минулого і пробуджує надії на будуще". Після "Кобзаря" Шевченка, доводив він, "Історія" Аркаса "есть справа найкорисніша"[17].

"Спогади" і "Щоденник" Чикаленка дають яскраве уявлення про те, які труднощі, насамперед фінансові і цензурні, щодня доводилося переборювати, щоб "Рада" і "Нова Громада" регулярно виходили. Проте для Євгена Харлампійовича питання про припинення цих видань ніколи не стояло: загибель "Ради" була б для України новим Берестечком, доводив він. Повністю підтримував батька у цьому питанні і син Левко, який відзначався ще більш радикальними настроями. "Крутись, батьку, - писав він, - мотай головою, а "Ради" не покидай, бо це єдина плата нації за наше паразитичне існування на її організмі"[18]

Навколо "Ради" згуртувалося тісне коло українських патріотів - С.Єфремов, Л.Жебуньов, М.Синицький, А.Ніковський. У ній співробітничали В.Винниченко, Ст.Васильченко, О.Олесь, С.Черкасенко та ін. Перед

війною число її передплатників сягало 4 тисяч. Завдяки активу "Ради" вдалося закласти основи нової всеукраїнської партії, яка дістала назву "Товариство українських поступовців" (ТУП). Перший з'їзд ТУП відбувся восени 1908 р. на квартирі Є.Чикаленка.

Товариство українських поступовців пропагувало ідеї конституційно-демократичного ладу та автономії України; воно взяло на себе зносини з російськими політичними партіями та з Державною Думою. Чикаленко незмінно був членом Ради ТУП і, як твердить Д.Дорошенко, неофіційним її головою. Від Товариства виходили численні ініціативи щодо стимулювання національно-культурного життя в Україні. Чикаленко був одним із засновників "Українського товариства підмоги науці, літературі та штуці", перші збори якого відбулися в січні 1910 р. Головою товариства обрали В.М.Леонтовича, секретарем - Є.Чикаленка.

Видавнича і меценатська діяльність відбирали увесь вільний час і всі сили Євгена Харлампійовича. Дехто з його друзів шкодував за тим, що, маючи незаперечний літературний і публіцистичний дар, він не реалізував себе як яскравий представник політичної думки. А втім, досить уважно вчитатися в його спогади і щоденники, щоб створити уявлення і про політичні погляди Є.Чикаленка, і про його бачення тих проблем, з якими стикався національний рух в Україні. Надзвичайно колоритно змальована ним шалена антиукраїнська кампанія, яку розгорнули у 1911-1912 рр. російські чорносотенці і місцеві ренегати типу А.Савенка. Лякаючи суспільство примарою українського сепаратизму і "австрофільства", вони не гребували ніякими засобами, щоб зупинити "наступ мазепинства".

Чимало сторінок "Щоденника" Є.Чикаленка присвячено роздумам над нещасливою долею України. Чому український народ позбавлений почуття національної гідності, чому не дістають належної відсічі спроби заперечувати існування окремого українського народу і його мови? Відшукуючи раціональні пояснення цим прикрим фактам, Чикаленко вважає, що багато в чому вони коре-

няться у самопривласненні росіянами історичної назви "русини". "Вони, користуючися силою, - зауважує він, - взяли собі наш паспорт, а нам дали новий з візантійською назвою "малоросів", або московською "хахлов"[19]. Втративши стару назву, український народ не сприйняв як свою і нову - "українці". Наодинці із своїм щоденником Чикаленко невисокої думки про його відпорну силу і моральні якості. "Нема в нас почуття національної честі, нема національної дисципліни". У цих морально-психологічних, а також географічних та кліматичних умовах Чикаленко бачить основну причину того, що український народ не зумів збудувати власної держави і змушений був коритися чужинцям[20].

Відповіддю національно свідомої інтелігенції на утиски українського слова і звинувачення у "мазепинстві" була заява, направлена думським фракціям трудовиків і кадетів. У ній ішлося про "негайну потребу націоналізації освіти в інтересах культурного розвитку українського народу", а також про автономію України як гарантію від втручань у сферу національного життя і запоруку вільного культурного і громадського розвою. Поруч з підписами М.Грушевського, С.Єфремова, В.Шемета та ін. під цією заявою стояв і підпис Чикаленка[21].

Перші ж дні світової війни ознаменувалися новими репресіями проти українського руху. "Рада", як і "Літературно-науковий вісник", була закрита. Над Чикаленком нависла загроза арешту і заслання - хтось посилено поширював чутки про його зв'язки з австрійськими властями.

У своєму "Щоденнику" Чикаленко навів донесення жандармського полковника Мезенцова від 17 січня 1915 р., де Євген Харлампійович був названий в числі "головних керівників київських мазепинців". Мезенцов твердив, ніби Чикаленко був присутній на зустрічі українських діячів з ерцгерцогом Францом-Фердинандом і що саме на його квартирі було створено "Союз визво-

лення України"[22]. У воєнний час такі вигадки звучали як вирок, і Чикаленку довелося терміново виїхати до Петербурга, а звідти до Фінляндії. Коли повернувся в Україну, обшуки не припинялися; дочку Чикаленка, одружену з німцем, вислали у Вологду. Аж до самої Лютневої революції Євген Харлампійович змушений був переховуватися, жити то в Москві, то в Петербурзі, лише потай навідуючись до Києва.

Лютнева революція застала Чикаленка у Києві, і він взяв активну участь в організації Центральної Ради. Зразу ж відновилася, за його активного сприяння, і українська газета,яка стала називатися "Нова Рада". Як згадував пізніше Чикаленко,коли на з'їзді кооператорів з Київщини весь зал дружно заспівав "Ще не вмерла Україна", він не міг стримати ридання: це був його власний тріумф. У листі до П.Я.Стебницького від 20 вересня 1917 р. Євген Харлампійович писав: "Дожив я до того, що навіть здійснюються мої дитячі мрії про козацькі полки, не кажучи вже про зародок автономії, про яку марилось вже в старших літах. Значить, я з дитячих років взяв правильний курс і йшов ним все життя...Певний тепер, що чи так, що чи сяк, а Україна не вмре"[23].

Здавалося б, що, стільки зробивши для української справи, Чикаленко мав бути одним з найперших кандидатів до Центральної Ради та її керівних органів. Але загострилася хвороба (виразка шлунку), і він змушений був виїхати в Перешори. До пригніченого настрою, викликаною хворобою, додавалося і гірке почуття образи: коли 20 березня питання про кооптацію Чикаленка до складу Ради було порушене, його кандидатура не пройшла[24]. У квітні Євгена Харлампійовича все ж обрали до складу Центральної Ради заочно в числі представників Союзу українських автономістів-федералістів (так переіменувало себе ТУП на з'їзді у березні 1917 р.) Проте Чикаленко залишився у Перешорах і не увійшов до складу Української партії соціалістів-федералістів після чергового перейменування у червні. "Я вважаю, що я вже вийшов в тираж і потішаю себе тим, що замість мене в такий відповідальний час працює син", - писав Чикален-

ко в одному з листів[25].

Листування Чикаленка 1917 р., нещодавно опубліковане Н.Миронець, свідчить про широке й різнобічне коло його інтересів, про точність зроблених ним політичних прогнозів, що стосувалися найближчого майбутнього України. Над усе його хвилює невисокий рівень національної свідомості народу; у цьому Чикаленко бачить першопричину багатьох лих, які можуть спіткати Україну. Саме тому у цей час він приділяє багато уваги проблемам українізації освітньої і культурної сфери.

Ще у 1907 р. у невеличкій брошурі "Розмова про мову" Чикаленко прояснив своє бачення шляхів піднесення соціального престижу рідної мови, народних традицій. Друге видання брошури Чикаленко підготував у кінці 1916 р., але цензура відхилила її як в Україні, так і в Петрограді. Після Лютневої революції її все ж вдалося опублікувати в столиці у серії видань Благодійного товариства. Брошура пройнята активним несприйняттям асиміляційної політики, пристрасним бажанням "просвітити наш народ, ...ширити свої книжки, газети, та всіма способами добиватися своєї мови в школах". Зневага до української мови як нібито "мужичої", зречення освічених людей свого власного "я", вважає автор, "то найбільше лихо нашого народу". Досвід латишів по відродженню своєї культури й мови і захисту від онімечення, доводив Чикаленко, може бути корисним і для українців[26].

В кінці жовтня 1917 р. Чикаленко повернувся до Києва. Оскільки два його сини активно працювали в Центральній Раді, дім Чикаленків знову став центром українського життя. Але у гострому протистоянні Центральної Ради з більшовиками фортуна була на боці останніх. У пошуках порятунку Рада поспішила укласти договір з німцями і ними ж невдовзі була розігнана. Для німецьких окупаційних військ, які почували себе господарями в Києві, фігура Чикаленка уявлялася придатною на пост голови уряду України. Відповідну про-

позицію він дістав першим з українських діячів, і немало розмірковував, як на неї зреагувати. "Не рішусь взяти владу з рук німців, бо це значить стати проти всіх шарів громадянства і народу", - занотував він у щоденнику 15 квітня 1918 року[27]. Кілька разів відмовлявся Чикаленко і від пропонованого йому Центральною Радою, а потім гетьманським урядом поста міністра земельних справ.

Невисоко оцінюючи ділові якості гетьмана Скоропадського, Чикаленко все ж несхвально ставився до ідеї протигетьманського повстання. Гостріше за інших він бачив небезпеку, що випливала із політичного протистояння українських лідерів - ймовірну втрату української державності. Події розвивалися за передбаченим ним сценарієм; незлагодами в українському таборі спритно користувалися представники "білої" і "червоної" Росії. Коли стало ясно,що новий соціалістичний уклад Директорії не в змозі контролювати обстановку, Чикаленко залишив Київ. Почалася довга смуга поневірянь. Живучи на Гуцульщині, Чикаленко зазнав спочатку румунської, а потім польської окупації, був інтернований. З великими труднощами йому вдалося виїхати до Варшави, а звідти до Бадена (Австрія). Сім'я Чикаленків дуже бідувала, що викликало нове загострення давньої хвороби. Дві операції на шлунку, які Євген Харлампійович переніс у 1922 році, ненадовго поліпшили стан його здоров'я. У квітні 1925 р. він переїхав до Чехо-Словаччини, де працював у Термінологічній комісії Української господарської Академії у Подебрадах. При його активній участі побачили світ такі вартісні видання як, "Німецько-український технічний словник", "Російсько-український сільськогосподарський словник" тощо. Проте хвороба прогресувала, і 20 червня 1929 р. Чикаленка не стало.

Сьогодні історію українського національного руху вже неможливо уявити собі без імені Є.Чикаленка. Найкращим пам'ятником йому лишилася україномовна "Рада", а також 3 томи "Спогадів" і "Щоденник", який писався протягом більш як 15 років. На думку Ф.Пог-

ребенника і В.Качкана, чикаленківські спогади і щоденник - це своєрідний літопис громадсько-культурного життя України кінця XIX - початку XX століття; в них автор виступає як першорядний історик і політолог, літератор і лінгвіст. "У спогадах чудово поєдналося вміння Є.Чикаленка сплести у вінок цілісної, логічної оповіді документальні, суто біографічні факти, оціночний фермент, соціальний фон і метафоричний опис краю"[28]. І прекрасна форма викладу, і відкритість та самоіронія, яку час від часу демонструє автор, роблять мемуаристику Чикаленка безцінним надбанням української політичної думки.

Досі не оціненою належним чином лишається епістолярна спадщина Є.Чикаленка, розпорошена по багатьох архівосховищах[29]. Частково опубліковане В.Міяковським, С.Абросімовою та Ю.Мициком, Н.Миронець листування Чикаленка з С.Єфремовим, Д.Яворницьким, В.Винниченком, В.Леонтовичем, П.Стебницьким - це тільки верхівка айсберга, який містить величезний матеріал про суспільно-політичне та культурне життя в Україні початку XX століття.

Сучасники називали Чикаленка "великим громадянином", будителем українського народу"[30]. Справедливість таких посмертних оцінок виразно виступає на фоні тих добрих слів і освідчень у приязні, які щедро розсипані у його листуванні з багатьма діячами української науки і культури. Ось що писав йому В.Винниченко: "Єдиним світлим пунктом в моєму літературному минулому були завжди Ви, Євгене Харламповичу...І що б не трапилось, цього світлого пункту я ніколи не забуду"[31]. "Я дуже радий, що молодь захоплюється Вашими споминами, і Ви добре зробили, що їх написали" - це слова з листа С.Єфремова[32].

Всім своїм життям Чикаленко заслужив, щоб світла пам'ять про нього жила в серці кожного громадянина України. Увічнення його пам'яті після десятиріч забуття - справа честі для держави і суспільства.

ПРИМІТКИ

[1] Лисяк-Рудницький І.Історичні есе. - Т.1 - К.,1994.-С.123,125.

[2] Дорошенко Д. Євген Чикаленко, його життя і громадська діяльність.-Прага,1934.-С.94-97.

[3] Листування Є.Х.Чикаленка з В.К.Винниченком та П.Я.Стебницьким//Український історичний журнал.-1997.-№ 5.-С.126.

[4] Чикаленко Є. Спогади (1861-1907).-Ч.1.-Львів,1925.-С.62.

[5] Там само.-Ч.1.-С.170-171.

[6] Там само.-Ч.2.-С.6

[7] Чикаленко Г. Матеріали до біографії Євгена Чикаленка//Літературно-науковий вісник.-1930.-Кн.УІ.-С.512.

[8] Полонська-Василенко Н. Історія України.-Т.2.-К.,1995.-С.331.

[9] Тесленко В. Людина однієї мети//Пам'ять століть.-1998.-№ 1.-С.98.

[10] Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали.-Т.1.-Сучасність, 1983.-С.147.

[11] Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917).-Львів, 1931.-С.39.

[12] Полтавщина.-1095.-20 декабря ; див.Нариси з історії українського національного руху.-К.,1994.-С.129.

[13] Чикаленко Є. Щоденник -С.102.

[14] Там само.-С.62.

[15] Дорошенко Д. Назв.праця.-С.59.

[16] Чикаленко Є. Спогади.-Т.3.-С.111.

[17] Цит. за: Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслав Липинський//В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна.-К.:Філадельфія, 1994.-С.167.

[18] Чикаленко Є. Щоденник.-С.67.

[19] Там само.-С.348.

[20] Там само.-С.142.

[21] Там само.-С.380-381.

[22] Там само.-С.472-475.

[23] Листування Є.Х.Чикаленка з В.К.Винниченком та

П.Я.Стебницьким//Український історичний журнал.-1997.-№ 6.-С.119-120.

[24] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах.-Т.1.-К.,1996.-С.46.

[25] Миронець Н.І. З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України//Український історичний журнал.-1997.-№ 5.-С.131.

[26] Чикаленко Є.Розмова про мову.-Вид.2-е.-Петроград, 1917.-С.28.29.

[27] "Щоденник" Євгена Чикаленка (публікація Ф.Погребенника) // Україна.-1992.-№ 1.-С.15.

[28] Качкан В.А. Відблиски зорі Євгена Чикаленка//Українське народознавство в іменах.-Ч.1.-К.,1994.-С.174; див.також: Погребенник Ф. Євген Чикаленко і його мемуари//Україна.-1992.-№ 1.-С.13.

[29] Інститут рукопису НБУ НАН України ім.В.І.Вернадського.-Ф.3.-№№ 53044-53077; Ф.44.-№№ 298-300, 826-832; ЦДІА України.-Ф.1235.-Оп.1.-Спр.822; ЦДАВО України.-Ф.1823.-Оп.2.-Спр.4. Частина листування Чикаленка зберігається в Музеї-Архіві ім.Антоновича у Нью-Йорку.

[30] Королів-Старий В. Над труною великого громадянина//Життя і знання.-1929.-№ 12.-С.355; Славінський М. Євген Чикаленко//Тризуб.-1929.-№ 29-30.-С.4.

[31] Чикаленко Є. Щоденник.-С.315.

[32] Міяковський В. Листи С.О.Єфремова до Є.Х.Чикаленка//Український історик.-1975.-№ 1-2.-С.142.

Ю.З.Данилюк,О.П.Юренко

ОДИН З ОРГАНІЗАТОРІВ УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА (М.Г.КРИВОРОТЧЕНКО)

Знову відроджуючись, українське краєзнавство виходить на шляхи історичної пам'яті. А шляхи ці, мов віхами, означені незліченними постатями: знаними і зовсім

невідомими, котрі усі, проте, належать історії. Серед них і такі, без яких цей новітній ренесанс був би неможливим - не було б чого відроджувати. Ці люди свого часу робили справу, за котру взялися за покликанням душі, талановито і чесно, часто безкорисливо, однак нерідко самі сплачуючи за це найдорожчу вартість. Але тому і дійшла через усі лихоліття та справа, як спадщина, до нас, змушуючи повернути імена її творців у день сьогоднішній, сказати про них правдиве слово і належно поцінувати, можливо, вперше їх здобутки.

До них належить і один з фундаторів вітчизняного краєзнавства - Михайло Григорович Криворотченко.

З'явився він на світ 1892 року у повітовому місті Зінькові на Полтавщині у інтелігентній, але малозаможній родині. Батько Михайла - місцевий вчитель помер, коли синові ледь виповнилося 10 років. Мати, інвалід з дитинства, дочка викладача гімназії, своїм коштом, звичайно, не могла прогодувати сім'ю з семи чоловік, не кажучи вже про те, щоб дати дітям пристойну освіту. І все ж усі вони навчались[1]. Працювати Михайло почав дуже рано. Вже в тринадцять років, поробивши власні уроки, він поспішав до заможного сусідашевця якого навчав грамоті і допомагав йому в ремеслі. В п'ятнадцять років хлопець став учнем і помічником у місцевого богомаза Кияшка, дуже шанованого в усій окрузі. Той доручав Михайлові виконувати живописну, позолотну роботу, різноманітне різьблення. Це сприяло розвитку його естетичних смаків, вихованню поваги до історії та культури рідного народу.

Ще в юнацькому віці, як вважав сам М.Г.Криворотченко, він у найпростіших, "дитячих" формах став на шлях революційної боротьби проти існуючого суспільно-політичного устрою. За дорученням есера М.Незнамова, що був його старшим товаришем і водночас ідейним наставником, він розклеював листівки, розносив за конспіративними адресами заборонену літературу. В 1908 р. Михайло познайомився з марксистськими брошурами, які йому діставала мати через бувшого народовольця Дем'яновського. Своєрідним протестом

молодої людини проти існуючих порядків стала відмова від т.з.Романівської стипендії, яка належала дітям учителів, а також допомоги благодійних товариств. Із юнацьким же максималізмом Михайло вважав подібні форми підтримки для себе неприйнятними.

В 1910 р. М.Криворотченко вступив до Московського вищого технологічного училища. Навчання у Москві сприяло ще більшому втягненню юнака у політичне життя і формуванню у нього національної самосвідомості. Адже саме тут він прилучився до українських організацій - земляцтва, товариств "Кобзар", "Слов'янська культура", "Громада". А спільна мета - боротьба із самодержавством зблизила його із російським студентським міжпартійним бюро.

Під час літніх вакацій Михайло приїздив у Полтаву, підробляючи статистиком в губернській земській управі. Робота була пов'язана із частими виїздами у повіти[2]. Це давало йому змогу поширювати заборонену літературу, вести агітаційні бесіди з місцевим населенням. З 1914 р. Криворотченко продовжив навчання у Харківському технологічному інституті. Свідомо заангажований у політичну роботу, шукав зв'язків із українським революційним рухом. А в 1915 р. став одним із організаторів підпільної Юнацької Спілки, молодіжної національно-політичної організації соціалістичного напрямку. Ця організація охоплювала мережею своїх гуртків чимало учбових закладів Харківщини і Полтавщини. Ставлячи собі головною метою підготувати генерацію свідомих учасників революційного руху, активісти Спілки зосерджувалися у роботі з молоддю на трьох основних проблемах українського життя - політичній, економічній і соціальній, розглядаючи їх у нерозривному зв'язку. У гуртках активно велася пропагандистська робота, обговорювалися питання громадсько-політичного характеру, читалася і розповсюджувалася література відповідного змісту. Гуртківці вивчали також українську мову, літературу, історію - все те, чого їх позбавляла казенна російська школа. В числі тих, хто створював Юнацьку

Спілку разом з Михайлом Криворотченком, були Андрій Заливчий, Микола Петренко, Дмитро Глуходід[3]. Криворотченко, що прибрав собі "псевдо" Тарас Воля (до речі, Тарасом його потім і називали у колі друзів і близьких знайомих), мав неабиякий авторитет серед однодумців і був обраний головою виконкому цієї організації, що базувався у Харкові. Йому довелося перейти на нелегальне становище. До цього спонукала не лише революційна робота, а й те, що він свідомо уникав мобілізації до російської армії. Його сучасник І.Майстренко відзначав, що для Криворотченка це було не "як особисте рятування, а як політична демонстрація проти російського поневолення України. Це було українське соціалістичне пораженство, тобто за поразку Росії у війні"[4].

Нерідко доводилося йому бувати в осередках Спілки, правлячи нелегкий вантаж не лише організаторсько-пропагандистської, а й технічної роботи. Через багато років його приятель Дмитро Соловей згадував як вони удвох друкували на гектографі перше видання Спілки - збірник українських революційних пісень "До боротьби!" Завдяки малярському хисту Михайла брошура вийшла дуже ефектною. "Ні до, ні потім не бачив я жодного революційного (ані українського, ані російського) гектографічного видання, що було б технічно краще", писав Соловей[5].

Немало довелося попрацювати Криворотченкові у м.Миргороді на Полтавщині, де був створений один із найбільших осередків Юнацької Спілки. Серед місцевої революційно настроєної молоді він набув неабиякого авторитету. Невипадково вже після повалення самодержавства там його згадували як "нашого давнього, завжди невтомного робітника - громадянина, що в дні старого тяжкого режиму, коли багато стало осторонь нас, трудящого люду, без страху ризикуючи своїм життям, давав нам свої знання, поради, що в дні страшної реакції був єдиним проводирем нашим до кращого життя. Це був організатор - порадник, праця якого серед нас відіграла таку значну ролю в ділі підготовки революції"[6].

Слід сказати, що політичний радикалізм, ба, навіть фанатизм, М.Криворотченка був далеко не декларативним. Цьому немало сприяли і особисті риси його сильної, вольової вдачі, зокрема рішучість і сміливість. Це добре ілюструє розповідь п.Оксани Соловей (дочки Д.Солов'я) із США, котра із оповідок своїх батьків та й особисто добре знала "дядька Тараса". Одного разу він посперечався із своїм братом, який не сповідував революційної ідеології. Брат запитав, що б той робив при зустрічі з ним, як з політичним суперником, у бою. "Стріляв би", - відрізав Тарас Воля. А його товаришу по підпіллю колись завівши напівжартома мову про можливу зустріч з поліцією і діставши від Криворотченка таку ж відповідь, вирішили, що він вихваляється перед ними. Тому якось уночі один із них, дочекавшись його у відлюдному місці, зненацька із кущів гукнув, імітуючи жандарма: "Стой!" Зараз же куля збрила пасмо волосся йому зі скроні. І якби мерщій не впав на землю та не заволав: "Тарасе! Тарасе!...", - то, певно, не відбувся б лише переляком та сивиною, що враз проступила на його голові.

Поліційні погроми Юнацької Спілки, що сягнули у першій половині 1916 р. і її проводу у Харкові, розпорошили організацію, вирвавши з неї найактивніших членів. Тарас Воля врятувався від арешту втечею до Москви, а звідти до Ростова. Та все ж ні його праця, ні зусилля інших спілчан не змарнувалися. Спілка дала значний гурт молоді, яка у перші ж тижні революції увійшла до складу молодих українських соціалістичних партій (есерів та соціал-демократів), причому не рідко беручи на себе роль їх провідних кадрів. Це стосувалося і героя цього нарису.

Відразу по лютневій революції 1917 р. Михайло знову опинився у Москві, де був досить сильний осередок Української соціал-демократичної робітничої партії. Зблизившись з її провідниками В.Винниченком, А.Пісоцьким (Річицьким), він сам стає активним працівником цієї партії. В цій ролі 5 квітня 1917 р. від'їздить до Пол-

тави, де УСДРП "партійних робітників мала настільки небагато, що вони не могли обслужити її потреби за мирних часів"[7]. Його прибуття значно підсилило полтавську парторганізацію. Слід відмітити, що у Полтаві, серед української стихії, місцеві більшовики в перші післялютневі місяці, бодай формально, змушені були іноді солідаризуватись з лівим, соціалістичним крилом українських партій і підтримувати перші кроки Центральної Ради. Це викликало з боку українських соціал-демократів потяг до об'єднання з ними. М.Криворотченко був одним із тих хто підтримував об'єднання. Але його доповідь з цього питання на засіданні комітету УСДРП, переросла в дискусію із запрошеним більшовицьким керівництвом, позаяк виявилися надто великі розходження в національному питанні[8]. Об'єднання не відбулося, хоча "Українські соціялісти були забагато соціялісти, а замало українці"[9]. Та навіть при цьому більшовики не пішли їм на поступки. Проте деякий час полтавські уесдеки (українські соціал-демократи) продовжували тісно співробітничати з більшовиками. Якраз М.Г.Криворотченко значною мірою ініціював таку лінію своєї організації. Завдяки цьому блок соціалістичних партій (російських і українських) здобув перемогу на виборах до Полтавської міської думи, у липні 1917 р. Безпосередній учасник тих подій, член Української радикально-демократичної партії, значно правішої за УСДРП згодом член Директорії УНР, В.Андрієвський не без іронії згадував: "Найцікавіше було, кому випаде честь бути першим соціялістичним лорд-мером славної Полтави? Отже честь ся випала таки українцеві Криворотченкові. Се хлопець літ 25, студент,... але вдачі і світогляду був неспокійного, хиткого, і як дорікали йому товариші, схильний до анархізму"[10]. Але перший соціалістичний голова Полтавської думи став жертвою міжпартійної боротьби. Кадети, що поступилися соціалістам на виборах, витягнули на світ історію з його дизертирством і влаштували навколо неї скандал, їх підтримали меншовики, зокрема відомий К.І.Ляхович.

Питання про М.Криворотченка у зв'язку з цим обго-

ворювалося виконкомом Полтавської ради робітничих і солдатських депутатів до якої він входив, 10 липня 1917 р. Настроєні в дусі патріотичного оборонства колеги дорікали йому тим, що приховуючи своє уникнення військової служби, він "увів в оману соціалістичні партії і Раду робітничих депутатів"[11].

Хоча сам Михайло Григорович вже в той період обстоював перехід влади в країні до рад. Політичним радикалізмом переповнена його заява на екстренному засіданні Полтавської ради 6 липня 1917 р. з приводу липневої урядової кризи і відомих подій в Петрограді: "Коли ради робітничих , солдатських і селянських депутатів візьмуть владу в свої руки, тоді вся демократія піде за ними"[12].

Одночасно Криворотченко щиро підтримував не лише проголошену 1-м Універсалом автономію України, а й інші політичні заходи Центральної Ради. Популяризуючи їх у масах і вітаючи демократизацію, що виявилася у розширенні її складу, він із характерним революційним романтизмом зазначав: "Отже, тепер ми маємо вже не Українську Центральну Раду, а Всеукраїнську Центральну Раду, де заступлений через своїх депутатів увесь працюючий люд України. А щоб легше і краще було творити волю народню і управляти народним життям, Центральна Рада Українська обрала Генеральний Секретаріат"[13].

Разом з тим М.Криворотченко різко негативно ставився до наступу Тимчасового уряду на український суверенітет, який тільки но народжувався, обстоюючи єдність дій української і російської революційної демократії, викривав шовіністичні настрої притаманні останній[14].

Однак ні органічна революційність, ні політичний авторитет не врятували Криворотченка від суворих адміністративних заходів у зв'язку із його небажанням йти до війська. 13 липня 1917 р. за наказом військового коменданта Полтави його було заарештовано і припроваджено на гарнізонну гауптвахту. "Військовий началь-

ник також повідомив, що М.Г.Криворотченко підлягає військовому суду за ухиляння і відмову від військової служби", - інформував Полтавську думу її голова М.Токаревський[15] .

Та політичні реалії диктували свої імперативи суворим законам військового часу. Згідно з постановою виконавчого комітету Полтавської ради робітничих і солдатських депутатів 30 липня 1917 р. начальник міського гарнізону розпорядився звільнити М.Криворотченка, повідомивши про це військового прокурора Київського округу[16].

Ця скандальна історія підірвала реноме першого соціалістичного мера Полтави.

У висліді Криворотченко змушений був вийти зі складу думи і управи[17] і навіть на деякий час відійти від активної політичної роботи.

У ході суперечливого розвитку революційного процесу в 1917 р. серед українських соціал-демократів почало окреслено вирізнятися ліве крило. Воно було значно меншим ніж основна частина партії, що тяжіла до Центральної Ради. Ліві ж УСДРП схилялися більше до більшовиків, хоча в національному питанні відрізнялись від останніх нахилом у бік суверенності України і більшою послідовністю у пов'язаних із цим практичних діях. Наприкінці 1917 - початку 1918 р. розкол у цій партії був закріплений формально, і ліві українські соціал-демократи виділилися по суті в окрему прорадянську партію, що через кілька місяців була поглинена КП(б)У. Один із активних учасників цього процесу П.Буценко зазначав: "Після розколу у.с.д. в Полтаві, як організації, не стало. Найвизначніші члени у.с.д. Тарас Криворотченко, Легейда і інші при злитті увійшли в КП(б)У"[18]. У цей час Криворотченко вів на Полтавщині підпільну роботу, спрямовану проти режиму гетьмана Скоропадського та австро-німецької окупації.

Чималий досвід конспіратора став йому у пригоді і під час денікінської окупації Києва, де Михайло Григорович був залишений на нелегальному становищі. А на початку вересня 1919 р. він ще з трьома більшовицькими

підпільниками, недавніми вихідцями з УСДРП, здійснює повну небезпеки подорож через денікінсько-уенерівську лінію фронту і потай прибуває до Кам'янця-Подільського - тогочасної столиці УНР. Там, користуючись особистими знайомствами в середовищі українських партій, що складали політичний кістяк УНР, вони вступають в неофіційні переговори з їх лідерами, вивіряючи політичні позиції останніх та промацуючи можливості для укладення угоди про спільну боротьбу з Денікіним. М.Криворотченко мав кілька розмов з представниками уряду УНР[19]. Зацікавленість у цих зустрічах виявив навіть прем'єр Ісаак Мазепа. Таємна місія українських більшовиків до Кам'янця певною мірою інспірувала і наступний пошук контактів між українським урядом і Москвою через швейцарського комуніста Ф.Платтена. Як писав пізніше у своїх спогадах сам І.Мазепа, це дало змогу УНР навіть ліквідувати на окремих ділянках фронт проти Червоної армії[20], хоча він обійшов мовчанням спробу полагодити стосунки з більшовиками через їх посланців П.Попова, Є.Лассмана і М.Криворотченка. Та як свідчив один із них - Павло Попов, і самі вони зверталися до керівництва РКП(б) - КП(б)У з пропозицією укласти мир із Директорією УНР і об'єднатись проти Добровольчої денікінської армії. Окрім того звертали увагу на те, що і з боку більшовиків "спроба завоювання України викличе нове згуртування всіх українських груп і нові повстання", а отже є несприйнятною[21].

Але для московських "вождів пролетарської революції головною метою було творення нової комуністичної імперії, а загравання з УНР - лише відпрацьованим тактичним ходом перед її поглиненням цілою імперією. Тому пропозиція Попова, Лассмана, Криворотченка, як і їхні застереження, були заздалегідь приречені.

Закінчивши справи у Кам'янці, Михайло Криворотченко разом із комуністкою К.Бассехем, що входила до складу їх групи, мали перебратися для ведення революційної роботи в Чехію. Вони повинні були дістатися туди на одному з німецьких літаків. Але долетіти їм вда-

лося лише до Галичини, звідки вони після довгих поневірянь ледве вибралися[22].

При тому, що Криворотченко працював на радянській роботі і виконував відповідальні доручення в КП(б)У він все ж не зрікся свого самостійництва, а навіть розвивав далі незалежницькі погляди. Цьому сприяла його близькість до настроєних опозиційно по відношенню національної політики РКП(б)-КП(б)У більшовиків-українців, у більшості таких як і він, вихідців з УСДРП - П.Попова, Є Лассмана, І.Слинька. Є підстави вважати, що у 1919 р. Михайло Григорович був тісно пов'язаний із Василем Шахраєм - фундатором українського націонал-комунізму, уже після того, як останній був відлучений від більшовицької партії[23]. А у 1920 р. Криворотченко постає як активний член очолюваної Г.Лапчинським групи федералістів у КП(б)У. Він мав одним із організаторів таємних нарад цієї групи у Харкові з делегатами IV з'їзду Рад України (травень 1920 р.) На цих нарадах федералісти намагалися схилити запрошених до своєї платформи основними пунктами якої було створення самостійної Української комуністичної партії більшовиків і суверенність Української республіки Рад. На останній нараді було створено Оргбюро групи федералістів з 5 чоловік, до якого увійшов і М.Криворотченко. Бюро зайнялося підготовкою конференції федералістів, розробило спеціальний циркуляр з цього питання[24].

Але програмні положення федералістів виявилися несумісні з більшовизмом. Голова комісії, створеної на IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.) для розслідування діяльності цієї групи, Т.Сапронов заявив : "Ті резолюції, які були запропоновані Лапчинським та іншими групами, на одностайну думку комісії, є не комуністичними і не припустимі для обговорення в лавах нашої партії[25].

Зрозуміло, що відразу ж опозиційна діяльність федералістів наштовхнулася на репресивні контрзаходи ЦК КП(б)У. Ним був притягнутий до слідства, партійного і кримінального одночасно, спочатку Криворотченко, а потім і Лапчинський. Воно проводилося змішаною

партійно-чекістською комісією під керівництвом Ф.Дзержинського[26] та С.Косіора. У висновку зробленому нею сказано: "Лапчинський, Криворотченко, Ерський прагнули створити усередині партії організовану змовницьку групу напівпетлюрівського характеру із цілковито протилежною ЦК програмою і тактикою, що йде врозріз з інтересами Комуністичної партії і революції на Україні і направленої по суті до підриву партії зсередини"[27]. Зрозуміло, що вердикт Політбюро ЦК КП(б)У від 7 липня 1920 р. по відношенню до Криворотченка був однозначний: з партії виключити[28]. Така політична характеристика не лише закривала йому шлях до бюрократичної кар'єри, до якої Михайло Григорович, втім, ніколи не прагнув, а в умовах більшовицького режиму робила його вічно політично-неблагонадійним, ставлячи в перші лави кандидатів на репресії. Не випадково, після цього здібний працівник народної освіти, він довго не міг знайти роботи, перебиваючись тимчасовими заробітками. Недовго працював у редакції "Вістей", редагував окремі видання, читав лекції у Бердянському агрономічному технікумі, займався перекладами з російської на українську мову. І все ж не каявся у "самостійницьких гріхах", не просився до партії, а як і раніше, мужньо зносив всі утиски. "Оригінальна й глибоко ідейна індивідуальність", - характеризував його через багато років Іван Майстренко[29] - відомий вчений і публіцист на еміграції.

Нарешті у листопаді 1921 р. М.Г.Криворотченка наказом Наркомосу УСРР було призначено директором новоствореного Соціального музею у Харкові. Йому також доручають розробити загальну концепцію музейного будівництва в Україні.

Вдаючись до аналізу поглядів М.Криворотченка щодо питань музейного будівництва, слід відзначити їх надмірну ідеологічну перевантаженість, ігнорування функцій музею по пропаганді національної історії та культури. Через це йому далеко не завжди вдавалося знаходити спільну мову з такими видатними фахівцями,

як Ф.І.Шміт, Б.К.Пилипенко та ін. Постійні непорозуміння врешті-решт призвели до того, що Криворотченко змушений був залишити Соціальний музей і зосередитися на роботі по створенню республіканського координаційного краєзнавчого органу. Такий орган - Український комітет краєзнавства був утворений на першій Всеукраїнській краєзнавчій конференції, що відбулася 25-28 травня 1925 р. Ця конференція, як говорилося в "Зверненні до всіх краєзнавчих організацій УСРР та АМ СРР", була "першою спробою виявити краєзнавчі сили УСРР, зробити перший підсумок досягнень, здобутих уже в краєзнавчій роботі, з'ясувати умови роботи та перспективи її, об'єднати краєзнавчі сили України і нарешті планувати їх дальшу роботу..."[30]

Перша Всеукраїнська краєзнавча конференція обрала Український комітет краєзнавства, до складу якого увійшли М.І.Яворський (голова), М.Г.Криворотченко (заступник голови), А.А.Лазаріс (відповідальний секретар), а також відомі вчені республіки Д.І.Багалій, О.І.Яната, В.Д.Геринович, С.В.Рудницький, діячі культури, С.В.Пилипенко, О.П.Довженко та ін.

Винятково важливим стало рішення Українського комітету краєзнавства про видання журналу "Краєзнавство". Першим його редактором якраз і був М.Криворотченко. Він турбувався про те, щоб журнал дбайливо збирав і публікував кращі наукові та методичні матеріали, став справжнім порадником особливо для низових краєзнавчих товариств, гуртків та музеїв, підтримував молодих учених та активістів краєзнавчих студій. Неабияке значення мали також кроки УКК по роботі серед нацменшин, розробці необхідних краєзнавчих програм, посібників тощо[31].

Але на рубежі 20-30-х років, разом із розгромом українізації краєзнавство теж почали згортати, а його активні діячі і працвники стали жертвами політичних репресій. Зі сторінок преси все частіше сипалися звинувачення на адресу УКК, його окремих діячів, яким приписувалися націоналізм і контрреволюційна антирадянська діяльність. Зокрема московський журнал "Советское

краеведение" (№2-1931 р.) прямо обвинувачував УКК в об'єднанні "опортуністичних, антирадянських" сил, що приховуються під гаслами "академізму, аполітичності"[32]. Логіка погромного процесу була залізною: за подібними обвинуваченнями не барилися арешти. Арештовані були практично всі члени Українського комітету краєзнавства, більшість керівників краєзнавчих організацій на місцях.

Незаперечним козирем для брехливих обвинувачень, що обгрунтовували, проте цілком реальні жорстокі репресивні заходи, було минуле їхніх жертв, особливо, коли ті свого часу належали до опозиційних партій, або груп. Уже одим цим людина була приречена на заслання або смерть. Це повною мірою стосувалося і М.Г.Криворотченка. У 1933 р., ще перебуваючи на волі, у зловісних анналах ОДПУ він уже фігурував як один із членів "нелегальної групи УСДРП у Харкові"[33]. Тому арешт був питанням лише часу, звісно, не довгого. Він і сам відчував недобре, переставши навіть зустрічатися з друзями, щоб не наражати і їх на небезпеку. 10 лютого 1934 р. його забрали оперативники із напівпідвальної кімнати Покровського монастиря, де він одиноко мешкав[34].

У документах слідства фігурувала його діяльність в УКК. Продиктовані в ОДПУ слова ставали нібито його особистими зізнаннями: "З 1925 р., працюючи в Українському комітеті краєзнавства, не провів партизації апарату в центрі і на місцях та вивів краєзнавчу роботу із-під партійного контролю. Я тим самим дав ганебну можливість націоналістичним елементам використати краєзнавчий рух на Україні для консолідації своїх сил і скористатися краєзнавчими організаціями на місцях для проведення активної контрреволюційної роботи"[35].

Невідомо, що змусило незламного колись Тараса Волю погодитися із нав'язуваними йому обвинуваченнями. Адже найближчі люди знали, що його не страхали навіть тортури. Він міг усміхаючись спостерігати, як лікар без будь-якого наркозу зашивав йому рубану рану, не раз зустрічався віч-на-віч із смертю. Може, відчай, мораль-

ний злам, інстинкт самозахисту?

На основі чекістських фальшивок постановою судової трійки при колегії ДПУ УСРР від 9 квітня 1934 р. Криворотченко був засуджений до п'яти років концтаборів[36].

ПРИМІТКИ

[1] Тут і далі: Криворотченко М. Г. Моя біографія//Архів Управління Служби Безпеки України(далі-Архів УСБУ) по Харківській обл.- Спр. 32966.-Арк. 7-33.

[2] Соловей Д. Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу 1914-1921.-Вінніпег, 1974. - С. 58-59.

[3] Там само.-С.5 4-67.

[4] Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні.-Едмонтон, 1985.-С. 137.

[5] Соловей Д. Вказ.праця.-С. 82.

[6] Селянська Спілка (Полтава).-1917.-17 серпня.

[7] Андрієвський В. З минулого (1917 рік на Полтавщині).-Нью-Йорк, 1963.-Ч. 1.-С. 5-6.

[8] Мазлах С. Октябрьская революция на Полтавщине//Летопись революции.-1922.-№ 1.-С. 128.

[9] Андрієвський В. Вказ.праця.-С. 112.

[10] Андрієвський В. Вказ.праця.-С. 112.

[11] Державний архів Полтавської області (далі - ДАПО).-Ф. Р.1057, оп. 1, спр. 2.-Арк. 11.

[12] ДАПО.-Ф. Р.1057, оп. 1, спр. 6.-Арк. 46.

[13] Воля Т. Воля і право народові (Українська Центральна Рада і тимчасовий уряд)//Селянська Спілка.-1917.-31 серпня, 7 вересня.

[14] Криворотченко М. Московська нарада//Селянська спілка-1917.-31 серпня; його ж: Петроградська нарада//Селянська спілка.-1917.-16 вересня.

[15] Вістник Полтавського губернського громадського комітету.-1917.-28 липня.

[16] Селянська Спілка.-1917.-17 серпня.

[17] М а з л а х С. Вказ.праця.-С. 130.

[18] Б у ц е н к о А. О расколе У.С.-Д.Р.П.//Летопись революции.-1923.-№ 04.-С. 121.

[19] П о п о в П. Петлюровское подполье на Правобережной Украине//Летопись революции.-1926.-№ 2(7).-С. 41.

[20] М а з е п а І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921. Ч.2: Кам'янецька доба - зимовий похід. - "Прометей".-1951.-С. 114.

[21] Доклад тов.П.Попова в Зафронтбюро ЦК КП(б)У о поездке в Украинскую Народную Республику//Летопись революции.-1926.-№ 2(17).-С. 48-49.

[22] П о п о в П. Петлюровское подполье...-С. 40, 42.

[23] ДАПО.-Ф. Р.1865, оп. 1, спр. 59.-Арк. 51.

[24] Архів УСБУ по Харківській обл.- Спр. 0 - 21939.-Арк. 13, 15.

[25] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України).-Ф. 1, оп. 1, спр. 37.-Арк. 48.

[26] Ю р ч е н к о О. Четверта конференція КП(б)У.-К., 1961.-С. 106.

[27] Архів УСБУ по Харківській обл.-Спр.0-21939.-Арк. 13.

[28] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 6, спр. 7.-Арк. 41 зв.

[29] М а й с т р е н к о І. Вказ.праця.-С. 138.

[30] Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України. (далі - ЦДАВО України).-Ф. 166, оп. 6, спр. 8594.-Арк. 60-60 зв.

[31] ЦДАВО України.-Ф. 166, оп. 6, спр. 8594.-Арк. 33, 38, 40, 40 зв.

[32] Т р о н ь к о П. Т. Історичне краєзнавство на Україні у 20-30-х роках//Репресоване краєзнавство.-Київ-Хмельницький, 1992.-С. 5.

[33] Державний архів СБУ. - Спр. 39030 ФП.-Арк. 158.

[34] Архів УСБУ по Харківській області.- Спр. 32966. - Арк. 3.

[35] Там само.-Арк. 22.

[36] Там само.-Арк. 50.

Р.В.Маньковська

Ф.А.КОЗУБОВСЬКИЙ - ДИРЕКТОР ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

В умовах розбудови Української держави всебільшого значення набуває проблема дослідження національно-культурної спадщини нашого народу. Серед достойних імен, що внесли значний вклад в розвиток української науки, почесне місце належить вченому і організатору археологічної науки Федору Андрійовичу Козубовському.

Народився Федір Андрійович Козубовський 15 липня 1895 р. в с.Бошево, нині Жабтицького району Брестської області, в сім'ї заможного селянина[1]. З дитинства малий Федько бачив, як важко працює батько, щоб сім'я жила в достатку, а діти мали можливість навчатись. Вже коли підріс, зрозумів, що тільки напружена праця, цілеспрямованість та наполегливість в оволодінні знаннями допоможуть йому стати по-справжньому корисним суспільству, і вирішив стати вчителем.

Буремні роки революції та громадянської війни підхопили молодого вчителя із с.Родчицьке і кинули у вир подій. Юний, але сповнений віри у краще майбутнє свого народу, Федір Андрійович всім серцем сприйняв визвольні і волелюбні ідеї революції. Любов до своєї землі і обурення, що її топчить ворожий чобіт окупантів, штовхають його на барикади. Він став командиром Другого Поліського повстанського полку, який хоробро і мужньо бився з ворогом. На початку 1919 року бійці полку звільнили місто Пінськ, витіснили німецькі війська з Полісся. Як згадує учасник подій Г.М.Островський, Ф.Козубовський виявився талановитим висококваліфікованим командиром [2].

Крім того, він був редактором підпільної газети "Колоднянська луна", яка виходила в рукописному варіанті,

розмножувалась на гектографі і розповсюджувалась в селах Колодне, Родчицьке та ін.

За мужність і рішучість, проявлені в боротьбі з інтервентами в районі станції Сарни, Ф.А.Козубовський був нагороджений Почесною грамотою революційної Військової Ради СРСР[3].

Позаду лишилися фронтові дороги, Федір Андрійович з головою поринув в улюблену справу. Він працював вчителем в м.Коростені, захопився ідеєю створення місцевого музею. Активно співпрацюючи з завідуючим етнографічним відділом Волинського краєзнавчого музею В.Г.Кравченком, доклав багато зусиль, щоб на основі збірок матеріалів учительських курсів та палеонтологічної колекції колишнього Овруцького музею створити краєзнавчий осередок, де будуть зберігатися і досліджуватись пам'ятники історії краю.

Коростенський музей краєзнавства був відкритий в 1924 р., його завідуючим став Ф.Козубовський[4]. В 1925 р. музею було виділено окреме приміщення- невеличкий поміщицький маєток. Свою діяльність колектив зосередив на збиральницькій, науково-дослідній та популяризаторській роботі.

Проводячи розкопки в краї, музейники досліджували місцезнаходження корисних копалин: каоліну, глини, торфу, граніту. Співробітник музею В.А.Мовчанов та аспірант науково-дослідної кафедри історії української культури К.Г.Черв'як вивчали осередок "Шляхти Околічної", в районі села Ходоки. В результаті таких пошуків уже в найближчий час до музею надійшло понад 120 експонатів: археологічних та палеонтологічних зразків, малюнків та інших речей.

Ф.А.Козубовський широко пропагував збірки музею. З цією метою було створено товариство "Дослідників Коростенщини", яке об'єднало місцеву інтелігенцію та робітників, що прагнули вивчати історію та культуру свого краю[5]. Як завідуючий музеєм, Федір Андрійович проводив велику роботу по підготовці спеціального видання про історію формування збірок музею. В 1930 р.

вийшов перший випуск збірника "Краєзнавство на Коростенщині"[6]. На той час Федір Андрійович переїхав до Одеси, передавши справи талановитому молодому вченому і музейнику К.Г.Черв'яку.

Одеський період відіграв важливу роль у формуванні Ф.А.Козубовського, як науковця-археолога. Будучи аспірантом Одеського історико-археологічного музею[7], спілкуючись з видатними, всесвітньовідомими археологами та вченими М.Ф.Болтенком, С.С.Дложевським, О.О.Зейлігером, Ц.С.Ємським та іншими, Федір Андрійович чітко визначив для себе основні напрямки діяльності. Участь в археологічних розкопках на острові Березань, Ольвії назавжди полонила його серце наукою про минуле.

Пізніше, працюючи завідуючим музейним відділом в Київському обласному відділі народної освіти, його відрядження були тісно пов'язані з археологічними дослідженнями. Неодноразово він виїзджав в Першотравневий район, на берег р.Буг, де будувалась елекстростанція, вирішуючи питання збереження пам'яток національної культури. Аналізуючи експозиції сучасних музеїв, він особливу увагу звертав на відтворення історії українського народу, його погляди на музейне будівництво були співзвучні з концепціями видатних музейників Ф.Ернста, Ф.Шміта та інших[8]. Плідно та творчо контактуючи з археологічними установами системи Української академії наук: Всеукраїнським археологічним комітетом (1922-1933), секцією історії матеріальної культури (1933-1934)[9], Ф.А.Козубовський постійно обмінювався досвідом і знаннями з досвіченими вченими К.Мощенком, М.Макаренком, М.Рудинським та іншими.

В 1934 р. саме його кадидатура була затверджена на посаду директора Інституту історії матеріальної культури Всеукраїнської академії наук в Києві, що сформувався як республіканський центр археологічних досліджень.

З великим ентузіазмом приступив Федір Андрійович до нової справи, намагаючись організаційно і науково укріпити інститут. Він запросив працювати в ньому відомих та молодих вчених: М.Рудинського, М.Мака-

ренка, Ф.Мовчанівського, К.Коршака, С.Магуру, М.Сугака та ін. В колективі користувався заслуженим авторитетом, як згадують колишні співробітники Інституту Л.П.Калениченко та С.М.Кузнєцова, це була чесна і чуйна людина, добрий організатор, уважний і енергійний керівник[10]. Згуртувавши навколо себе колектив однодумців, директор зосередив діяльність установи на науково-дослідній роботі. Був детально розроблений план археологічних експедицій. Активізувались розкопки в Києві, Вишгороді, Коростені, Ольвії, значний і цінний матеріал поступив із розкопок Райковецького городища, скіфських курганів в Нікополі, трипільської культури в селі Халеп'є та ін.

У віданні інституту знаходився Археологічний музей, яким завідував С.С.Магура. Зібраний матеріал готували представити в музейній експозиції, що дало б можливість не тільки досліджувати унікальні та оригінальні знахідки, але познайомити широкий загал з давнім минулим України. Дружні зв'язки з музеями Києва, Чернігова, Одеси, Черкас, Маріуполя, Новогород-Сіверська, Бердичева дозволяли обмінюватися археологічними пам'ятками, що сприяло удосконаленню експозиційного показу та популяризації археологічних знань серед населення. На жаль, Археологічний музей так і не розгорнув своєї роботи[11].

Співробітники Інституту давали консультації археологічним відділам музеїв. К.Ю.Коршак в Центральному історичному музеї в Києві, разом з завідуючим відділом Т.Т.Теслею розробили план експозиції по трипільській культурі. Вони мали намір представити вирізки пам'яток з місць розкопок, але здійснити це не вдалося[12].

Одним із напрямків діяльності Інституту було налагодження зв'язків з колегами інших республік та країн. Так, на розкопках проводили дослідження співробітники Державної академії історії матеріальної культури, вчені Носек, Кричеський, Жебелєв з Москви та Ленінграду[13]. Ф.А.Козубовському вдалося знайти шляхи плідного співробітництва з Інститутом польської

культури. Його директор Г.Лазоверта всіляко підтримував такі відносини. Зустрічі з польськими археологами, обмін науковим досвідом та літературою, знайомство з археологічними досягненнями, все це неодмінно збагачувало та розвивало археологічну науку в Україні[14].

Помітним явищем на науковому небосхилі стало видання "Наукових записок Інституту історії матеріальної культури". Багато невтомної праці доклав до появи такого збірника Федір Андрійович. Як редактор, він прагнув якомога глибше і повніше представити наукові пошуки та досягнення українських археологів, свідомо ніс відповідальність за те, що в роботах Ф.М.Мовчанівського, С.С.Магури та інших викладались та розвивались концепції "махрових буржуазних націоналістів" В.Антоновича, М.Грушевського, М.Макаренка, Ф.Вовка, С.Гамченка, М.Яворського та інших, які ніяк не співпадали з марксистськими поглядами на історію. Не дивно, що вже числа 5, 6, 7, 8 не дійшли до читача, були затримані, а частина з них конфіскована[15].

Неоднозначно була сприйнята в наукових кодах робота Ф.А.Козубовського "Буржуазна історія матеріальної культури на послугах фашизму"[16], в якій відчувалась співзвучність з поглядами Д.Донцова та інших "українських фашистів", вбачалась пропаганда расової теорії. Позитивна оцінка роботи К.Черв'яка "Шляхта на Коростенщині" розглядалась як ідеалізація шляхти та класу куркулів[17].

Взагалі, всі спроби директора Інститу спрямувати розбудову установи в прогресивному напрямку, відбираючи найцінніше з наукового доробку українських вчених, розцінювались як прояви "буржуазного націоналізму".

Напружена праця в Інституті відбирала багато часу, але Федір Андрійович завжди дбайливо ставився до виховання майбутніх вчених та науковців. Тому, коли йому запропонували, він погодився читати лекції аспірантам-історикам в Київському університеті[18]. Вимогливе відношення до студентів, відповідальне ставлення до свого предмету, закріпили за викладачем репутацію суворого, але справедливого наставника.

Скільки задумів, планів, проектів вирувало в думках, скільки корисного і необхідного потрібно було зробити, але несподіваний арешт 10 квітня 1936 р. стрімко змінив життя.

Тепер Ф.А.Козубовського докоряли, що в Інституті, в значній мірі засмічено людьми з петлюрівським минулим, вихідцями з попівських сімей, що такі кадри не можуть зрушити покладені на інститут завдання, тому в установі панує мертвичина, притуплена класова пильність, створені всі умови для протягування націоналістичних та антимарксистських концепцій. Його звинуватили в приналежності до контрреволюційної організації, яка проводила антирадянську діяльність на культурному фронті, готувала збройний виступ проти уряду.

Слідство по справі Ф.А.Козубовського тривало з квітня 1936 р. по серпень 1938 року. Один допит змінювався іншим, нові звинувачення були безпідставнішими за попередні, методи слідства дедалі ставали жорсткішими, заарештований винним себе не визнав. В липні 1936 р. Федора Андрійовича направили на обстеження до Київської психіатричної лікарні, де лікар М.Перельмутер констатував: "Контакт при обстеженні встановити не вдалось, пацієнт благає не катувати його, залишити в спокої..., в очах - вираз страху, знайдені прояви аграваціі"[19]. Ф.А.Козубовського залишили в психіатричній лікарні, де він в роздратованому стані постійно звертався до лікаря з проханням отруїти його, щоб покінчити з стражданнями. Але пройшло майже два роки, коли засідання трійки УНКВС по Київській області від 29 серпня 1938 р. засудило Ф.А.Козубовського до вищої міри покарання. Другого вересня 1938 р. його розстріляли.

Постраждала від репресій значна частина співробітників інституту. В грудні 1937 р. були розстріляні К.Ю.Коршак і С.С.Магура, 11 квітня 1938 р. - Л.С.Шульгіна-Іщук, 10 травня 1938 р. - Ф.М.Мовчанівський, 17 липня 1938 р. - М.П.Ткач, в жовтні 1938 р. - засуджений до 5 років позбавлення волі у виправно-

трудових таборах В.А.Грінченко (помер в 1948 р.), звільнено з інституту Л.Б.Загладу[20].

В матеріалах по реабілітації співробітників інституту вміщені документи, про долю слідчих, які вели дані справи. Зазначається, що вони використовували недозволені методи ведення слідства, примушували заарештованих давати неправдиві свідчення, били, не давали спати, не надавали медичної допомоги тощо. Значна частина їх була засуджена і страчена.

В 1957 р. дружина Ф.А.Козубовського Анна Захарівна звернулася в Київську обласну прокуратуру з проханням переглянути справу її чоловіка. 29 серпня 1958 р. вченого реабілітували. Згодом були реабілітовані всі співробітники інституту, що постраждали в 1937-1938 рр.

Чесне ім'я було повернуто вченому, його родині, зняв тавро "сина ворога народу" Святослав, але роки сталінського лихоліття, за яких Ф.А.Козубовський був безпідставно репресований, покрили завісою мовчання його постать. Тому, сьогодні, відчуваючи, як багато втрачено із скарбниці національної культури, ми розуміємо, що відтворення маловідомих сторінок історії, повернення забутих імен необхідне нам для критичного осмислення минулого і використання уроків історії при вирішенні сучасних проблем.

ПРИМІТКИ

[1] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України).-Ф. 263, оп. 1, спр. 47912.-Арк. 2.

[2] Жарич К.І. Полум'я революції на Поліссі//Ленінський шлях.-1957.-14 жовтня.

[3] ЦДАГО України.-Ф. 263, оп. 1, спр. 47912.-Арк. 191-192.

[4] Покажчик музеїв НКО УСРР (на 1 січня 1929 р.).-К., 1930.-С. 57.

[5] Український музей. Збірник 1.-К., 1927.-С. 260-261.

[6] Краєзнавство на Коростенщині. Коростенський окружний музей.-Вип. 1.-Коростень, 1930.

[7] ЦДАГО України.-Ф. 263, оп. 1, спр. 47912.-Арк. 23, 140.
[8] Там само.-Спр. 58044.-Арк. 9.
[9] Енциклопедія Українознавства.-Т. 3.-Львів, 1994.-С. **870.**
[10] ЦДАГО України.-Ф. 263, оп. 1, спр. 47912.-Арк. 141, 194.
[11] Державний архів Служби безпеки України (далі - ДА СБУ) -Спр. 52578 ФП.-Арк. 18-19.
[12] Там само.-Арк. 16.
[13] Там само.-Арк. 39-41.
[14] ЦДАГО України.-Ф. 263, оп. 1, спр. 47912.-Арк. 30-34.
[15] Там само.-Арк. 48.
[16] Козубовський Ф.А. Буржуазна історія матеріальної культури на послугах фашизму.-К.: Видавництво ВУАН, 1934.-С. 100.
[17] ЦДАГО України.-Арк. 60.
[18] ДА СБУ.-Спр. 52578 ФП.-Арк. 14.
[19] ЦДАГО України.-ф. 263, оп. 1, спр. 47912.-Арк. 19-21.
[20] Там само.-Спр. 51337; спр. 58044; спр. 37201; ДА СБУ.-Спр. 52578 ФП.

За матеріалами колишніх спецслужб

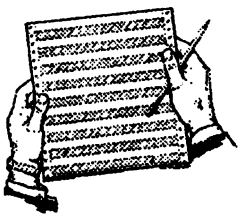

Р.Ю.Подкур

ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНІ МАТЕРІАЛИ КОЛИШНІХ СПЕЦСЛУЖБ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПОДІЛЛІ у 20-30-х рр. XX ст.

Аналізуючи документальні матеріали колишніх спецслужб, пов'язані з висвітленням релігійних процесів в Україні в цілому та на Поділлі зокрема, не можна не відзначити особливу цінність серед них інформаційно - аналітичних матеріалів, які на жаль і досі перебувають на спеціальному зберіганні у Державному архіві Служби безпеки України та відповідних підрозділів його обласних управлінь.

Перші спроби введення в науковий обіг зазначеного кола джерел пов'язані з працями В. Золотарьова, В. Пристайко, Ю.Шаповала[1]. Певною частковою компенсацією дослідникам може служити публікація річних звітів Всеукраїнської Надзвичайної комісії, опубліковані в журналі " З архівів ВУЧК - ГПУ -НКВД -КГБ" [2], а також докладного звіту Катеринославської губернської Надзвичайної комісії 1920 - 1921рр., який побачив світ окремим виданням у 1994 році[3].

Заради справедливості необхідно відзначити, що подолання відсутності або обмеженості доступу інформаційно-аналітичних матеріалів у відомчих архівах можливо шляхом грунтовного опрацювання архівів вищого партійно-державного керівництва України, місцевих партійних та радянських органів, які в своїй повсякденній діяльності спиралися на документи спецслужб.

Характерно, що вже 12 січня 1926 р. у відповідності з постановою політбюро ЦК КП(б)У "Про зведення ДПУ" була створена спеціальна комісія по опрацюванню матеріалів спецслужб, до складу якої увійшли Затонський (голова), Балицький, Владимирський, Скрипник, Мар'ясін[4]. Останній доручалося "... слідкувати за питаннями організаційно - політичного значення і за

своєчасним реагуванням відповідних органів з періодичними доповідями в ЦК."

Аналогічні комісії створювалися на місцях [5].

Інформаційно-аналітичні матеріали ВУНК-ДПУ-НКВС, що надходили до губернських, окружних, обласних комітетів КП(б)У дають широке уявлення про самі різноманітні сторони політичного, економічного і культурного життя регіонів. Чимало важливих свідчень знаходимо в них і про релігійне життя 20-30-х років, настрої духовенства і віруючих, міжконфесійні конфлікти того часу, діяльність колишніх спецслужб по обмеженню впливу релігійних конфесій на місцеве населення.

Зокрема, в доповідях, інформаціях, довідках контррозвідувального відділу Подільського губернського відділу ДПУ детально висвітлювався загальних стан релігійних конфесій, акцентувалася увага на внутрішніх глибинних процесах, які проходили в їх середовищі. Так, 3 березня 1925 року начальник Подільського губернського відділу ДПУ Іванов та начальник контррозвідки Подільського губвідділу ДПУ в своїй "Короткій доповіді..." по лінії КРВ інформували секретаря Подільського губкому КП(б)У Маркітана про досить сильні позиції в регіоні старого православного духовенства, зорієнтованого на патріарха Тихона. Причому визнавалося, що ніякі заходи "...Протидії тихонівцям з боку обновленської церкви, УАПЦ, позбавлення 5 найбільших храмів у Проскурові, Кам'янці, Гайсині та в інших населених пунктах, арешти священнослужителів значно не похитнуло цих позицій"[6].

З іншої доповіді по лінії КРВ довідуємося також про поступове зростання авторитету УАПЦ, єпископату, якої весною 1925 р. активно готувалися до свого губернського з'їзду, згуртовували біля себе районних благочинних, шукали можливість матеріально підтримати своїх священиків. За підрахунками органів ДПУ в Подільській губернії на початок 1925 р. нараховувалось 203 парафії, з них у Вінницькій окрузі 67, Гайсинському - 44, Кам'янецькому - 33, Могилів-Подільському - 23,

Тульчинському - 22, Проскурівському - 14. Повідомляючи про кількість парафій УАПЦ контррозвідка губвідділу ДПУ висловлювала занепокоєння широкою проповідницькою діяльністю єпископів Каравиневича, Борецького та інших[7] .

Наведені матеріали дають підставу для твердження про те, що виходячи з настанов вищого та місцевого політичного керівництва, органи ДПУ в своїх зведеннях, доповідях, інформаціях, звітах всіляко прагнули подати якомога повну картину релігійного життя регіонів, визначити в ньому позиції і вплив кожної з конфесій.

Водночас, згаданий корпус документів дозволяє простежити конкретну роль органів ДПУ по розкладенню релігійних конфесій, штучному розпалюванні міжконфесійних конфліктів, компрометації окремих священиків. Йшлося, наприклад, про підтримку з боку органів ДПУ обновленської церкви як своєрідної протидії православним парафіям "тихонівського спрямування".

Інформуючи Подільський губком КП(б)У губвідділ ДПУ УСРР повідомляв, що ним "...були вжиті заходи по відновленню діяльності обновленства. Так, наприклад: по Вінницькому округу була збуджена ініціатива серед благочинних про скликання благочинченських зборів для порушення клопотання про дозвіл окружного з'їзду духовенства і мирян, оскільки при участі окружного управління це зробити було не можливо. Завдяки цьому, благочинні розворушились і прагнуть на днях організувати свою нараду для вищезазначеної цілі. Крім того, розпочалася активна підготовча робота до з'їзду. Який буде вироблений порядок денний - поки невідомо, але питання про вибори ОЦУ [окружного церковного управління] буде, безумовно, поставлено. Причому, сподіваємося, що цей з'їзд можна буде провести у Вінницькому Преображенському соборі. Також підготовча робота до окружних з'їздів розпочата в Гайсинському і Тульчинському округах"[8].

Наведений нами витяг з документів наочно показує, що парафіями обновленської церкви Подільської губернії керував не архієпископ Лоллій, а органи ДПУ, які

ініціювали проведення з'їздів, інструктували благочинних, штучно насаджували парафії в округах. Наприклад, за короткий період кількість парафій в Кам'янецькому окрузі зросла до 163-х, в Могилівському - 138, Вінниькому - 110, Тульчинському - 104, Проскурівському - 23. Якщо є врахувати, що начальник Подільського губвідділу ДПУ Іванов та начальник контррозвідувального відділу Галицький у своїй доповіді від 31 січня 1925 р. "Про синодальне духовенство на Поділлі" відверто визнавали, що "...робота по обновленству остаточно припинилася"[9], то можна зрозуміти, яким чином досягалося таке зростання, в порівнянні з іншими конфесіями, кількості православних парафій обновленського напрямку.

Аналогічну політику органи ДПУ проводили щодо розкольницьких течій в УАПЦ, зокрема, очолюваного єпископом Погорілко Братського об'єднання парафій УАПЦ, в якому вбачали важливий засіб обмеження впливу Української автокефальної православної церкви. Разом з тим, невизначеність позицій самого єпископа Погорілко, його загравання з різними православними релігійними конфесіями, обумовили обережне ставлення до нього органів ДПУ. В першу чергу це позначалось на кількості парафій БОПУПАЦ, яких на Поділлі налічувалось лише 43 (в Могилів-Подільському окрузі - 31, Проскурівському - 9, Вінницькому - 3) [10].

Прагнучи навернути ієрарха БОПУПАЦ на шлях істинний, Подільський губвідділ ДПУ обережно запитував своє керівництво у Києві "...чи варто підійти до єпископа Погорілка з таким розрахунком, щоб його завербувати на бік обновленства"[11] .

Керуючись настановами вищого політичного керівництва, зокрема, постановою політбюро ЦК КП(б)У від 25 лютого 1926 року[12] органи ДПУ активно проводили роботу по розкладенню римо-католицьких парафій, здійснювали заходи по відверненню віруючих від їх духовного центру у Польщі. Завдяки їх зусиллям, на 1925 рік в губернії з традиційно високим числом проживаючого католицького населення, залишилося ли-

ше 93 костьоли та 63 ксендзи[13].

Звітуючись про свою діяльність в данному напрямку за січень 1925 р. Подільський губвідділ зазначав: "Робота за звітний період велася під кутом створення "опозиції" і проведення резолюції за листом ксьондза Федуковича на основі нашої спеціальної директиви, розісланої периферійним органам. По першому питанню мають ся в деяких округах більш-менш задовільні результати. По другому - результати виражаються в тому, що в 2-х парафіях Вінницького округу вже проведена наша резолюція. Одночасно велася в цьому підготовча робота і в інших округах, причому слід вважати, що такі ж резолюції будуть проведені в Каменецькому і Проскурівських округах та, можливо, в інших[14].

Цілком очевидно, що викладені у документі лінії "розкладення римо-католицьких парафій" потребують свого пояснення. Співставляючи постанови вищого та місцевого політичного керівництва, не важко здогадатися, що створення опозиції це не що інше як спроба органів ДПУ самими різноманітними засобами скомпрометувати римо-католицьке духовенство, протиставивши його парафіянам. Що ж стосується листа ксьондза Федуковича, то в ньому з позиції радянської влади ставилося питання створення духовного центру римо-католиків, повністю відірваного від Ватикану та зарубіжних країн з традиційно католицьким віросповідуванням.

Як переконуємося, провести в життя подібні настанови в сильній своєю організацією католицькій церкві, було зовсім нелегко. Так, не зважаючи на будь-яку компрометацію, парафіяни продовжували довіряти своїм пастирям. А лист Федуковича, як визнавав губвідділ ДПУ, значне число і римо-католицьких священиків і віруючих вважало фальшивкою, спеціально виготовленою для несення розбрату в церковні справи. І все ж, не гребуючи ніякими засобами, вони поступово домагалися свого. Наприклад, упіймавши на аморальних вчинках ксендза Долінга-Келюса, вони заставили його провести резолюцію на підтримку листа Федуковича в Куманівецькій та Хмільникській парафії[15].

Важко сказати, які причини змусили іншого ксьондза Мановського піти на компроміс, але і він згодився підтримати звернення ксьондза Федуковича, написавши відповідного листа папському нунцію у Варшаві. Останній, до речі, розглядався губернською антирелігійною комісією з невеликими поправками, був повністю схвалений[16].

Було б невірним перебільшувати число римо-католицьких священиків, що стали на шлях конформізму. Переважна їх більшість твердо дотримувалась церковних догматів і намагалися протистояти грубому втручанню владних структур в справи парафій. Здебільшого це призводило до масових арештів серед духовенства і віруючих.

Доцільно відзначити, що форми і методи діяльності органів ДПУ-НКВС по розкладенню римо-католицьких общин залишалися незмінними і в першій половині 30-х рр. З доповідної записки начальника Могилів-Подільського окрвідділу ДПУ і прикордонного загону Чирського секретарю окружного комітету партії Карпову від 13 січня 1930 р. довідуємося, що в арсеналі чекістів залишалися такі "випробувальні" засоби як арешти ксьондзів, спонукання останніх до виїзду за кордон, залякування місцевого населення. Водночас інформаційні зведення органів ДПУ у зазначений період чітко зафіксували спроби римо-католицького духовенства демократизувати релігійне життя своїх парафій. Так, при ряді костьолів в першій половині 30-х років створюються цілком світські драматичні, хорові, образотворчі гуртки, які об'єднували навколо себе не лише польську, але українську молодь. Реакція на подібні ініціативи ксьондзів незабарилася. Вже згадуваний Чирський повідомляв місцевий окружком та своє керівництво у Києві про те, що "...вжитими нами оперативними заходами більшість з цих гуртків були розкладені, а деякі з активних учасників і керівників їх заарештовані і адмінвислані"[17].

Якщо в першій половині 30-х років органами ДПУ ще практикувався диференційований підхід до римо-като-

лицького духовенства, застосовувалися такі превентивні заходи як вислання за межі СРСР, адмінвиселення в межах країни, то в другій половині 30-х років в ході масових каральних операцій здійснювалось, без перебільшення, їх фізичне знищення. Так, на початку 1936 р. було заарештовано і засуджено 10 з 12 ксьондзів, які здійснювали служіння на теренах Вінницької області. Останні, нібито, "...під виглядом релігійної діяльності проводили глибоко націоналістичну і шпигунську роботу, залучали до цього контрреволюційний, фанатичний релігійний актив...".

Після проведенної чекістської операції на території області залишилося лише 2, прикуті до ліжка, розбиті паралічем ксьондзи: Бердицький у Кам'янці-Подільському та Котик у Ярмолинецькому районі. "Згадані священики, - повідомляло, очевидно, не без прихованої іронії Вінницьке обласне управління НКВС, - ніякої контрреволюційної роботи не ведуть"[18].

В жорна політичних репресій в другій половині 30-х років потрапили не лише діючі католицькі священики, а й ті, що давно відійшли на покій і не мали ніякого зв'язку з своїми парафіями. В державних архівах Вінницької та Хмельницької областей, архіви Управління СБУ по Хмельницькій області нами виявлені кілька групових справ на римо-католицьких священиків, вік яких вже давно перейшов межу 70 років.

Інформаційно-аналітичні матеріали органів ДПУ, характеризуючи релігійні процеси на Поділлі звернули увагу на таке непересічне явище, як різке зростання на початку 20-х років громад євангельських християн, які до 1-ої світової війни в регіоні були практично відсутні. Подібний феномен пояснювався поверненням в Україну значного числа осіб, які перебували у полоні в країнах, де євангельські християни мали помітний вплив на населення. Ряд селян вступали в громади з метою забезпечення своїх економічних інтересів. "Цікаво відзначити, - говорилося в аналітичній доповіді Подільського губвідділу ДПУ, - що деякі секти об'єднуються в сільськогосподарські колективи, які під керівництвом

діяльних керівників-фанатиків стоять досить високо в господарському відношенні і служать принадою для селянства"[19].

В кінці 20-х - на початку 30-х років кількість громад євангельских християн значно зростає. Лише в Могилів-Подільському окрузі в цей час нараховувались 5 районних громад, 54 групи, загальною чисельністю близько тисячі осіб[20].

Крім того, в регіоні, певним чином, поширилися громади Адвентистів 7 дня, баптистів та інших.

В 20-х - першій половині 30-х рр. вищеозначеним громадам вдавалося уникати жорсткого тиску спецслужб, оскільки, як повідомляв в жовтні 1927 р. начальник Могилів-Подільського окружного відділу і 24 прикордонного загону ДПУ Зайцев "...на всілякі політичні події сектанські маси майже ніяк не реагують і ставлення таких до радянської влади, в більшості своїй, лояльне. У військовому питанні всі секти визнають військову службу нарівні з усіма громадянами СРСР і випадків відмови при призові не було. До можливості війни секти ставляться негативно"[21].

Не можна не помітити, те, що відзначалося в згаданий період, в другій половині 30-х рр. ляже в основу звинувачувальних висновків порушених кримінальних справ про євангельських християн, Адвентистів 7 дня, прибічників інших релігійних громад, яким інкримінуватиметься "відрив від радянської дійсності", "опір колективізації" тощо.

Характеризуючи регілійну ситуацію в регіоні в своїх інформаційно-аналітичних матеріалах, висвітлюючи власну роль в активізації тих чи інших процесів, органи ДПУ нерідко відображали реакцію на них з боку місцевого населення, настрої окремих груп віруючих. Наприклад, повідомляючи про арешти та компрометацію римо-католицьких священиків Подільський губвідділ ДПУ в 1925 р. зазначав: "Арешти ксьондзів і піднята проти них в пресі кампанія викривального характеру не залишилися без наслідків в негативному для нас значенні.

Так, наприклад, відчувається деяка припіднятість релігійного духу, особливо на селі. Відзначено навіть кілька одиночних випадків виходу католиків з комнезаму на грунті прихильності до релігії. А про загальні настрої, зокрема міські, говорити не доводиться. Тут сильніше, ніж раніше, розповсюджуються різноманітні чутки, а загалом відзначається велике невдоволення радянською владою" [22].

В іншу доповідь - "Про політичні настрої духовенства" Кам'янець-Подільського окружного відділу НКВС УСРР від 29 червня 1935 р. увійшло твердження парафіяльного священика с.Нагоряни та колишнього голови Кам'янець-Подільського єпархіального управління Мелентія, які відзначали: "В єпархії повний розвал і паніка, духовенство висилається, даються путівки виїхати за 100 верст від прикордонної смуги паспорти відбирають, вже біля 20 священиків вислано"[23].

Порівнюючи інформаційно-аналітичні документи органів ДПУ 20-х - початку 30-х років та органів НКВС в другій половині 30-х рр. не можна не помітити суттєвої відмінності. Якщо в першому випадку органи ДПУ ще прагнули відстежувати негативну реакцію на заходи радянської влади з боку віруючих, шукали шляхи їх подолання, то в другому довідки, інформації, зведення про настрої населення подавалися під кутом загального схвалення політики ВКП(б) та радянського уряду, з висвітленням окремих, часткових проявів антирадянських контрреволюційних настроїв. Характерно, що подібна практика мала місце і в наступній діяльності органів державної безпеки в 50-80-х рр., коли масові депортації українського населення, вторгнення в Угорщину, Чехословаччину, Афганістан, подавалися на тлі "одностайного схвалення радянських людей". Таким чином, аналітика спецслужб підпорядковувалася загальній ідеологічній концепції. Разом з тим, оцінюючи інформаційно-аналітичні матеріали колишніх спецслужб, не можна не визнати, що вони є одним з небагатьох серед комплексу джерел, в яких міститься докладна інформація про внутрішні процеси серед релігійних конфесій,

реалізацію в регіонах державної політики в сфері релігії і церкви, інша необхідна для дослідників інформація. Причому ступінь її достовірності, особливо в 20-ті - першій половині 30-х років є досить високою. Достатньо співставити хід і перебіг подій, викладений в інформаційно-аналітичних матеріалах з документами вищого партійного державного керівництва УСРР, щоб помітити їх нерозривний органічний зв'язок. Так, у доповідній записці ЦК РКП(б) від 30 березня 1922 року одного з найавторитетніших на той час партійних ідеологів Л.Д.Троцького говорилося: "Намічаються дві течії справді і відкрито контрреволюційне з чорносотенно-монархічною ідеологією і "радянське". Ідеологія "радянського духовенства, очевидно, на зразок зміновіхівської, т.зв. буржуазно-угодовська. Якби буржуазно-угодовське, зміновіхівське крило церкви, що повільно визначається, розвинулось і зміцнилося, то воно стало б для соціалістичної революції набагато небезпечніше церкви в її теперішньому вигляді. Бо ж, набираючи протекуюче, "радянське забарвлення", передове духовенство відкриває, таким чином, можливість проникнення й ті передові верстви трудящих, які складають або повинні складати нашу опору. Тому зміновіхівське духовенство належить розглядати як найнебезпечнішого ворога завтрашнього дня. Але саме завтрашнього. Сьогодні ж необхідно повалити контрреволюційну частину церковників, в руках яких фактичне управління церквою. В цій боротьбі ми повинні спертися на зміновіхівське духовенство, не ангажуючись політично, а тим більше принципово..." [24].

Далі Троцький пропонував провести такі першочергові заходи:

1. Провести агітаційну кампанію в самому широкому масштабі. Позбутися як сльозливого благочестя, так і глумління.
2. Розколоти духовенство.
3. Вилучити цінності як належить.
4. Розправитися з чорносотенними попами.

5. Підштовхнути до визначення і відкритого виступу зміновіхівських попів. Взяти на облік. Неофіційно підтримати кампанії. Виділити для цього одного партійного "спеца" у справах церкви .

Не важко переконатися, що подібні настанови підкріплені численними партійно-державними документами спрямували діяльність ВУНК-ДПУ-НКВС, знайшли своє відображення в їх інформаційно-аналітичних матеріалах.

Таким чином, інформаційно - аналітичні матеріали співставлені з рядом інших джерел - документами вищого політичного та державного керівництва, місцевих партійних та радянських органів, громадських організацій, періодичною пресою, літературно - мемуарного характеру можуть служити цінним джерелом для вивчення релігійних процесів на Поділлі 20- 30-х роках.Їх глибокий і всебічний аналіз дозволяє краще зрозуміти всі складності і суперечності, що склалися в релігійному житті України в умовах сьогодення.

ПРИМІТКИ

[1] Пристайко В., Шаповал Ю.Справа " Спілка визволення України"//К., 1995. - 448 с.; Пристайко В.,Шаповал Ю.Михайло Грушевський і ГПУ - НКВД. Трагічне десятиліття.//К. Україна, 1996. - 335 с.; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК - ГПУ - НКВД в Україні: особи, факти, документи// К., 1997. - 608 с.

[2] Отчет Центрального Управления Чрезвычайних комиссий при Совнаркоме Украины // З архівів ВУЧК - ГПУ - НКВД - КГБ. - 1994.- №1; ВУНК в 1921 році// Там само.- 1995. - №1-2.- С.69 - 85.

[3] Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921г. //Днепропетровск, 1994. - 234 с.

[4] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України).-Ф. 1, оп. 16, спр.2.- Арк.6.

[5] Державний архів Вінницької області (далі - ДАВінО).-ФП-31, оп. 1, спр. 121.
[6] ДАВінО.-ФП-1, оп. 1а, спр. 116.-Арк. 40.
[7] Там само.-Арк. 50-51.
[8] Там само.-Арк. 48.
[9] Там само.-Арк. 47.
[10] Там само.-Арк. 52-53.
[11] Там само.-Арк. 53.
[12] ЦДАГО України. - Ф.1, оп. 16, спр. 2. - Арк.76 - 77.
[13] ДАВінО.-ФП-1, оп. 1а, спр. 116.-Арк. 37.
[14] Там само.-Арк. 55.
[15] Там само.-Арк. 55-58.
[16] Там само.-Арк. 59.
[17] Там само.-ФП-31, оп. 1, спр. 559.-Арк. 16.
[18] Там само.-ФП-136, оп. 3, спр. 371.-Арк. 7-8.
[19] Там само.-ФП-1, оп. 1а, спр. 116.-Арк. 40.
[20] Там само.-ФП-31, оп. 1, спр. 250.-Арк. 45.
[21] Там само.
[22] Там само.-ФП-31, оп. 1, спр. 250.-Арк. 45.
[23] Там само.-ФП-136, оп. 3, спр. 304.-Арк. 1, 3.
[24] Центр зберігання сучасної документації Російської Федерації.-Ф. 89, оп. 49, спр. 17.-Арк. 4.
[25] Там само.-Арк. 5.

ЗМІСТ

I. *ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО У ВІДРОДЖЕННІ ДУХОВНОСТІ І КУЛЬТУРИ*..... 1-55

Л.В.Шевченко. Краєзнавча діяльність наукового товариства 1-13

О.І.Крук. Створення етнографічних експозицій як один з напрямків розвитку українського музейництва у 1960-80-х роках..... 13-21

О.І.Бонь. Олексій Петрович Новицький в українському пам'яткоохоронному русі в 20-ті роки XX ст..... 21-30

О.А.Шевчук. Новий етап в піднесенні українського національного руху в другій половині 80-х-90-х рр. XX ст..... 30-37

О.В.Савчук. Наукова, творча інтелігенція України і становлення системи пам'яткоохоронної роботи у 60-х рр. XX ст..... 38-51

В.О.Савчук. Становлення організаційних форм краєзнавчої роботи на Поділлі в 20-ті рр. XX ст. 51-55

II. *БІЛЯ ДЖЕРЕЛ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ І КУЛЬТУРИ*..... 57-78

Л.Ю.Посохова. З історії благодійної діяльності на Слобожанщині у XVIII - першій половині XIX ст..... 57-61

Г.Я.Рудий. Проблеми вищої школи в період революції і громадянської війни в Україні 1917-1920 рр. у відображенні публіцистики..... 62-70

О.В.Шеремета. До питання про становище дітей в Україні в перші повоєнні роки (1946-1950 рр.). 70-78

III. *З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.* 79-91

П.Т.Тронько. З історії бойової співдружності ВПС СРСР і США, цивільного населення України в роки Другої світової війни..... 79-91

III. *МЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ*

Д.Є.Скляренко. Участь УСРР у переговорах і підписанні Ризького мирного договору 1921 р.. 93-103

VII. *ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ В УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ І ВИТОКИ ТРАГЕДІЇ*..... 105-158

В.І.Очеретянко. Грудневі 1923 р. події на Соловках 105-111

І.Гавриленко,В.Ченцов. "...Визнавати себе українцем стало більш небезпечним, аніж за царату". 112-125

Ю.П.Бондарчук. Каральні операції органів НКВС України по вилученню "троцькістсько-зінов'євських елементів" на залізничному транспорті..... 125-136

Т.Ф.Григор'єва. Кримінальна справа "Чорний орел"..... 136-143

О.Г.Бажан. Формування ідеології та правової бази для переслідування інакодумства в Україні в другій половині 1950-70-х рр..... 144-158

VIII. *ПОВЕРНУТІ ІМЕНА*..... 159-196

Я.В.Верменич. Євген Чикаленко-громадський діяч, публіцист, меценат..... 159-174

Ю.З.Данилюк, О.П.Юренко. Один з організаторів українського краєзнавства (М.Г.Криворотченко).174-188

Р.В.Маньковська. Ф.А.Козубовський-директор Інституту історії матеріальної культури Всеукраїнської академії наук..... 189-196

VI. *ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОЛИШНІХ СПЕЦСЛУЖБ* 197-208

Р.Ю.Подкур. Інформаційно-аналітичні матеріали колишніх спецслужб як джерело до вивчення релігійних процесів на Поділлі 20-30-х рр. XX ст.197-208

Видання здійснено за підтримки
ВАТ "Кам'янець-Подільський
м'ясоконсервний комбінат
і особисто голови Правління
Каплі Ігоря Митрофановича

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
МАЛОВІДОМІ ІМЕНА, ПОДІЇ, ФАКТИ

Збірник статей
Випуск 3

Відповідальний за випуск *Ю. З. Данилюк*
Обкладинка художника *В. І. Кирдо*

Оригінал-макет підготовлений *Л. А. Гречиною* та *А. І Шейко*

Здано до друку 3. 02. 1998. Підписано до друку 5. 03. 1998.

Формат 60Х84 $^{1}/_{16}$. Папір офс. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 13,38. Обл. вид. арк.13,63.
Ціна договірна

Замовне видання
Видавництво "Рідний край"
252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4

Віддруковано у друкарні ТзОВ "Абетка":
281900, м. Кам'янець-Подільський, вул. Шевченка, 13, к.10,
тел. (03849) 6-83-95